

**Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας
Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών: «Νεότερη και
Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία: Ιστορία – Λαϊκός
Πολιτισμός»**

Μεταπτυχιακή εργασία

**Η ΕΜΦΥΛΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ**

**ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ**

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΙΩΑΝΝΑ

Εξεταστική Επιτροπή:

Μπάδα Κωνσταντίνα, Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Βασίλης Νιτσιάκος, Καθηγητής

Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

Αφήστε την να κλάψει. Μια γυναίκα τα έχασε όλα, το σπιτικό, την οικογένεια την πατρίδα. Αφήστε την στη τραγική σιωπή της. Μια γυναίκα τα βάζει μόνη της με το θανατικό εγκαταλείποντας την προγονική εστία, το βίος, το μέλλον και την ευτυχία των παιδιών της... Αφήστε την να μιλήσει και τώρα ανοίξτε τόπο να βγει και να διαμαρτυρηθεί για το μεγάλο κακό που γίνηκε στο νησί της.

Ιάσων Δεσπούντης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....5

Πρόλογος..... 6

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια δύσκολη υπόθεση η διερεύνηση της γυναικείας προσφυγιάς.....7-10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ανθρωπολογία, φύλο και προσφυγιά.....11-16

Πρόσφυγας, προσφυγική ιστορία και ανθρωπολογία.....16-19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη και υποκειμενικότητα.....20-30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ.....31-35

Συναντήσεις: «Εμείς και οι Άλλοι».....35-39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΥΛΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Η σημασία των αντικειμένων: συμβολικά και πραγματικά μέσα.....40-43

Η έννοια της εστίας.....43-46

Ιδιωτικός και οικιακός χώρος.....46-49

Το σπίτι ως προίκα.....	49-52
Σπίτι και επιστροφή.....	52-63
Το κλειδί ως σύμβολο εστίας και επιστροφής.....	63-65
Τροφή, μνήμη και ταυτότητα.....	65-70

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΝΕΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ

Εργασία μισθωτή – εξωοικιακή.....	71-78
-----------------------------------	-------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΚΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ.....	79-83
---	--------------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΧΩΡΟΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο.....	84-90
Φύλο και δημόσιος χώρος.....	91-93

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ: ΟΙΟΝΕΙ ΠΕΝΘΟΥΣΕΣ.....	94-97
--	--------------

Η ενσώματη εμπειρία της προσφυγιάς.....	97-101
---	--------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΟΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ: ΕΚ ΜΗΤΡΟΓΟΝΙΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ.....	102-109
--	----------------

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	110-116
---------------------------	----------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΒΙΩΜΑΤΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ.....118-154

Νίνα Παπαπέτρου, 65 ετών από τον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου

Κυριάκου Κυκούλα, 48 ετών από το Μπογάζι Αμμοχώστου

Μαρία Κνωδαρίτη, 68 ετών από τον Άγιο Αμβρόσιο Κερύνειας

Αντρούλα Χατζηαραλάμπους, 74 ετών από τα Ζώδια της Μόρφου

Μαρίτσα Χτίστη Σοφοκλέους, 53 ετών από τα Λημνιά Αμμοχώστου

Σοφία Αδαμίδου Νικολάου, 68 ετών από τη Σύγκραση Αμμοχώστου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....155-173

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα μελέτη έχει το εξής θέμα: «Η έμφυλη εμπειρία της προσφυγιάς: προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη, και πολιτισμικές ταυτότητες». Η εργασία αυτή βασίστηκε σε συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 2011–2012, στην αφήγηση βιοματικών ιστοριών και στη συλλογή υλικού μέσα από επίσημες και ανεπίσημες συνεντεύξεις και συζητήσεις που πάρθηκαν από Ελληνοκύπριες και αφορούν στον εκτοπισμό τους από τις πατρογονικές τους εστίες. Πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κύπρου, όπου αναζητήθηκε η σχετική βιβλιογραφία. Μελετήθηκαν αρκετά βιβλία από τις προαναφερθείσες βιβλιοθήκες και βοήθησαν στη διεξαγωγή της έρευνας για τη μελέτη αυτή. Θα ήθελα, πρωτίστως, να ευχαριστήσω τα άτομα που δέχθηκαν να συμμετάσχουν και όσα άτομα έδωσαν συνεντεύξεις αλλά δεν κατέστη δυνατό να παρουσιαστούν οι ιστορίες τους στην παρούσα εργασία. Τους ευχαριστώ αφενός μεν επειδή μοιράστηκαν τις εμπειρίες τους και επέτρεψαν τη δημοσιοποίησή τους και αφετέρου δε για τη γνώση που προσέφεραν για όσα οι Ελληνοκύπριες αντιλαμβάνονται, σήμερα, αναφορικά με τον εκτοπισμό τους. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την καθηγήτριά μου, Κωνσταντίνα Μπάδα, η οποία προσέφερε γενναιόδωρα τον χρόνο και την καθοδήγησή της.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη, η οποία εκπονήθηκε στα πλαίσια της μεταπτυχιακής εργασίας για το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία: Ιστορία – Λαϊκός Πολιτισμός», ασχολείται με το θέμα της έμφυλης προσφυγιάς, με ιστορικό πλαίσιο την κυπριακή τραγωδία του 1974. Το τελευταίο δεύτερο μισό του προηγούμενου αιώνα, κύματα εκτοπισμού στην Κύπρο προκάλεσαν τον ξεριζωμό ολόκληρων χωριών, τη διακοπή της σχέσης μεταξύ του ανθρώπου και της γης και την ανακατασκευή της κοινωνικής γεωγραφίας του νησιού. Για περισσότερους από 215.000 Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους εκτοπισμένους, η μετακίνηση από τα σπίτια τους και η επανεγκατάστασή τους σε κάποιο άλλο μέρος, αποτέλεσε μόνιμο προσωπικό τραύμα ενώ πολλοί άλλοι το θεώρησαν πολιτική σκοπιμότητα. Κάποιοι από αυτούς επιθυμούν να επιστρέψουν ενώ κάποιοι άλλοι επιθυμούν να παραμείνουν εκεί που σήμερα βρίσκονται, αρνούμενοι να εκτοπιστούν και πάλι. Οι επιθυμίες αυτές αντανακλούν τον πολιτικό λόγο και τα μέσα επικοινωνίας τα οποία διαμορφώνουν ταυτόχρονα τον τρόπο που οι εκτοπισμένοι αντιλαμβάνονται το πολιτικό μέλλον αλλά και τη δική τους εμπειρία ξεριζωμού και απώλειας.

Συγκεντρώθηκαν βιοματικές ιστορίες με στόχο την κατανόηση του βιώματος του εκτοπισμού καθώς και του τρόπου που διαμόρφωσαν τις ζωές τους μέχρι σήμερα αλλά και τις προσδοκίες τους για το μέλλον. Μέσα από μια σειρά εκ βαθέων συνεντεύξεων, ζητήθηκε από τις γυναίκες πρόσφυγες να αφηγηθούν σε εμάς τις συνθήκες και τον τρόπο διαφυγής τους, να περιγράψουν όσα άφησαν πίσω τους και τη διαδικασία επανεγκατάστασης και προσαρμογής τους στη νέα ζωή. Ζητήθηκε να περιγράψουν τον τρόπο που θεωρούν ότι αυτές οι εμπειρίες διαμόρφωσαν τον τρόπο ζωής τους και τη σημερινή αίσθηση του εαυτού και της ταυτότητάς τους κι όσα προσδοκούν για τις ίδιες και τα παιδιά τους στο μέλλον.

Η εργασία αυτή συνοψίζει τα ευρήματα τριάντα συνεντεύξεων εκτοπισμένων γυναικών στην Πάφο, κυρίως στον Μούτταλο. Προκύπτει, σαφώς, η τραυματική εμπειρία κάθε ατόμου που αναγκάζεται να εγκαταλείψει το σπίτι του καθώς και οι διαφορετικές εμπειρίες επανεγκατάστασης, αναδόμησης και επανεκκίνησης της ζωής των εκτοπισμένων γυναικών. Ταυτόχρονα, είναι εμφανές ότι το άτομο περιορίζεται ανάλογα με τη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια και στον αγώνα να διατηρηθεί αυτή ανέπαφη. Ως αποτέλεσμα αυτών των εμπειριών, κι ενώ οι διαδρομές και οι τύποι του εκτοπισμού ποικίλουν, ορισμένοι οραματισμοί για το μέλλον συγκλίνουν και παρουσιάζονται στη μελέτη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια δύσκολη υπόθεση η διερεύνηση της γυναικείας προσφυγιάς

«έννεν εύκολο πράμα μάνα μου, αλλά επειδή θέλεις να μάθεις κάποια πράματα εντάξει, αλλά πρέπει να ζήσεις κάποια πράματα για να καταλάβει ο άλλος τον καημό τζιαι το βάσανό σου»

Οι γυναίκες που περιγράφονται σε αυτήν την εργασία προσφυγοποιήθηκαν τον Αύγουστο του 1974 και ως σήμερα εξακολουθούν να είναι πρόσφυγες. Έτσι αυτοχαρακτηρίζονται στην Κύπρο, μολονότι δεν τους άρεσε αρχικά αυτή η λέξη, και έτσι τους ονομάζουν επίσης οι υπόλοιποι Κύπριοι. Στον κύριο κορμό της εργασίας συναντάμε τις γυναίκες αυτές να εξιστορούν τη ζωή τους μετά τον πόλεμο, πώς βίωσαν την προσφυγιά και τι μετέφεραν μαζί τους από την παλιά τους ζωή. Με το πέρασμα του χρόνου, μερικές πέθαναν, άλλες γέρασαν ενώ οι νέες έγιναν ώριμες γυναίκες αποκτώντας κάποιες από αυτές παιδιά.

Το 1974 ήταν σίγουρα από τις χειρότερες στιγμές της ζωής των γυναικών αυτών. Εγκαταλείπουν τον τόπο τους, ενώ πλησιάζει ο τούρκικος στρατός, και διασκορπίζονται στις τέσσερις γωνιές του νησιού χωρίς να τους έχει απομείνει κανένα στήριγμα, μέσα στον πανικό και στην κατάθλιψη, ανάμεσα σε ανείπωτες πιέσεις και εντάσεις, πολιτικές αβεβαιότητες και προσωπικές αμφιβολίες για τη ζωή, οι οποίες τις βασάνιζαν μέχρι τότε. Συγχρόνως, όμως, πολλές έδειξαν μέσα σε αυτές τις τρομερές συνθήκες πόσο μεγάλα αποθέματα κουράγιου, πρωτοβουλίας, αντοχής, πάθους, ανθρώπινης συμπόνιας, ελπίδας και πίστης διέθεταν. Παρόλα όσα υπέφεραν, δεν τις είδα ποτέ να απελίζονται ούτε να λυγίζουν, μολονότι μερικές φορές θα είχαν κάθε λόγο να βυθιστούν στην απόγνωση. Όσες γνώρισαν από πρώτο χέρι τα τραγικά γεγονότα του 1974, δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσουν την τραυματική τους εμπειρία. Όλα όσα πετυχαίνουν στη ζωή τους αργότερα, αλλά και όλες τους οι αποτυχίες, έχουν πάντοτε ως πλαίσιό τους τον απρόσμενο και βίαιο εκπατρισμό τους, που οι ίδιες δεν παύουν ποτέ να νιώθουν σαν πλήγμα αυθαίρετο και άδικο, σαν μια συλλογική τιμωρία για πράγματα για τα οποία οι ίδιες δεν έφταιγαν. Από την μια στιγμή στην άλλη έχασαν τις περιουσίες τους, την προσωπική τους ασφάλεια και μερικές σταμάτησαν να κάνουν όνειρα γιατί κάπου εκεί στο '74 σταμάτησε και η ζωή που ήξεραν. Οι ζωές τους άλλαξαν και προχωρούσαν με αλλιώςτικούς ρυθμούς, το μόνο που δεν άλλαξε από το 1974 ως σήμερα είναι η κατάσταση του κυπριακού. Μοιάζει με το τραύμα του Φίλοκλήτη που δεν γιατρευόταν ποτέ, με τη διαφορά ότι εκείνο το τραύμα τυραννούσε ένα μόνο πολεμιστή, ενώ το κυπριακό αφορά χιλιάδες γυναίκες αλλά και άνδρες.

Στην παρούσα εργασία, το ενδιαφέρον για τη μελέτη του κοινωνικού φύλου, και πιο συγκεκριμένα του γυναικείου φύλου, συνδέθηκε με το γεγονός ότι είμαι κι εγώ γυναίκα, χωρίς να υπάρχει βέβαια κάποια αίσθηση οικουμενικής γυναικείας αδελφότητας, αλλά η ανησυχία ότι οι γυναίκες και ορισμένα στοιχεία της ζωής τους παραβλέπονταν. Το γυναικείο πρόσωπο, ως δρών πρόσωπο του παρελθόντος και του παρόντος, δεν έχει ακόμα ανιχνευτεί και αυτός είναι ο στόχος της συγκεκριμένης μελέτης. Σκοπός της εργασίας είναι να αποτυπώσω τη μνήμη των

γυναικών προσφύγων και να καταγράψω το πώς βίωσαν την προσφυγιά. Ποιες αλλαγές επήλθαν στη ζωή τους και ποιες οι απώλειές τους. Στόχος είναι να τους δώσω φωνή, να αφηγηθούνε μόνες τις ιστορίες τους, να ακούσω τη μια φωνή μετά την άλλη, αντιφωνικά, σαν το χορό της αρχαίας τραγωδίας. Μέσα από τη μνήμη και τη βιωμένη εμπειρία τους, να καταγραφεί και να ερμηνευτεί η δική τους ιστορία, να φωτιστούν οι πτυχές εκείνες της γυναικείας προσφυγικής ιστορίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η εργασία αυτή δεν αποτελεί καταγραφή ιστορικών περιστάσεων, αλλά μια εκλεκτική και συνθετική απεικόνιση βασισμένη σε ατομικές αφηγήσεις και προσωπικές μαρτυρίες.

Σίγουρα δεν μπορεί να μελετηθεί από πρώτο χέρι το πώς βίωσαν την προσφυγιά κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων. Δυστυχώς, δεν μπορεί να περιγραφεί το πώς κύλησαν οι ζωές τους και το πώς εκτυλίχθηκαν οι ιστορίες τους σε αυτές τις δύσκολες περιόδους που διάνυσαν μετά τον πόλεμο. Ευτυχώς, όμως, κάποιες ιστορίες της ζωής τους δεν σβήστηκαν ποτέ από τη μνήμη τους και γνωρίζοντας η ίδια, ίσως καλύτερα, αφού μεγάλωσα σε μια προσφυγική οικογένεια, μπορώ να πω με βεβαιότητα πως όσοι γνώρισαν την τούρκικη εισβολή δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσουν την τραυματική τους εμπειρία. Ο επώδυνος εκπατρισμός είναι ένα πλήγμα το οποίο δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσουν, βιώνοντάς τον μέχρι και σήμερα στην καθημερινότητά τους. Μεγαλώνοντας σε μια οικογένεια προσφύγων, άκουγα πάντοτε τις ιστορίες τους που μου τις μετέφεραν μαζί με το αίσθημα της απώλειας και του πόνου. Έτσι, αισθάνθηκα την ανάγκη να αποδώσω σε αυτή την εργασία αυτόν τον βίαιο εκπατρισμό τους και το αίσθημα της απώλειας.

Αρχικά, οι στόχοι μου ήταν διαφορετικοί. Είχα ως σκοπό να μελετήσω τη καθημερινότητά τους, τα πολιτισμικά στοιχεία που μετέφεραν από το «σπίτι» τους στο καινούριο περιβάλλον ένταξης, τη διαφορετικότητά τους, αλλά ερχόμενη σε επαφή μαζί τους, σίγουρα οι γυναίκες αυτές δεν είχαν τους ίδιους στόχους με μένα. Αυτό ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα από την άποψη πως τα περισσότερα ανθρωπολογικά κείμενα ασχολούνταν με σταθερές καταστάσεις ή με βαθμιαίες και λίγο πολύ τακτοποιημένες αλλαγές αντί να περιγράφουν και να αναλύουν βίαιους εκπατρισμούς ή την απώλεια, μέσα σε μια στιγμή, κάθε συνηθισμένης βεβαιότητας.

Αν και είχα ετοιμάσει κάποιες ερωτήσεις και ήμουν προετοιμασμένη για αυτά που θέλω να μάθω για τους αρχικούς σκοπούς της εργασίας μου, η αφήγηση πάντοτε έπαιρνε μια άλλη τροπή και οι γυναίκες αυτές μου μετέφεραν όσα ήθελαν αυτές. Οπότε, στο τέλος σημασία δεν είχε τι ήθελα να μάθω και να πληροφορηθώ αλλά το τι είχαν αυτές να μου πούνε. Δεν ήθελα ή μάλλον δεν ήθελαν να καθοδηγήσω τη μνήμη τους, αλλά αυτές να με καθοδηγήσουν στο τι ήταν πιο σημαντικό για αυτές να μελετηθεί και να ακουστεί.

Έδιναν την εντύπωση πληγωμένων γυναικών που κάθε αναφορά στη προσφυγιά τους ήταν σαν να σκάλιζες παλιά τραύματα. Θα μπορούσε κανείς να περιγράψει τις αφηγήσεις τους ως «πονεμένες ιστορίες». Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, οι περισσότερες βούρκωναν, μερικές έκλαιγαν και κυρίως οι ηλικιωμένες έδιναν ένα διαφορετικό χαρακτήρα στις συνεντεύξεις τους, ήταν σαν ένας μονόλογος θρήνου για αυτά που έχασαν. Η μελέτη τέτοιων πονεμένων ανθρώπων που βρίσκονται στη δύσκολη θέση να επαναφέρουν στη μνήμη τους τα

τραγικά συμβάντα της ζωής τους είναι ένα δυσχερέστατο εγχείρημα. Δεν ξέρεις πώς να αντιδράσεις ή και ακόμα πώς να κρατήσεις μια παθητική στάση και μια ισορροπία μεταξύ ερευνητή και πληροφορητή. Τις περισσότερες φορές αυτό είναι αδύνατο γιατί βρίσκεσαι εκεί και είσαι υπεύθυνος για τις ψυχολογικές διακυμάνσεις των ανθρώπων αυτών.

Πώς θα μπορούσα να κρατήσω μια συναισθηματική απόσταση από τις γυναίκες αυτές και πώς θα μπορούσα να κάνω σωστά την δουλειά μου αν αυτά που μου κατέθεταν δεν με άγγιζαν; Πώς θα τις κατανοούσα αν δεν έβαζα τον εαυτό μου στη θέση τους; Δεν το κρύβω πως όχι τόσο οι μαρτυρίες τους αλλά οι αντιδράσεις τους την ώρα της αφήγησης, με επηρέασαν τόσο συναισθηματικά όσο και ψυχολογικά. Στο τέλος της μέρας μου μετέδιδαν όλη αυτή τη ψυχολογική τους αναστάτωση που μπήκαν στην διαδικασία να ξαναθυμηθούν αυτές τις τραγικές στιγμές της ζωής τους. Μερικές φορές τα βουρκωμένα μάτια τους με έκαναν να νιώθω τύψεις, ένας κακός ερευνητής που τους σκάλιζε παλιές πληγές.

Αρχίζοντας να γράφω, ερμηνεύοντας τα τραυματικά συμβάντα της ζωής των γυναικών προσφύγων, προσπάθησα να κρατήσω μια απόσταση από το κείμενο ως μια αόρατη παρατηρήτρια που έκανε καταγραφή ρεαλιστικών και αντικειμενικών γεγονότων. Στην πορεία όμως, αντιλαμβανόμουν ότι δεν ήμουν ικανοποιημένη αρκετά από αυτά που έγραφα. Ένιωθα ότι κάτι έλειπε και αυτό που έλειπε ήταν εν τέλει η δική μου οπτική γωνία προς αυτά που άκουσα, παρατήρησα και έζησα από την συναναστροφή μου με τις πληροφορήτριες.

Έτσι, κάποια θέματα σε αυτή τη μελέτη παρουσιάζονται σε ρεαλιστική γραφή, σε μια γραφή στην οποία ο ερευνητής απουσιάζει από το κείμενο, κρύβοντας τον εαυτό του πίσω από μια γνωστικά και συναισθηματικά αποστασιοποιημένη καταγραφή σε τρίτο πρόσωπο, παραθέτοντας τεκμήρια και ερμηνείες των άλλων. Ωστόσο, η κατεύθυνση αυτή εναλλάσσεται με μια μπρεσιονιστική γραφή, στην οποία ο μελετητής αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο, πλέον, τα απρόσμενα και πυκνά συμβάντα που βίωσε στο πεδίο και τα οποία άνοιξαν το παράθυρο στον πολιτισμό που μελετήθηκε.

Όσον αφορά σε αυτή τη μέθοδο που συνδυάζει την αντικειμενική περιγραφή με την προσωπική αφήγηση, δεν είναι εντελώς νέα, αλλά μάλλον αναπόφευκτη στην ανθρωπολογία, «επειδή διαμεσολαβεί μια αντίφαση στο εσωτερικό του κλάδου ανάμεσα στην προσωπική και επιστημονική αυθεντία» (Louise-Pratt, 1986: 27-50). Όπως επίσης, υποστηρίζει η Hastrup, «η επιτόπια έρευνα τοποθετείται ανάμεσα στην αυτοβιογραφία και την ανθρωπολογία. Συνδέει μια σημαντική, προσωπική εμπειρία με ένα γενικό πεδίο γνώσεων» (Hastrup, 1992a: 116-133)

Στη μελέτη επιδίωξα να χρησιμοποιήσω το συναίσθημα, τόσο το δικό μου όσο και των άλλων, επειδή πιστεύω πως τα συναισθήματα μπορούν να αποτελέσουν πολύτιμη πηγή διόρασης, όταν ασκεί κανείς ανθρωπολογία. Έτσι, δεν απομόνωσα τις δικές μου αντιδράσεις και εμπειρίες. Αυτά που έζησα και πήρα από αυτές τις γυναίκες, θέλησα να τα καταγράψω στις επόμενες σελίδες που ακολουθούν έχοντας την ελπίδα να γίνει κατανοητή η προσφυγιά μέσα από τα μάτια των προσφύγων αλλά και μέσα από τα δικά μου, όπως εγώ τις αντίκρισα ως γυναίκες και ως

πρόσφυγες. Έτσι λοιπόν, σε αυτή την εργασία θα εξεταστεί η «τραυματισμένη μνήμη» των γυναικών αυτών μέσα από τις τραυματικές εμπειρίες της προσφυγιάς τους.

Κεφάλαιο Πρώτο

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ανθρωπολογία, φύλο, προσφυγιά

Η μελέτη του φύλου απασχόλησε συστηματικά την ανθρωπολογία και την ιστορία ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Την εποχή εκείνη, φεμινίστριες ερευνήτριες με βάση την διαπίστωση ότι η μελέτη των κοινωνιών και του ανθρώπου αφορούσε κυρίως στους άνδρες, έθεσαν ως στόχο την ορατότητα των γυναικών στα εθνογραφικά και ιστορικά κείμενα. Ο στόχος αυτός οδήγησε στη συλλογή περισσότερων πληροφοριών για τις γυναίκες, στην εθνογραφική επιτόπια έρευνα και την επαναπροσέγγιση των ιστορικών πηγών. Επιπλέον, θεωρήθηκε ότι το νέο αυτό πεδίο μελέτης έπρεπε να διερευνηθεί από γυναίκες ερευνήτριες οι οποίες από την κοινωνική τους θέση ως γυναίκες ήταν πιο ευαισθητοποιημένες και ως εκ τούτου αρμόδιες να παρατηρήσουν τις ομοφυλές τους στην επιτόπια έρευνα και τις πηγές. Η μεθοδολογική αυτή επιλογή υπήρξε απόρροια της θεωρητικής θεώρησης η οποία κυριάρχησε στη νέα αυτή ανθρωπολογία και ιστορία των γυναικών. Σύμφωνα με την θεώρηση αυτή, οι «γυναίκες» αποτελούν μια οικουμενική κατηγορία της οποίας η ιεραρχική σχέση με την εξίσου οικουμενική κατηγορία «άνδρες» πρέπει να μελετηθεί. Η κοινωνική θέση των γυναικών μελετήθηκε από διαφορετικές τάσεις που υπήρχαν στο εσωτερικό της ανθρωπολογίας και ιστορίας των γυναικών ανάλογα με τα ευρύτερα κυρίαρχα την εποχή εκείνη θεωρητικά ρεύματα –όπως μαρξισμός και δομισμός – με τα οποία συνδέονταν οι εκπρόσωποι των τάσεων αυτών.

Ο φεμινισμός, αν και επηρέασε αναμφισβήτητα την ανθρωπολογία, υπήρξε παράλληλα προβληματικός (Dubisch, 2000:13). Η Sathern (1988) υπέδειξε πως αν και τις τελευταίες δεκαετίες έχει παρατηρηθεί μια έκρηξη ανθρωπολογικών μελετών σχετικών για τις γυναίκες και το κοινωνικό φύλο, δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι συνιστούν φεμινιστική ανθρωπολογία. Το πραγματικό πρόβλημα της εισδοχής των γυναικών στην ανθρωπολογία δεν βρίσκεται στο επίπεδο της εμπειρικής έρευνας, αλλά στο θεωρητικό και αναλυτικό επίπεδο (Moore, 1988: 2). Οι φεμινίστριες ανθρωπολόγοι, όταν εμφανίζονται να μελετούν το φύλο, απορρίπτονται διότι θεωρείται ότι παρουσιάζουν μια μερική μόνο εικόνα των κοινωνιών που μελετούν, επειδή υποτίθεται μελετούν μόνο γυναίκες, ενώ οι ανθρωπολόγοι μελετούν την κοινωνία, την αχαρακτήριστη κοινωνία (Abu-Lughod, 1990: 141). Οι άνδρες, όταν γράφουν μόνο για άντρες, δεν γράφουν «μόνο» για άνδρες.

Η ανθρωπολογία ασκεί κριτική στις πολιτισμικές προκαταλήψεις και «τους στόχους και την πολιτική συνοχή του φεμινισμού» (Moore, 1988: 10), όπως ακριβώς και ο φεμινισμός ασκεί κριτική στην ανθρωπολογία. Ιδιαίτερα στο βαθμό που ο φεμινισμός δέχεται μια ενωτική και οικουμενική θηλυκότητα και μια κοινή ιστορία καταπίεσης, ίσως βρεθεί να διαφωνεί με την ανθρωπολογική έμφαση στη διαφορά και στις πολιτισμικές και ιστορικές συγκυρίες που διαμορφώνουν και διαιρούν τους κόσμους των γυναικών (Tong, 1989). Ορισμένες φεμινίστριες έχουν χρησιμοποιήσει την ιδέα της οικουμενικής θηλυκότητας για να θεωρήσουν τις γυναίκες

άλλων εποχών και πολιτισμών εκπροσώπους «των εαυτών μας» και συγχρόνως των «άλλων», μιας φανταστικής παρελθούσης κατάστασης, οι οποίες είτε έχουν εκείνο που εμείς έχουμε χάσει, είτε επιδεικνύουν την οικουμενικότητα της πατριαρχίας και της γυναικείας καταπίεσης (Rosaldo 1987, di Leonardo, 1991: 26-27). Η Stacey υποστηρίζει, ότι οι φεμινίστριες ανθρωπολόγοι «ρέπουν περισσότερο στην αυταπάτη του δεσμού παρά στην αυταπάτη του διαχωρισμού (1988: 25).

Επιπρόσθετα, ενώ γνωρίζουν καλά το ζήτημα της ετερότητας, οι φεμινίστριες μπορεί να είναι ένοχες για αυτό ακριβώς το οποίο επικρίνουν στους άντρες: την κατάφαση της αυθεντίας να μιλούν εκ μέρους του άλλου. «Όταν οι φεμινίστριες στρέφουν το βλέμμα στο εξωτερικό, επιζητούν συχνά να εδραιώσουν τη δική τους αυθεντία σε βάρος των μη δυτικών γυναικών καθορίζοντας για εκείνες τη σημασία και τους σκοπούς της ζωής τους» (Ong, 1988: 80).

Ο φεμινισμός παρόλα αυτά έχει προτρέψει την ανθρωπολογία, της οποίας έχει γίνει ένα κομμάτι του αντικειμένου της, να προσέξει το φύλο. «Ο θεμελιώδης σκοπός της φεμινιστικής θεωρίας είναι να αναλύσει πώς σκεφτόμαστε ή δεν σκεφτόμαστε ή αποφεύγουμε να σκεφτούμε απέναντι στο κοινωνικό φύλο» (Flax, 1987: 626). Έτσι, ο φεμινισμός καθιστά ολοένα και δυσκολότερο το γεγονός να αγνοήσει κανείς το κοινωνικό φύλο ως σημαντική κατηγορία κοινωνικής ανάλυσης, οτιδήποτε και αν μελετά. Επίσης, προκάλεσε αυξημένη αυτοσυνειδησία σχετικά με την εμπειρία των γυναικών και τη σχέση της με τη θεωρία. Οι Keohane και Gelpi υποστηρίζουν ότι, επειδή «η κατασκευή της εμπειρίας των γυναικών δεν υπήρξε ποτέ επαρκής» και η περιγραφή και η εξήγηση της γινόταν κυρίως από άνδρες, «η φεμινιστική θεωρία είναι κατά βάση πειραματική» (1981: vii).

Στην ανθρωπολογία οι γυναίκες έχουν αρχίσει να εξετάζουν τις εμπειρίες τους, όχι μόνο ως ανθρωπολόγοι και ως γυναίκες στο πεδίο της επιτόπιας έρευνας, αλλά και ως γυναίκες επαγγελματίες στο πεδίο της ανθρωπολογίας, και να χρησιμοποιούν αυτές τις εμπειρίες ως βάση κριτικής, τόσο της θεωρίας όσο και της πράξης στην επιστήμη τους. Αυτό το δεύτερο πεδίο, το ακαδημαϊκό, και οι τρόποι με τους οποίους η δουλειά κάποιου και η επίδραση της δουλειάς του σε αυτό το πεδίο διαμορφώνονται από το κοινωνικό φύλο, μόλις πρόσφατα άρχισαν να χαίρουν σημαντικής προσοχής στην ανθρωπολογία.

Μια από τις βασικές σύγχρονες προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο κόσμος σήμερα είναι να φέρει τις γυναίκες σε θέσεις στις οποίες να μπορούν πιο αποτελεσματικά να καθορίσουν και να διαμορφώσουν τις προοπτικές των γυναικών. Πιο δυναμικά καλείται η προσοχή της κοινωνίας στις γυναικείες εμπειρίες οι οποίες συμβάλλουν στην εξέλιξη μιας κοινωνικής κοσμοθεωρίας που ενσωματώνει τις προοπτικές των γυναικών αλλά και των ανδρών. Το διεπιστημονικό πεδίο μελετών των προσφύγων περιλαμβάνει αναλύσεις και των δυο φύλων, αλλά ο φεμινισμός δεν είναι το φόρτε του. Έχει παραμελήσει την ανάπτυξη των φεμινιστικών πλαισίων για τον εντοπισμό των σχέσεων εξουσίας που διαμορφώνουν το φύλο και άλλες πολιτικές της αναγκαστικής μετανάστευσης (Hyndman, 2010).

Η μελέτη των προσφύγων απασχόλησε αρκετούς ερευνητές. Η μελέτη όμως της ευρύτερης κατηγορίας των γυναικών ήταν αποσπασματική, όπως και η ενσωμάτωση των γυναικών προσφύγων σε μελέτες των προσφύγων και των πολιτικών προσφύγων σε μελέτες προσφύγων, υπήρξε αργή και εμποδίζεται από τα διαρθρωτικά εμπόδια (Callarmard, 1999). Οι ερευνητές και οι εργαζόμενοι στον ανθρωπιστικό τομέα που ασχολούνται με τους πρόσφυγες, αντιμετωπίζουν μια ισχυρή επιτακτική ανάγκη να ενσωματώσουν το ζήτημα του «φύλου» στις έρευνές τους. Η πρόκληση αυτή προκύπτει από το αναμφισβήτητο γεγονός ότι από τη διαδικασία ορισμού του πρόσφυγα ως την τελική φάση της επανεγκατάστασής του, η συνολική συζήτηση, πρακτική και έρευνα σχετικά με τους πρόσφυγες παραμένει κυρίως ένα αρσενικό παράδειγμα, έστω και με ένα επιφανειακό τρόπο.

Σύμφωνα με την Indra (1993), τα θέματα ισότητας μεταξύ φύλων στην εξαναγκαστική μετανάστευση δεν θεωρούνται επικρατούντα θέματα ή καθολικά, θεωρώντας ότι κατέχουν την θέση ενός «μικροκοσμικού παραδείγματος για το τι συμβαίνει διαμέσου ενός πλήθους κοινωνικών θεμάτων», και παρατηρώντας παράλληλα ότι «η κοινωνία δεν βλέπει το θέμα του φύλου που προκύπτει όταν οι άνδρες βρίσκονται με άνδρες» (1993: 3,4). Οι γενικευμένες αναφορές στους «πρόσφυγες», όπως αναφέρει η Indra (1993: 3,4), επισκιάζουν τα γεγονότα παρά τα φωτίζουν. Καλύπτουν τους τρόπους με τους οποίους το φύλο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο πώς οι πρόσφυγες δημιουργήθηκαν, και πόσο διαφορετική μπορεί να είναι η κατάσταση του «πρόσφυγα» για τις γυναίκες και τους άνδρες. Η Indra προειδοποιεί για τους εγγενείς κινδύνους στο δυτικό φεμινιστικό λόγο της «καθολικής» γυναίκας σε θέματα ισότητας των φύλων, ιδιαίτερα σε σχέση με την αναγκαστική μετανάστευση. Αυτή η ουσιολογικοποίηση των γυναικών μειώνεται από πολλές κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές κατασκευές του φύλου και τις καθιστά σιωπηλές και αόρατες στις κρίσιμες πτυχές της διαφορετικότητας (1997: 7,8).

Οι Benson, Krulfield και Kulig επιμένουν ότι «η κατανόηση της σχέσης μεταξύ ανδρών και γυναικών και οι αξίες που ανατίθενται στους ρόλους των δύο φύλων είναι καίρια για την κατανόηση της αλλαγής και της προσαρμογής στις κοινωνίες προσφύγων που μελετήθηκαν». (Krulfield, 1994: 73). Ως κοινωνικό κατασκευάσμα, το φύλο, όπως και άλλες απόψεις της κοινωνίας, μπορεί να μεταφερθεί σε νέο σκηνικό ακολουθώντας παλιά μοντέλα, τα οποία αναδημιουργούνται ή αλλάζουν σε απόκριση των αλλαγμένων συνθηκών και επαναδιαπραγματεύονται με την κοινότητα. Για τους πρόσφυγες, λόγω της διαδικασίας ξεριζωμού και επανεγκατάστασης, ήταν συνήθως αναγκαία αυτή η αναδημιουργία, η επανεφεύρεση και διαπραγμάτευση των ρόλων των φύλων και των σχέσεων. (Krulfield, 1994: 71).

Κάθε φάση της προσφυγιάς είναι έμφυλη. Η εμπειρία της προσφυγιάς είναι διαφορετική στους άνδρες και τις γυναίκες εξαιτίας του φύλου τους (McSpadden, Moussa, 1993: 205). Το φύλο είναι ένα πολιτισμικά κατασκευασμένο σύνολο ιδεών και προσδοκιών του ανδρισμού και της θηλυκότητας, που αποδίδεται στους άνδρες και στις γυναίκες από την κοινωνία στην οποία ζουν, σύμφωνα με το φύλο τους. Θεωρείται συχνά ότι το φύλο αφορά ειδικά στις γυναίκες και

στις γυναικείες εμπειρίες. Αυτή η παρανόηση είναι κοινή και η πλειοψηφία των ερευνών στα θέματα του φύλου τείνει να εστιάζει στις γυναίκες και στα παιδιά απομονώνοντας τους άνδρες. Οι γυναίκες βρίσκονται απομονωμένες από τα δύο φύλων, και η κατάσταση τους δεν μπορεί να αναλυθεί επαρκώς αν δεν ληφθούν υπόψη και τα δύο φύλα. Ο ανδρισμός δεν είναι περισσότερος από τη θηλυκότητα αποτελώντας ένα κοινωνικό κατασκευάσμα, και για να γίνει μια επαρκής κατανόηση της αναγκαστικής προσφυγιάς πρέπει να ληφθεί υπόψη πως άντρες και γυναίκες εκπροσωπούν και διαπραγματεύονται τον ανδρισμό στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αναγκαστικής προσφυγιάς.

Το να καταλήξεις πρόσφυγας είναι μια έμφυλη εμπειρία (Yuval Davis, 2013: 224). Το 80% του προσφυγικού πληθυσμού αποτελείται από γυναίκες και παιδιά, καθώς οι άντρες επιστρατεύονται ή τρέπονται σε φυγή για να αποφύγουν την επιστράτευση. Όπως επισημαίνει ο Adam Jones (1994), αυτό είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το να σκοτωθείς, καθώς και το να σκοτώσεις, είναι μια έμφυλη πράξη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η βία σε αυτούς τους πολέμους είναι άγρια και για τα δύο φύλα. Δεν είναι ότι οι γυναίκες και τα παιδιά δεν σκοτώνονται, αλλά, όταν οι φόννοι είναι επιλεκτικοί, αυτοί που επιλέγονται είναι οι άνδρες οι οποίοι απομακρύνονται και μετά εξαφανίζονται. Οι γυναίκες και οι ηλικιωμένοι άνδρες μένουν πίσω στα χωριά να φροντίζουν το σπίτι και τα παιδιά, να εργάζονται στη γη και να διατηρούν ζωντανό τον κοινωνικό ιστό της κοινότητας. Τις περισσότερες φορές οι γυναίκες που μένουν πίσω, γίνονται ευάλωτες ως θύματα βιασμού από τους στρατιώτες του εχθρού (Davis, 2013:225). Οι γυναίκες αντιμετωπίζοντας πολλούς από τους ίδιους κινδύνους όπως αυτούς των ανδρών, υπόκεινται επίσης σε πρόσθετους κινδύνους όπως σεξουαλική κακοποίηση, εκμετάλλευση και παραμέληση, λόγω των πατριαρχικών ιδεολογιών που τις κατασκευάζουν ως λιγότερο πολύτιμες ανθρώπινες υπάρξεις (Matsuoka, Sorenson, 1999: 226).

Οι πατριαρχικές και οικογενειακές ιδεολογίες όσον αφορά στους ρόλους των ανδρών και των γυναικών ενισχύονται ιδιαίτερα σε συγκρούσεις που προκύπτουν από τον εθνικισμό. Ιδέες και εικόνες από το σπίτι είναι συχνά βασικό κριτήριο για εθνικιστικές ιδεολογίες (Giles, 1999: 83). Οι άνδρες θεωρούνται υπεύθυνοι για την προστασία των παιδιών, των γυναικών και του έθνους, οι γυναίκες ιδεολογικοποιούνται ως φορείς των παιδιών, μητέρες του έθνους και φύλακες του σπιτιού. Οι γυναίκες δεν είναι μόνο η βιολογική αναπαραγωγή μιας εθνοτικής ομάδας αλλά θεωρούνται επίσης ως «πολιτιστικοί φορείς», οι οποίες έχουν τον βασικό ρόλο στη διαβίβαση των γλωσσικών και πολιτιστικών συμβόλων στους νέους (Castles, Miller 1998:36).

Στο άρθρο της Μπάδας Κ., «Στο θάνατο της Ελένης», τίθεται το θέμα ότι κάθε είδος πολέμου είναι φυλετικά προσδιορισμένο και εκφράζεται από τα δυο φύλα διαφορετικά. Η κοινότητα που υφίσταται τον πόλεμο, την εξορία, αναθέτει στο γυναικείο φύλο τη βιολογική αναπαραγωγή των μελών του έθνους, την αναπαραγωγή και διαβίβαση της εθνικής παράδοσης και του πολιτισμού, τη συμβολική σηματοδότηση της εθνικής ιδιαιτερότητας και τη συμμετοχή με τον τρόπο του στους εθνικούς αγώνες και στις διεκδικήσεις ή στα εθνικοαπελευθερωτικά και κοινωνικά κινήματα. Το γυναικείο φύλο καλείται να υπηρετήσει το «εθνικό σύνολο» χωρίς ωστόσο αυτή η ενεργή του συμμετοχή να εξασφαλίζει την ισότιμη θέση της κάθε γυναίκας ως

πολίτη και χωρίς βέβαια να περιορίζει τους αποκλεισμούς του γυναικείου φύλου από τη δημόσια και πολιτική σφαίρα (2001:231).

Ως εκ τούτου, οι γυναίκες καθίστανται εμφανείς στόχοι βιασμού και σεξουαλικής κακοποίησης, στην πρακτική της εθνοκάθαρσης. Οι αυστραλιανές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με θέματα ισότητας των φύλων (1996: παρ. 4.29), αναφέρονται στην εθνοκάθαρση ως την καταστροφή της εθνικής ταυτότητας ή και την ευημερία μιας φυλετικής ομάδας με τη δολοφονία ή φυλάκιση των ανδρών, εφόσον οι γυναίκες θεωρούνται ικανές να διαδώσουν την εθνική ταυτότητα, οπότε διώκονται με ένα διαφορετικό τρόπο μέσω της σεξουαλικής βίας (Macklin, 1999: 294).

Παρόλο που ο βιασμός κατά τη διάρκεια του πολέμου αποτελεί ένα ακραίο παράδειγμα των έμφυλων συνεπειών, συχνά η πιο καταστροφική εμπειρία του πολέμου για τις γυναίκες που εμπλέκονται δεν είναι ο βιασμός, αλλά η απώλεια όλης της βάσης της προηγούμενης ζωής τους. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις εγκυμοσύνης, ως αποτέλεσμα αυτών των βιασμών, οι επιπτώσεις μπορεί να είναι πιο καταστροφικές. Όπως αναφέρει η Yuval Davis, οι γυναίκες μπορεί να χάσουν το σεβασμό και την υποστήριξη των επιζώντων οικογενειών και της κοινότητας ως αποτέλεσμα των παραδοσιακών εννοιών της τιμής και της ντροπής (2013:226).

Η σεξουαλική βία φέρνει τραυματικές κοινωνικές επιπτώσεις οι οποίες ενδέχεται να επηρεάσουν την καταγωγή ή την κοινωνική θέση. Ο Thompkins (1995 αναφέρεται στο Crawley, 1999) δείχνει ότι το κλειδί για την κατανόηση της ζημιάς που επέρχεται από τη σεξουαλική βία, είναι η αναγνώριση ότι η προσβολή μπορεί να προορίζεται για τους άνδρες μέσω των γυναικών και εσωτερικεύεται από τις γυναίκες με τρεις τρόπους. Πρώτο, οι γυναίκες φέρουν τη σωματική βλάβη, δεύτερο, κατηγορούν τους εαυτούς τους και αισθάνονται ντροπή, και τρίτο, σε κοινωνίες όπου οι άνδρες βλέπουν το βιασμό ως λεκέ για την τιμή τους και για την οικογένειά τους, οι γυναίκες εσωτερικεύουν αυτή την ενοχή.

Μια άλλη οδυνηρή εμπειρία που έχει επισημάνει η Davis (2013:226) για τις γυναίκες, όπως αυτή του εκτοπισμού, μπορεί να ποικίλει σημαντικά από περίπτωση σε περίπτωση. Το να μένει κάποια γυναίκα μόνη με περιορισμένους υλικούς πόρους ή να έχει την οικογένειά της μακριά σε κάποιο άλλο μέρος της χώρας, όπου προετοιμάζεται να υποδεχτεί και να αναλάβει τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς της, είναι καταστάσεις που δεν μπορούν να συγκριθούν με την εγκατάλειψη σε ένα στρατόπεδο προσφύγων, όπου, εκτός από τη φιλανθρωπία των διεθνών οργανισμών βοήθειας, δεν υφίσταται κανένας πόρος, και η ζωή έχει μετατραπεί σε μια καθημερινή πάλη για επιβίωση (Forbes Martin, 1992). Ένα συνηθισμένο φαινόμενο μεταξύ των περισσότερων προσφύγων είναι η κατάσταση της «μόνιμης προσωρινότητας», κατά την οποία η ζωή και η ταυτότητα πριν από τον πόλεμο και τον εκτοπισμό μπορεί να πάρουν χαρακτήρα εγκυρότητας και μονιμότητας, την οποία δεν μπορεί να αντικαταστήσει καμία νέα ζωή, όσα χρόνια και αν χτίζεται.

Στους μεταμοντέρνους πολέμους, όπως ονομάζει η Cooke (1993), οι άνδρες συνήθως είναι αυτοί που επιλέγονται για να πολεμήσουν και να σκοτωθούν και οι γυναίκες είναι αυτές που

συνεχίζουν να υφίστανται όλα τα υπόλοιπα δεινά της κοινωνικής ζωής εκτεθειμένες σε βάρβαρες επιθέσεις και βιασμούς ή εκτοπισμένες ως πρόσφυγες, οφείλοντας να συνεχίσουν να παλεύουν για την προσωπική τους επιβίωση και την επιβίωση των παιδιών τους.

Πρόσφυγας, Προσφυγική Ιστορία και Ανθρωπολογία

Πρόσφυγες, θεωρούνται οι άνθρωποι εκείνοι που αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους λόγω διώξεων, είτε σε ατομικό επίπεδο είτε ως τμήμα μιας μαζικής εξόδου, λόγω πολιτικών, θρησκευτικών, στρατιωτικών ή άλλων προβλημάτων. Ο ορισμός του πρόσφυγα ποικίλει ανάλογα με το χρόνο, τον τόπο, αλλά και του αυξημένου διεθνούς ενδιαφέροντος για τα δεινά των προσφύγων που έχει οδηγήσει σε μια γενική συναίνεση.

Όπως ορίζεται στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών του 1951, σχετικά με το Καθεστώς των Προσφύγων (Σύμβαση Προσφύγων), πρόσφυγας είναι: «...κάθε άτομο το οποίο εκ δεδικοιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων, ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει υπηκοότητα και δεν μπορεί ή λόγω του φόβου αυτού δεν επιθυμεί να απολαμβάνει της προστασίας της χώρας ταύτης ή εάν δεν έχει κάποια υπηκοότητα και βρίσκεται εκτός της χώρας της συνήθους διαμονής αυτού και δεν μπορεί ή δεν θέλει να επιστρέψει σε αυτήν...» (UNCHR, 2006: 5)

Η αναφορά στον ορισμό του πρόσφυγα γίνεται επειδή θέλω να καταλήξω σε μια ειδική κατηγορία ανθρώπων, που έχουν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους για τους ίδιους λόγους με τους πρόσφυγες αλλά δεν έχουν διασχίσει τα διεθνή σύνορα. Τα άτομα αυτά ονομάζονται «εσωτερικά εκτοπισμένα». Ο εκτοπισμένος στο εσωτερικό της χώρας είναι ένα άτομο που αναγκάστηκε να καταφύγει από ένα μέρος της χώρας σε ένα άλλο. Η βασική διαφορά μεταξύ ενός εκτοπισμένου στο εσωτερικό της χώρας και ενός πρόσφυγα είναι ότι ο τελευταίος διέσχισε διεθνή σύνορα. Όπως και οι πρόσφυγες, οι εκτοπισμένοι στο εσωτερικό της χώρας φεύγουν εξαιτίας προβλημάτων όπως πόλεμος, εθνικές εκκαθαρίσεις, θρησκευτική καταδίωξη ή λιμός. Οι εκτοπισμένοι στο εσωτερικό της χώρας δεν στερούνται των δικαιωμάτων τους. Αν και η κυβέρνησή τους είναι υποχρεωμένη να προστατεύει τα δικαιώματά τους, ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν είναι ότι η κυβέρνησή τους αδυνατεί ή δεν θέλει να τους προστατέψει. Μέσα σε αυτή την κατηγορία υπάγονται και οι Κύπριοι που με την εισβολή των Τούρκων το '74 αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους χωρίς όμως να καταφύγουν σε μια ξένη χώρα, βρίσκοντας καταφύγιο στο νότιο τμήμα της Κύπρου που δεν έχει καταληφθεί από τους Τούρκους. Βέβαια, οι Κύπριοι εκτοπισθέντες δεν χρησιμοποιούν για τον εαυτό τους τον όρο «εκτοπισμένος» αλλά χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους ως «πρόσφυγα», γι' αυτόν τον λόγο στο κείμενο υιοθετείται ο όρος «πρόσφυγας».

Στον τομέα της έρευνας για την αναγκαστική μετανάστευση, η ορολογία καλύπτει μια ευρεία κλίμακα εμπειριών που είναι σε συνεχή εξέλιξη. Από την άποψη του διεθνούς νόμου, ο όρος πρόσφυγας αναφέρεται αποκλειστικά σε ένα άτομο που διέσχισε τα διεθνή σύνορα και του

χορηγείται το δικαίωμα του ασύλου για τους λόγους της δίωξης και της απώλειας προστασίας από την πολιτεία του. Η κοινωνική σημασία των νομικών εννοιών του ασύλου και του πρόσφυγα, όπως ορίζονται από τη διεθνή σύμβαση, και οι συνέπειες των διαφορετικών προτύπων για τη μεταχείριση των «ξένων», αποτελούν τομείς στους οποίους οι ανθρωπολόγοι έχουν συμβάλει σημαντικά.

Από την πλευρά της ανθρωπολογίας, όπως αναφέρει η Βουτυρά, «ο όρος πρόσφυγας αφορά ανθρώπους που έχουν υποστεί μια βίαιη διαδικασία αποχωρισμού και που, εκτός αν ή έως ότου ενταχθούν ως μέλη στη κοινωνία υποδοχής, βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο, σε μια κατάσταση εκκρεμότητας. Αυτή η κατάσταση του ανάμεσα και μεταξύ, μπορεί να είναι όχι μόνο νομικό και ψυχολογικό αλλά και κοινωνικό και οικονομικό» (Βουτυρά, 1994 : 177).

Ο πρόσφυγας είναι ένας ιδιαίτερα ευάλωτος «ξένος» που είναι ταυτόχρονα, τουλάχιστον, διχοτομημένος. Η επώδυνη διχοτόμηση του προσώπου του πρόσφυγα λαμβάνει χώρα σε δύο επίπεδα: σε εδαφικό πρώτα και σε νοητικό/νομικό κατά δεύτερο λόγο. Η προσωπικότητα του πρόσφυγα δι ή τριχοτομείται από τη στιγμή που αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη χώρα του ή μέρος των εδαφών της (εδαφική διχοτόμηση). Ταυτόχρονα, διχοτομείται νοητικά/νομικά από τη στιγμή που καταφέρνει να φτάσει σε μια ξένη, γειτονική ή απόμακρη χώρα, προσωρινής ή μόνιμης υποδοχής.

Η μελέτη των προσφύγων και των άλλων μεταναστών είναι τώρα μια σημαντική περιοχή εντός της ανθρωπολογίας. Από όλες τις επιστήμες που εμπλέκονται στην ανθρώπινη συμπεριφορά, υποστηρίζεται πως η ανθρωπολογία έχει πιο πολλά να προσφέρει στη μελέτη των προσφύγων. Κατά τη διάρκεια του 1980, η μελέτη των προσφύγων είχε κερδίσει μεγαλύτερη αναγνώριση ως νόμιμη ακαδημαϊκή σπουδή. Ένας σημαντικός αριθμός δημοσιεύσεων είχε εμφανιστεί συμπεριλαμβανομένων των διεπιστημονικών «Journal of Refugee Studies» και το «Journal of International Law». Μερικές πανεπιστημιακές βάσεις ερευνητικών κέντρων έχουν δημιουργηθεί και αφιερώθηκαν σε αυτή την έρευνα. Το παλαιότερο κέντρο έρευνας και τεκμηρίωσης ιδρύθηκε στο πανεπιστήμιο της Minnesota το 1980, όπου είχαν εμπλακεί οι ανθρωπολόγοι. Άλλα κέντρα είναι αυτό στον Καναδά με επικεφαλής τον κοινωνιολόγο καθηγητή Gerturd Neuwirth, στο Πανεπιστήμιο Carleton και αυτό στην Αγγλία με τον φιλόσοφο καθηγητή Howard Adelman, στο Πανεπιστήμιο York. Επίσης, τα μέλη της Αμερικανικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας έχουν δημιουργήσει δύο υπό-ομάδες για να απευθύνονται στους πρόσφυγες και στα συναφή θέματα: 'The Committee on Refugee Issues' και 'Task Force on Involuntary Resettlement' (Harrell-Bond, Voutira, (8/4)1992: 9)

Η δουλειά της ανθρωπολογίας είναι η τεκμηρίωση και η ερμηνεία της ποικιλίας και πολυμορφίας των ανθρώπινων πολιτιστικών φαινομένων. Υπάρχουν δυο διαφορετικές προσεγγίσεις όσον αφορά στην αντιμετώπιση των προσφύγων στον τομέα της ανθρωπολογίας: η ανθρωπολογία της «συντήρησης» (maintenance) (Davis, 1992) και η ανθρωπολογία της «επιδιόρθωσης» (repair). Η πρώτη μελετά κοινωνικές δομές και οργανώσεις, ενώ η δεύτερη ασχολείται με θέματα πολιτικής και μεσολάβησης.

Οι ανθρωπολόγοι της «συντήρησης» εστιάζουν στην τεκμηρίωση των ανθρώπινων εμπειριών και στις διεργασίες της προσαρμογής τους σε ένα πλαίσιο, και ειδικότερα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Συχνά, αυτή η τεκμηρίωση περιλαμβάνει τη μακροπρόθεσμη διαδικασία της πολιτισμικής προσαρμογής σε μια ομάδα εκτοπισμένων ανθρώπων. Όσον αφορά τώρα στην ανθρωπολογία της επιδιόρθωσης, η τοποθέτηση του προβλήματος των προσφύγων στο ίδιο επίπεδο με άλλα θέματα στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, φέρνει κυβερνήσεις, ανθρωπιστές και ανθρωπολόγους μαζί σε μια αναζήτηση λύσεων. Αυτό το ιδιαίτερο είδος της ανθρωπολογίας –εφαρμοσμένη ανθρωπολογία– μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όταν ισχύει για τους πρόσφυγες. Για παράδειγμα, με έμφαση στην παρέμβαση, ορισμένοι ανθρωπολόγοι (Harell-Bond, 1986, Waldron, 1987) δείχνουν το ήθος του ανθρωπιστικού έργου στο οποίο τα θύματα συχνά αντιμετωπίζονται ως κακοποιοί και οι βοηθοί υιοθετούν το ρόλο των ανθρώπων εξουσίας. Οι ανθρωπιστικές οργανώσεις έχουν επίσης την τάση να αντιμετωπίζουν τους δικαιούχους τους ως μια αδιαφοροποίητη μάζα. Η βοήθεια έρχεται «συσκευασμένη» και παραδίδεται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικές αξίες, τα πρότυπα, και η κοινωνική οργάνωση των πληγέντων πληθυσμών. Όπως η Sidney Waldron (1988) επισημαίνει, υπάρχει επείγουσα ανάγκη για τους ανθρωπολόγους να ενεργούν ως κοινωνικοί διαμεσολαβητές για να μεταβιβάσουν την προοπτική των προσφύγων.

Υπάρχει ένας εκτενής αριθμός στη διεθνή βιβλιογραφία κλασικών θεμάτων για τους πρόσφυγες όπως έκτακτες συνεισφορές, τοπική εγκατάσταση και μακροπρόθεσμος προγραμματισμός, ιδιωτική αποκατάσταση και κρατική περίθαλψη, απώλεια κοινωνικής θέσης, κοινωνικές διακρίσεις και περιθωριοποίηση. Οι περισσότεροι ερευνητές που εργάζονται σε αυτό τον τομέα των προσφυγικών σπουδών, είναι εξοικειωμένοι με την περίπτωση της Ελλάδας στα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που βρέθηκε αντιμέτωπη στη δεκαετία του 1920 με την τεράστια πρόκληση να απορροφήσει την εισροή 1,2 εκατομμυρίων προσφύγων. Χαρακτηρισμένη ως η «μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία», η αθρόα εισροή προσφύγων στην ελληνική επικράτεια, απότοκη της λεγόμενης Μικρασιατικής Καταστροφής, προκάλεσε μια σειρά ανακατατάξεων σε δημογραφικό και οικονομικό επίπεδο, τα οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα εν τω μέσω των ήδη διαμορφωμένων αρνητικών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Τα προβλήματα αυτά ήταν η στέγαση, οι υποδομές υποδοχής και εγκατάστασης, η δημόσια υγεία και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων.

Προερχόμενοι από τόπους με μακραίωνη πολιτισμική παράδοση, οι πρόσφυγες μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα τον πολιτισμό τους. Η μουσική τους επηρέασε τα λαϊκά στρώματα, παρέχοντας νέους τρόπους έκφρασης. Το 1922 θεωρείται σημαντικός σταθμός για τη λογοτεχνία. Πέραν της μουσικής και της λογοτεχνίας, ο χορός, η διατροφή, η ενδυμασία και τα κοινωνικά έθιμα εμπλούτισαν την ελληνική παράδοση, παράγοντας νέα ρεύματα για την επιστήμη της λαογραφίας. Ιδιαίτερα οι πόλεις, στην προκειμένη περίπτωση, λειτούργησαν ως ανοικτά «συστήματα» για τη διάχυση και αφομοίωση κάθε είδους πολιτισμικής δραστηριότητας.

Αξιοσημείωτη είναι η εθνογραφική μελέτη της Renee Hirschon (2004), με τίτλο «Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής», στην οποία έπειτα από επιτόπια έρευνα στην Κοκκινιά,

αποκαλύπτει ότι οι κάτοικοί της, πενήντα χρόνια μετά από την εγκατάστασή τους, διατηρούσαν την αίσθηση της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους, μολονότι μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τους «ντόπιους Έλληνες» και είχαν την ίδια θρησκεία καθώς και το ίδιο πολιτισμικό υπόβαθρο.

Επίσης, υπάρχει μια εκτενής βιβλιογραφία για την προσφυγιά των Κυπρίων και ένα ενδεικτικό βιβλίο είναι αυτό του Peter Loizos (1981), «Το Χρονικό της Κυπριακής Προσφυγιάς», που εξιστορεί τη ζωή των προσφύγων στο Αργάκι πριν το 1974, τα γεγονότα εκείνης της χρονιάς που οδήγησαν στη φυγή τους και τέλος τον αγώνα τους για επιβίωση καθώς και την οδυνηρή τους συνειδητοποίηση πως δεν επρόκειτο να γυρίσουν σύντομα στον τόπο τους, αναγκαζόμενοι να επωμιστούν την ταυτότητα του πρόσφυγα. Ο Peter Loizos, καταγόμενος από το Αργάκι κι έχοντας ήδη πραγματοποιήσει εθνογραφική έρευνα πριν το '74, μπόρεσε να συνδυάσει την ανθρωπολογική του οπτική και μεθοδολογία με την προσωπική ματιά ως συγγενής των χωριανών.

Κεφάλαιο Δεύτερο

ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη και υποκειμενικότητα

Η παρούσα εργασία βασίζεται στη συνδυαστική έρευνα της λαογραφίας, της ανθρωπολογίας, της προφορικής ιστορίας και ευρύτερα της ιστορίας που έχει ανθρωπολογική οπτική. Πρόκειται για μια διεπιστημονική κατά βάση προσέγγιση, που σύμφωνα με τη Μπάδα (2004), είναι η συνεργασία των επιστημονικών κλάδων, μέσα από ένα σύστημα αλληλεπίδρασης, ανταλλαγής ιδεών και διαλόγου, που επιτρέπει στις επιστήμες να συμμετέχουν, με σκοπό την ολόπλευρη, σφαιρική και πλήρη μελέτη ενός θέματος. Καταργεί τα σύνορα μεταξύ επιστημών και ενοποιεί το περιεχόμενο της έρευνας με μια ολόπλευρη εξέταση των πολιτισμικών και κοινωνικών φαινομένων με απώτερο στόχο την ολιστική σύλληψη των πραγμάτων προχωρώντας από το όλο προς τα επιμέρους και μετά στην ανασύνθεση. Πράγματι, είναι ένας τρόπος για να μελετηθούν και να συλληφθούν οι συνειδητές και ασυνειδήτες διεργασίες με τις οποίες πραγματοποιείται η κοινωνική αλλαγή (Μπάδα, 2004 :275-289).

Αυτήν την τάση της σύγκλισης των επιστημών, την προώθησε η Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος με το έργο της που έθεσε τις βάσεις για την ανίχνευση της ιστορικότητας του λαϊκού πολιτισμού, προσανατόλισε προς μια ανθρωπολογική του θεώρηση και δίδαξε μια ευρύτατα διεπιστημονική προσέγγιση για τη μελέτη της κοινωνίας και του πολιτισμού των δυο τελευταίων αιώνων. Σύμφωνα με την Άλκη Κυριακίδου, η τρίπλευρη σχέση μεταξύ ιστορίας, λαογραφίας και ανθρωπολογίας, δημιουργήθηκε στο πεδίο της προφορικής ιστορίας. Η προφορική ιστορία ανήκει σε δυο αφεντικά: ανήκει στην ιστορία λόγω του περιεχομένου της, δηλ. τις ιστορικές πληροφορίες, αλλά και στη λαογραφία λόγω του μέσου μετάδοσής της, δηλ. το προφορικό (Κυριακίδου – Νέστορος, 1988: 39-57). Η ιστορία, η λαογραφία και η ανθρωπολογία έχουν όλες συνεισφέρει στο μέστωμα της προφορικής ιστορίας. Η ανθρωπολογία πρόσφερε τα πιο εξέχοντα χαρακτηριστικά της: την εργασία πεδίου και την αναζήτηση της συνολικότητας. Η λαογραφία πρόσφερε την γνώση της για τους συνηθισμένους ανθρώπους. Όσον αφορά τώρα στην ιστορία, ο κοινός παρονομαστής της με την προφορική ιστορία είναι η ενασχόλησή τους με το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής και τους μηχανισμούς της (Κυριακίδου–Νέστορος, 1986: 227-270).

Η προφορική ιστορία είναι μία μέθοδος έρευνας και ερμηνείας. Όπως διατύπωσε ο Paul Thompson, η προφορική ιστορία βλέπει τον αντίκτυπο της κοινωνικής αλλαγής με όλες του τις λεπτομέρειες, έτσι μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο που λειτουργεί ο μηχανισμός της κοινωνικής αλλαγής (Thompson, 1978: 7). Η προφορική ιστορία, όπως εξελίχθηκε στη δεκαετία του 1970, δεν είναι απλώς μια τεχνική, είναι μια νέα σύλληψη της ιστορίας, τόσο ως προς το περιεχόμενο και όσο και ως προς τη μέθοδο. Ο Paul Thompson του πανεπιστημίου Essex στο βιβλίο του ‘The Voice of The Past’, δηλώνει πως: η προφορική ιστορία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αλλάξει το επίκεντρο της ιστορίας και να ανοίξει νέες

περιοχές μελέτης και να ξαναδώσει μια κεντρική θέση στους ανθρώπους, που μέσα από τα δικά τους λόγια έφτιαξαν και βίωσαν την ιστορία (Thompson, 1978: 7).

Χρησιμοποιείται για να διερευνήσει και να αναλύσει τις μαρτυρίες που προκύπτουν από τις αφηγήσεις των πληροφορητών. Είναι ένα χρηστικό εργαλείο που προσδιορίζει εκτός των άλλων και το αντικείμενό της, που είναι σε τελική ανάλυση η ιστορία των ανθρώπων όπως την έζησαν οι ίδιοι. Η προφορική ιστορία υπό αυτό το πρίσμα ανιχνεύει την βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων (Βουτυρά, 1989: 59). Την ενδιαφέρουν τα ιστορικά γεγονότα στο επίπεδο που βιώνονται και καταναλώνονται από τους ίδιους τους ανθρώπους και όχι όπως προσεγγίζονται από την επίσημη ιστορία (Κυριακίδου, 1989: 39). Η προφορική ιστορία ερευνά το «πώς το έζησαν» σε αντίθεση με την επίσημη ιστορία που ως ζητούμενο έχει το «τι έγινε». Εκεί εντοπίζεται το πραγματικό αντικείμενο της προφορικής ιστορίας που είναι οι άνθρωποι ως «υποκείμενα της ιστορίας» (Βουτυρά, 1989: 59). Αυτό που επιδιώκει η προφορική ιστορία δεν είναι η αντικειμενική «αλήθεια» αλλά το υποκειμενικό «βίωμα» του γεγονότος που προκύπτει από την εμπειρία του πληροφορητή (Κυριακίδου, 1989: 260). Οι πληροφορίες που προκύπτουν από τις προφορικές μαρτυρίες, ως γεγονότα του παρελθόντος, λειτουργούν σε ένα πολλαπλό επίπεδο. Αποκαλύπτουν άγνωστες πτυχές γνωστών γεγονότων, ανακαλύπτουν διάφορες πλευρές της καθημερινής ζωής του παρελθόντος και νοηματοδοτούν το παρελθόν έτσι όπως βιώθηκε από διάφορα άτομα ή ομάδες. Αυτές οι προσωπικές μαρτυρίες στο βαθμό που χρησιμοποιούνται ως πρωτογενές υλικό ιστορικών γεγονότων, δίνουν στα άτομα μια διαφορετική διάσταση καθώς τα μετατρέπουν σε ενεργητικά «υποκείμενα». Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την προϊούσα αντιμετώπισή τους ως παθητικά «αντικείμενα» από την επίσημη ιστορία (Αλβανός, 1998: 117). Την προφορική ιστορία ουδέποτε απασχόλησε η «αντικειμενική» αλήθεια.

Η χρήση της μεθόδου της προφορικής ιστορίας καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μελέτης, έχοντας ως στόχο να διερευνήσει ζητήματα τα οποία αφορούσαν στην ανθρώπινη εμπειρία γύρω από τα αποτελέσματα του πολέμου όπως είναι η προσφυγιά. Η προφορική μαρτυρία καθίσταται πιο σημαντική πηγή αφού υπάρχει έλλειψη γραπτών στοιχείων όσον αφορά στο θέμα της γυναικείας προσφυγιάς. Σύμφωνα με τον ορισμό της Έφης Βουτυρά, «η προφορική ιστορία είναι πρώτα από όλα μια μέθοδος έρευνας που χρησιμοποιείται για να διερευνήσει, να βρει και, στη συνέχεια, να αναλύσει τις μαρτυρίες, τις αφηγήσεις των πληροφορητών» (1989: 58-61). Ως χρηστικό εργαλείο, ως έρευνα, η προφορική ιστορία προσδιορίζει το αντικείμενό της, που είναι η ιστορία αυτών των γυναικών, η προφορική τους ιστορία και η ιστορία των γυναικών που μιλούν για τη βιωμένη τους εμπειρία. Σε ένα άλλο επίπεδο, αντικείμενο της προφορικής ιστορίας γίνονται τα υποκείμενα της ιστορίας, οι νέοι πρωταγωνιστές που αποκτούν τη δική τους φωνή και δεν έχουν πια το ρόλο του κομπάρσου που τους είχε αναθέσει η επίσημη ιστορία. Η προφορική ιστορία φέρνει στην επιφάνεια την ιστορία των κατώτερων τάξεων, των λαϊκών με άλλα λόγια, και έρχεται να διασπάσει την ηθελημένη ή μη, σιωπή της επίσημης ιστορίας, με απώτερο της στόχο την κατάθεση της μικροϊστορίας των λαϊκών αυτών τάξεων με τον δικό της αυθεντικό τρόπο. Πρόκειται για μια καταγραφή της

ιστορίας των λαϊκών τάξεων που διαφέρει κατά πολύ από την «επίσημη ιστορία» των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, των πολιτικών γεγονότων και των πολέμων.

Η συμβολή της προφορικής ιστορίας για τη μελέτη των γυναικών προσφύγων κρίθηκε αναγκαία, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από αφηγήσεις για το παρελθόν και διαμορφώνει ταυτόχρονα τη βάση για τη συγκρότηση της ταυτότητας (Tonkin, 1992: 111-112). Με αυτή τη μέθοδο καταγράφονται οι μνήμες των προσφύγων, ο λόγος που εκφράζουν για τη βιωμένη εμπειρία τους και το πώς αντιλαμβάνονται την ιστορικότητά τους. Καταγράφονται οι εμπειρίες της ιστορίας που μένουν χαραγμένες στις μνήμες αλλά και αυτές που αποσιωπούνται. Μέσα από τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας, μέσα από το λόγο που διατυπώνουν τα ίδια τα υποκείμενα για το παρελθόν, αναδεικνύεται ο ρόλος του ατόμου του υποκειμένου και της βιωμένης εμπειρίας του (Marcus, Fischer, 1989), επιδιώκεται η ιστορία από τη βάση (Samuel, 1973: 1(4) 116-119) και έρχονται στο προσκήνιο οι σιωπές και οι παρανοήσεις της επίσημης ιστορίας.

Ο Jan Vansina είχε θέσει τον προβληματισμό πάνω στο συγκεκριμένο θέμα για την «απόλυτη αλήθεια» ως εξής: «μπορούμε να λάβουμε *a priori* την προφορική παράδοση ως έγκυρη ιστορική πηγή;». Στην προσπάθειά του να απαντήσει, καταλήγει πως η προφορική παράδοση δεν είναι απαραίτητα αναξιόπιστη ως ιστορική πηγή, αλλά δίνει μία πιστοποίηση με συγκεκριμένους περιορισμούς. Οι περιορισμοί αυτοί οφείλονται πολλές φορές σε προκαταλήψεις είτε πολιτικές είτε πολιτισμικές. Χαρακτηριστικά τονίζει πως: «δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα παραπάνω από το να αγγίζουμε ένα μικρό κομμάτι της ιστορίας του παρελθόντος». Επομένως, η ερμηνεία ενός ιστορικού γεγονότος είναι μια επιλογή από διάφορες πιθανές υποθέσεις και έτσι συνάγεται το αποτέλεσμα πως η «απόλυτη ιστορική αλήθεια» δεν υφίσταται. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, αδυνατούμε να φτάσουμε στην πλήρη κατανόηση του παρελθόντος διότι: «το παρελθόν είναι κάτι πέρα από τις εμπειρίες μας – είναι κάτι άλλο» (1996: 121-125).

Η διπλή διάσταση των περιορισμών που θέτει η προφορική παράδοση, και κατ' επέκταση η προφορική ιστορία όπως προαναφέραμε, που εντοπίζεται στο πλαίσιο των πολιτικών και πολιτισμικών προκαταλήψεων, αποτελεί σύμφωνα με την Luisa Passerini την πηγή της έννοιας της υποκειμενικότητας. Μία από τις τρεις πηγές προέλευσης του όρου «υποκειμενικότητα», σύμφωνα με την ίδια, προέρχεται από το πολιτικό πεδίο (Πασσερίνι, 1998:13). Τα υποκείμενα ως εναλλακτικές τάξεις πραγμάτων, παρουσιάζονται ως μία ανταγωνιστική υποκειμενικότητα που περιορίζει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική επιβολή (Πασσερίνι, 1998:13). Αυτές οι υποκειμενικότητες καθορίζουν και τις ιδιαίτερες ταυτότητές τους, οι οποίες αντιμετωπίζονται πλέον ως πολιτισμικές διαδικασίες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Έτσι, η ιστοριογραφία πρέπει να λάβει υπόψη τον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτών των ταυτοτήτων σε ένα μη ιεραρχικό επίπεδο (Πασσερίνι, 1998: 14), ώστε διάφορα στοιχεία (ελεύθερος χρόνος, συναισθήματα κ.α.) της ταυτότητας μιας ομάδας χαμηλότερης ιεραρχίας να συσκοτίζονται. Την ίδια επιλεκτικότητα επιζητούσε από την ιστοριογραφία και η πολιτική με απώτερο στόχο την άμεση επιβολή της (Πασσερίνι, 1998: 13-14).

Μία άλλη έννοια που έχει άμεση σχέση τόσο με την υποκειμενικότητα όσο και με την προφορική ιστορία, είναι η έννοια «μνήμη». Θα επικαλεστούμε για μία ακόμη φορά την Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος η οποία το 1987 αναφέρει πως: *«ο χρόνος της προφορικής ιστορίας είναι ο χρόνος της μνήμης»* (1989: 258). Σε αυτό το σημείο βρίσκεται η ειδοποιός διαφορά της προφορικής ιστορίας με την επίσημη ιστορία των γεγονότων. Ενώ η τελευταία ενδιαφέρεται για ένα συγκεκριμένο γεγονός μιας συγκεκριμένης χρονικής στιγμής, στην προφορική ιστορία όπως σημειώθηκε προωότερα, επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι η ατομική εμπειρία του πληροφορητή και η ατομική του μνήμη. Όπως η ίδια η Κυριακίδου– Νέστορος αναφέρει: *«στόχος της προφορικής ιστορίας είναι η συλλογική εμπειρία ενός συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος και ο τρόπος με τον οποίο η εμπειρία αυτή μετουσιώνεται σε συλλογική μνήμη»* (1989: 263).

Η «νέα ιστορία», στην κοινή της πορεία με την ανθρωπολογία και την προφορική ιστορία, έχει συναγάγει το αποτέλεσμα της κατασκευασμένης μνήμης τόσο στην προφορική όσο και στη γραπτή της μορφή (Μπούσχοτεν, Βερβενιώτη, Βουτυρά, Δαλκαβούκης, Μπάδα, Κ., 2008: 23). Όσον αφορά ειδικότερα στη μελέτη της μνήμης από την προφορική ιστορία, η κατασκευή της μνήμης που προκύπτει από τις προφορικές αφηγήσεις είναι γεγονός, διότι η μνήμη δεν αναπαριστά το παρελθόν *«όπως πραγματικά συμβαίνει»*(Κυριακίδου –Νέστορος, 1993: 261). Οι αφηγήσεις ζωής δεν παρέχουν ένα ιστορικό υλικό με το οποίο θα μπορέσουμε να αναλύσουμε ένα ιστορικό συμβάν, αλλά παρέχουν διάφορους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος θα αντιληφθεί και θα ερμηνεύσει την ιστορία σύμφωνα με την κοινωνική του εμπειρία(Μπάδα, 2010: 453-454).

Οι εργασίες με άμεση αναφορά στη μνήμη παραπέμπουν στην πλειοψηφία τους στο έργο του Maurice Halbwachs (Halbwachs, 1992). Η πρωτοποριακή δουλειά του Γάλλου στοχαστή στη δεκαετία του 1920 για τη μνήμη, έθεσε τα θεμέλια για την περεταίρω μελέτη της τελευταίας στο θεωρητικό επίπεδο. Ο Halbwachs εισήγαγε στη μελέτη της μνήμης τον όρο «συλλογική μνήμη». Για τον ίδιο, τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται τα άτομα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Η ομάδα αυτή πρέπει να είναι οριοθετημένη στο χώρο και στο χρόνο. Η μνήμη των ανθρώπων εξαρτάται από τα «κοινωνικά πλαίσια» στα οποία εντάσσονται (οικογένεια, κοινωνική ομάδα, επάγγελμα) (Παραδέλλης, 1999: 28). Με αυτόν τον τρόπο, κατά τον Halbwachs, προκύπτει η συλλογική τους μνήμη (Halbwachs, 1992: 22).Ο τελευταίος, στη μελέτη του για τη συλλογική μνήμη της οικογένειας, αναφέρει πως: *«παρόλες τις αποστάσεις που δημιουργούνται από τους αντίθετους χαρακτήρες των μελών μιας οικογένειας, όλοι τους μοιράζονται την ίδια καθημερινή ζωή»* (1992: 22), αυτή η ίδια κοινή καθημερινή ζωή και μνήμη που προκύπτει από την κοινή εμπειρία της καθημερινότητας αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τη συλλογική μνήμη της οικογένειας. Με τον ίδιο τρόπο, εξομοιώνοντας την καθημερινή ζωή της οικογένειας με την καθημερινή ζωή μιας κοινωνίας, θα μπορούσαμε να συνάγουμε το αποτέλεσμα πως τα μέλη μιας κοινωνίας που μοιράζονται κοινές εμπειρίες διαμορφώνουν τη συλλογική μνήμη της κοινωνίας. Παρόλα αυτά, κάθε ατομική μνήμη είναι μια σκοπιά θεώρησης

της συλλογικής μνήμης, έτσι η τελευταία καθίσταται πολλαπλή και όχι ενιαία καθώς εξαρτάται από την κοινωνική ομάδα από την οποία εξάγεται (Παραδέλλης, 1999: 28).

Η συλλογική μνήμη κατά τον Halbwachs αποτελεί μία «κατασκευή» του παρελθόντος «*υπό το φως του παρόντος*»(1992: 34). Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι συλλογικές αναπαραστάσεις που προκύπτουν από τη μνήμη των ατόμων μια κοινωνίας δεν συνιστούν μία αντικειμενική πραγματικότητα του παρελθόντος. Κάθε μνήμη ανήκει συγχρόνως στο παρελθόν και στο παρόν, μεταβάλλεται δε μόνο από το δεύτερο: το παρόν. Η μνήμη κατευθύνεται από τις ανάγκες του παρόντος. Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας είναι ένας χρόνος που συστρέφεται συνεχώς μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος, ένας χρόνος που είναι ατομικός, αλλά ταυτόχρονα και συλλογικός, και τέλος ένας χρόνος που μεταβάλλεται συνεχώς από το παρόν, και μέσω του οποίου οι αφηγητές συχνά μιλούν περισσότερο για το παρόν παρά για το παρελθόν (Βαν Μπουσχότεν, 2001: 157-165). Καθώς το παρελθόν δεν υπάρχει, πλέον οι άνθρωποι προσαρμόζονται στον μόνο κόσμο που υπάρχει— αυτόν που βιώνουν τώρα, βλέπουν δηλ. το παρελθόν από τη σκοπιά του παρόντος. Τα συμφέροντα, οι πεποιθήσεις, οι ιδεολογίες, οι πολιτικές και ιστορικές συγκυρίες, οι προσδοκίες του παρόντος διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσλαμβάνουν το παρελθόν. Η συλλογική μνήμη, επομένως, υφαίνεται εξαρχής στον ιστό της κοινωνικής αυθεντίας και εξουσίας (Παραδέλλης, 1999: 29)

Η επεξεργασία της συλλογικής μνήμης είναι μια μακροπρόθεσμη και αέναη διαδικασία που ξεκινά με την αρχική (συνειδητή – ασυνείδητη) κωδικοποίηση των βιωμάτων τη στιγμή που συμβαίνουν. Στη συνέχεια, αυτά τα αρχικά μηνύματα τροποποιούνται, ενημερώνονται ή διαγράφονται από τη μνήμη καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να ενσωματώσουν νέα βιώματα και να καταλάβουν, μόνοι τους ή συζητώντας με άλλους, το παρελθόν τους υπό το πρίσμα του παρόντος. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι είναι αδύνατο να καθοριστεί με οποιονδήποτε τρόπο τι σκέφτονταν και αισθάνονταν οι γυναίκες αυτές πριν πολλά χρόνια, επειδή η αρχική τους μνήμη έχει τροποποιηθεί από τις μετέπειτα εμπειρίες τους. Θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο να παρατηρούνται ηλικιακές ομάδες και κοινωνικά πλαίσια αναφοράς, αντί να αναλύονται οι προφορικές μαρτυρίες σαν ομοιογενές σύνολο. Η προσέγγιση αυτή παρέχει καλύτερη γνώση των διαφορετικών διαστρωματώσεων της κοινωνικής μνήμης καθώς και των διαδικασιών των διαρκών κοινωνικών αλλαγών. Από την άλλη πλευρά, όμως, τα μειονεκτήματα της μνήμης μπορούν να μετατραπούν σε πλεονεκτήματα, εάν εστιάσουμε στις μνήμες του παρόντος και προσπαθήσουμε να αντιληφθούμε πώς αντιμετωπίζουν οι γυναίκες την συντριβή των ελπίδων και των προσδοκιών τους και ποιο ρόλο παίζει το συγκεκριμένο παρελθόν στη σημερινή ζωή τους. Σύμφωνα με τον ορισμό της Gabriele Rosenthal, πρόκειται για βιογραφικά σημεία καμπής που οδηγούν στην εκ νέου ερμηνεία του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος (1995). Αυτό συμβαίνει όταν κάποια γεγονότα αποκτούν καινούρια και πιο ολοκληρωμένη σημασία και συνεπώς ερμηνεύονται εκ νέου υπό το πρίσμα των νεότερων εξελίξεων.

Στα πλαίσια αυτά, γίνεται λόγος για υποκειμενικότητα της ιστορίας που προκύπτει από τη μελέτη της συλλογικής μνήμης μιας κοινωνίας (Παραδέλλης, 1999: 28-29) Βέβαια, η συλλογική

μνήμη πραγματώνεται από εξατομικευμένη μνήμη του κάθε υποκειμένου, όντας το τελευταίο στο ειδικό κοινό πλαίσιο που προαναφέραμε (ομάδα). Η μνήμη, από την άλλη πλευρά, δεν λειτουργεί ως μηχανική αποθήκευση του παρελθόντος, αλλά αναπλάθεται από το παρόν, επομένως η μνήμη κατασκευάζεται από τη σκοπιά του παρόντος. Όπως έχει τονίσει ο Paul Thompson: *«κάθε ιστορική πηγή που φτάνει σε μας διαμεσολαβημένη από την ανθρώπινη αντίληψη είναι υποκειμενική* (Thompson, 2008: 217), επομένως για να ανακαλύψουμε την *«κρυμμένη αλήθεια»* πρέπει να ανοίξει *«διάλογος»* με την υποκειμενικότητα. Οι έννοιες υποκειμενικότητα και συλλογική μνήμη είναι άμεσα συνυφασμένες τόσο με την προφορική ιστορία, καθώς η τελευταία αποτελεί το μεθοδολογικό εργαλείο με το οποίο αντλούνται τα ιστορικά γεγονότα (στο βαθμό που αφορούν στις δύο αυτές έννοιες), όσο και με την έννοια της ταυτότητας. Η μνήμη είναι στενά συνδεδεμένη με την ταυτότητα διότι η πρώτη ως κατασκευή του παρελθόντος συντελεί στην κατασκευή της δεύτερης και μάλιστα με πολιτισμικού τύπου παράγοντες όπως έχει διαπιστώσει ο Bartlett (Παραδέλλης, 1999: 35). Σε αυτά τα πλαίσια οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος από τα υποκείμενα – αναπαραστάσεις που μεταφράζονται ως μνήμη των υποκειμένων – συγκροτούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τη συλλογική πολιτισμική ταυτότητα του παρόντος (Μπάδα, 2010: 455) Όπως έχει τονίσει επανειλημμένα η Κωνσταντίνα Μπάδα, η μνήμη έχει αναγνωριστεί και αποτελεί πλέον: *«ζωντανή παραγωγή νοημάτων και ερμηνειών στρατηγικού χαρακτήρα που έχουν την ιδιότητα να επηρεάζουν το παρόν»* (2010: 455). Επομένως, η μνήμη αποτελεί μία έννοια– κλειδί για την προσέγγιση της υποκειμενικότητας και των πολιτισμικών ταυτοτήτων και διαμέσου της μελέτης της ατομικής μνήμης και των υποκειμενικών αναπαραστάσεων οδηγούμαστε στη συλλογική μνήμη (Μπάδα, 2008: 108-109).

Στη γενικότερη βιβλιογραφία που σχετίζεται με τη μελέτη της μνήμης, βλέπουμε τον όρο «συλλογική μνήμη» να ταυτίζεται κατά κάποιο τρόπο με τον όρο «κοινωνική μνήμη». Μία πρώτη διαφορά εντοπίζεται στον διττό χαρακτήρα που απέδωσε ο ίδιος ο Halbwachs στον όρο «συλλογική μνήμη», δηλαδή στο ατομικό και συλλογικό στοιχείο. Καθώς ο τελευταίος υπήρξε οπαδός της σχολής του Durkheim, έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην συλλογική συνείδηση (Θεολόγος, 2007: 54). Υπό το γεγονός αυτό, στην ανθρωπολογία αποφεύγεται ο όρος «συλλογική μνήμη» καθώς παραπέμπει στη ντυρκεμική συλλογική συνείδηση (Παραδέλλης, 1999: 48). Και οι δύο όροι, όμως, αφορούν στην ίδια έννοια λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η μνήμη είναι κοινή σε μία κοινωνία.

Όσον αφορά στον χρόνο, βέβαια, της προφορικής ιστορίας των προσφύγων δεν ανατρέχει μόνο σε προγενέστερα στερεότυπα για να ερμηνεύσει τα στερεότυπα της προσφυγιάς αλλά προστρέχει και σε μεταγενέστερα. Ποιος είναι όμως ο χώρος που μελετάμε στην περίπτωση των προσφύγων; Απάντηση σε αυτό το ερώτημα δίνει η Έφη Βουτυρά λέγοντας ότι: *«πρόκειται για τον χώρο που εμφανίζεται και συνθέτει τον νοητικό χάρτη της προφορικής μαρτυρίας του κάθε πληροφορητή και είναι άμεσα συνδεδεμένος με την εμπειρία των γεγονότων»* (Βουτυρά, 8(1989): 58-61).

Η διαδικασία της συγκέντρωσης και της καταγραφής της μνήμης και της προφορικής ιστορίας που γίνεται μέσα από μια συνέντευξη/αφήγηση που φέρνει κοντά ανθρώπους από διάφορες κοινωνικές τάξεις και ηλικίες, δημιουργεί επικοινωνία, αποκαλύπτει άγνωστες πτυχές του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου και ανακαλύπτει πτυχές που η επίσημη ιστορία αγνοεί. Πέρα από αυτά, ωστόσο, η συνέντευξη παρέχει ένα ιστορικό υλικό που μπορεί να δώσει μια νέα διάσταση στην ιστορία. Πρέπει, λοιπόν, να πεισθούν οι απλοί άνθρωποι ότι η ιστορία δεν είναι παντελώς άσχετη από τη δική τους ζωή. Όχι βέβαια ότι αυτό δεν το γνωρίζουν, αλλά θεωρούν ότι η δική τους άποψη για τα πράγματα δεν είναι σε κανένα χρήσιμη, αφού η λεγόμενη αντικειμενική ιστορία δεν την έλαβε καθόλου υπόψη της. Οι προφορικές μαρτυρίες, με το να μετασχηματίζουν τα αντικείμενα της μελέτης σε υποκείμενα, συμβάλλουν στη δημιουργία μιας ιστορίας όχι απλά πιο πλούσιας, πιο ζωντανής και πιο σπαρακτικής, αλλά κυρίως πιο αληθινής.

Η προφορική ιστορία για να πετύχει τον σκοπό της, να μελετήσει δηλ. τη συλλογική μνήμη, χρειάζεται ένα συγκροτημένο πρωτογενές υλικό: μια σειρά προφορικών αφηγήσεων που να προέρχονται όλες από τα μέλη της ίδιας κοινωνίας – στην περίπτωση των προσφύγων από το ίδιο χωριό ή την ίδια περιοχή και να αναφέρονται όλες στην ίδια ιστορική εμπειρία, σε αυτή την περίπτωση στον εκτοπισμό, δηλ. στην εμπειρία της προσφυγιάς. Το δείγμα πρέπει να περιέχει μια σειρά αφηγήσεων με αυτές τις προδιαγραφές, γιατί μονάχα μέσα από τη συγκριτική ανάλυση μπορεί κανείς να ξεχωρίσει το ατομικό από το συλλογικό στοιχείο – να ξεχωρίσει την ατομική από τη συλλογική μνήμη – για να μπορέσει να διακρίνει ποια είναι η αντίληψη του χρόνου που χαρακτηρίζει τη δεύτερη συλλογική μνήμη, που είναι συνώνυμη της παράδοσης.

Η έρευνα πεδίου διεξήχθη κατά το έτος 2011, στην Κύπρο, με επισκέψεις και συναντήσεις με τις γυναίκες πρόσφυγες και συνολικά χρειάστηκαν τρεις μήνες επιτόπιας έρευνας. Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε κυρίως στο χωριό Μούτταλος στην επαρχία Πάφου. Ο Μούτταλος ήταν παραδοσιακά μια τουρκοκυπριακή συνοικία. Μετά το 1974, όταν έγινε η ανταλλαγή πληθυσμών, τα τουρκοκυπριακά σπίτια στον Μούτταλο δόθηκαν στους ελληνοκύπριους πρόσφυγες. Έτσι, ο Μούτταλος αποτελεί το χωριό των προσφύγων.

Συγκεντρώθηκαν προφορικές μαρτυρίες – ιστορίες ζωής από γυναίκες πρόσφυγες αλλά και από άντρες – ώστε να υπάρξει μια συγκριτική ανάλυση των διαφορών μεταξύ των δυο φύλων όσον αφορά στην προσφυγιά. Έτσι, θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις γυναικείες εμπειρίες της προσφυγιάς. Οι μαρτυρίες μελετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για την ολοκλήρωση της μελέτης. Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από εμένα προσωπικά, για να διατηρηθεί σταθερή η διάθεση των γυναικών απέναντι στην ερευνήτρια.

Αρχικά, πριν προχωρήσω στις συνεντεύξεις, προετοιμάστηκα αποκτώντας ένα υπόβαθρο γενικών γνώσεων όσον αφορά στην προσφυγιά γενικότερα. Όσα περισσότερα ξέρει κανείς, τόσο πιο πιθανό είναι να αποσπάσει σημαντικές ιστορικές πληροφορίες από μια συνέντευξη. Όμως, και η άγνοια σε πράγματα και καταστάσεις που αφορούσαν σε ένα πιο προσωπικό επίπεδο για

τη ζωή των γυναικών προσφύγων είχε μετατραπεί σε πλεονέκτημα, αφού φυσικά δεν έχει κανένα νόημα αν ο πληροφορητής δεν είναι από κάποια άποψη πιο πληροφορημένος από τον ερευνητή. Ο ερευνητής έρχεται για να μάθει και συχνά είναι αυτή ακριβώς η διάθεση για μάθηση που κάνει τους ανθρώπους να ανοίγονται.

Ο εξοπλισμός που χρησιμοποιήθηκε για την καταγραφή των συνεντεύξεων ήταν το μαγνητόφωνο. Μερικές φορές η χρήση του μαγνητοφώνου προκαλούσε υποψίες, αλλά οι πληροφορήτριες καθισχυζόνταν όταν γινόταν αντιληπτό πως η ηχογράφηση πραγματοποιούνταν για προσωπικούς και πρακτικούς λόγους του ερευνητή. Οι περισσότερες γυναίκες όμως δεν ενοχλήθηκαν με την παρουσία του μαγνητοφώνου και γρήγορα έπαυαν να έχουν άμεση συνειδητοποίηση της ύπαρξής του. Ίσα - ίσα που μερικές από αυτές έδιναν την εντύπωση πως ήθελαν να ακουστούν οι εμπειρίες τους και τα όσα πέρασαν.

Ο εντοπισμός των γυναικών προσφύγων ήταν εύκολο εγχείρημα, αλλά στο να με δεχτούν και να μου ανοίξουν τις πόρτες του σπιτιού τους, υπήρξε μια δυσκολία. Η δυσκολία όμως αυτή παρέμεινε στα πρώτα λεπτά στα οποία έπρεπε να εξηγηθεί ο σκοπός της επίσκεψης και κατά πόσον οι ίδιες ήταν σημαντικές για την εκτέλεση αυτού του σκοπού. Έγινε αναφορά στον σκοπό της επίσκεψης, τονίζοντας ότι επρόκειτο περί πανεπιστημιακής εργασίας και έρευνας στην πραγματοποίηση της οποίας θα συνεισέφεραν και οι ίδιες σημαντικά μέσω των εκθέσεων πτυχών από τη ζωή τους. Βοηθητικό ρόλο στην πραγματοποίηση της έρευνας ήταν το γεγονός ότι και η δική μου οικογένεια έζησε τον πόλεμο του 1974. Αναφέροντας και εξηγώντας τους πόσο σημαντικό είναι για προσωπικούς λόγους να βοηθήσουν στην έρευνα, τότε αυτή η αρχική άρνηση εξαλειφόταν σιγά- σιγά. Ακόμη περισσότερο όταν αυτές οι γυναίκες γνώριζαν την οικογένειά μου και είχαν δεσμούς φιλίας πριν την εισβολή, δεσμοί που κρατούν μέχρι και σήμερα.

Ο τόπος συνάντησης, όπου η συζήτηση λάμβανε χώρα, ήταν στα ίδια τους τα σπίτια. Μερικές φορές όταν η συνάντηση γινόταν στο χώρο της δουλειάς τους, από μόνες τους πρότειναν την μεταφορά μας στα σπίτια τους όπου η συζήτηση θα ήταν πιο ήσυχη, χωρίς παρεμβολές. Εκεί λοιπόν στο δικό τους χώρο οι άνθρωποι άνοιγαν τις πόρτες και μαζί τις καρδιές τους αφηγούμενοι τα προσωπικά τους βιώματα γύρω από τη ζωή τους και τα γεγονότα που υπήρξαν καθοριστικά για τη ζωή τους. Σε μερικές περιπτώσεις, οι πληροφορήτριες μου δεν ήταν μόνες στο σπίτι. Συνήθως υπήρχαν οι σύζυγοι ή φίλες τους. Η παρουσία κάποιου άλλου προσώπου στη συνέντευξη μπορεί να εμποδίσει τον πληροφορητή να μιλήσει ανοικτά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αυτό λειτούργησε θετικά. Συχνά, οι παρόντες στη συνέντευξη έκαναν χρήσιμες διορθώσεις στις πληροφορίες που έδινε ο πληροφορητής και επίσης έδιναν ερεθίσματα ο ένας στη μνήμη του άλλου.

Οι πληροφορήτριες παρουσίαζαν ποικιλία ως προς την ηλικία, τη μόρφωση και την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν. Οι ηλικίες τους ποίκιλλαν από 40-80 ετών. Οι νεότερες σε ηλικία αφηγήθηκαν την βιοματική τους εμπειρία από την προσφυγιά σε σχέση με την εμπειρία της οικογένειάς τους ενώ οι γηραιότερες σε ηλικία είχαν ζήσει δυο πολέμους, εκτός από την

τουρκική εισβολή και τον πόλεμο του '55-'59. Μεγάλη ανομοιομορφία παρουσίαζε επίσης και το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία είχαν μόρφωση πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ οι νεότερες είχαν δευτεροβάθμιας και μερικές από αυτές, πολύ σπάνια, τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Κάποιες φορές, οι γυναίκες εκμυστηρεύθηκαν οικογενειακές τους υποθέσεις, προσωπικές τους καταστάσεις, ως εξομολόγηση σε ένα δικό τους άνθρωπο, χωρίς καν τον παραμικρό ενδοιασμό. Έστω κι αν υπήρχε ένα μεγάλο συναισθηματικό δέσιμο με αυτές τις γυναίκες, μετά από συζητήσεις μαζί τους, έγινε προσπάθεια σε ένα επαρκή βαθμό τήρησης των ορίων ανάμεσα στο συναίσθημα και στην επιστημονική λογική, που ήταν απαραίτητα για την αντικειμενική καταγραφή και ανάλυση των δεδομένων.

Σχεδόν όλες οι γυναίκες στις οποίες απευθύνθηκα δέχτηκαν να παραχωρήσουν μια συνέντευξη και να δώσουν την άδειά τους να χρησιμοποιηθούν αυτές οι συνεντεύξεις στην εκπονηθείσα εργασία. Δέχτηκαν να μιλήσουν, επειδή τους ενδιέφερε να λάβουν μέρος σε μια έρευνα που είχε σχέση με την ιδεολογική τοποθέτησή τους. Οι προφορικές συνεντεύξεις και οι αφηγήσεις ζωής δεν είχαν όλες τους την ίδια αξία για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Παρόλα αυτά, συνελέγησαν με προσοχή όλα όσα ειπώθηκαν, μιας και η κάθε αφήγηση ζωής ήταν πολυσήμαντη και είχε αμβλύνοσα αξία έστω και αν δεν ανταποκρινόταν πλήρως στους ερευνητικούς σκοπούς. Όλα όσα λέχθηκαν από τις αφηγήτριες δεν ήταν χωρίς σημασία, αλλά είχαν κάποιο κρυμμένο νόημα, υπονοώντας πάντοτε κάτι.

Το γεγονός ότι οι αφηγήσεις δεν είχαν την ίδια αξία για τους σκοπούς της έρευνας φάνηκε από το ότι διέφεραν μεταξύ τους ως προς το βαθμό συγκρότησης, αυθορμητισμού, κριτικής και αυτοκριτικής διάθεσης καθώς και αυτοσυνείδησης. Πέρα όμως από αυτήν την παρατήρηση, αξίζει να αναφερθεί πως παρατηρήθηκε και διαφορά στην αφηγηματική ικανότητα των γυναικών. Κάποιες από αυτές κατά την συνέντευξη υπήρξαν περισσότερο λακωνικές ενώ μερικές άλλες χειμαρρώδεις, οι τελευταίες είτε βρίσκονταν σε μια πιο διαλεκτική σχέση μαζί μου είτε προτιμούσαν να μονοπωλούν τη συζήτηση. Οι πληροφορητές ποικίλλουν από τους πιο ομιλητικούς, για τους οποίους αρκούν λίγες μόνο ερωτήσεις για να τους κατευθύνουν, ή σε κάποιες περιπτώσεις μία ερώτηση για αποσαφήνιση ενός ασαφούς θέματος, μέχρι τους σχετικά λιγόλογους που μπορούν με ενθάρρυνση, ευρείες ανοιχτές ερωτήσεις και συμπληρωματικές προτροπές να αποκαλύψουν πολύ πλουσιότερες αναμνήσεις από ότι είχε αρχικά διαφανεί.

Η συνέντευξη είναι το κύριο μεθοδολογικό εργαλείο των εργασιών, όπου διαιρείται σε δυο βασικούς τύπους: στον τύπο της ημικατευθυνόμενης συνέντευξης, που συνεπάγεται ποιοτική ανάλυση και στον τύπο της κατευθυνόμενης συνέντευξης, που χρησιμοποιεί την ποσοτική ανάλυση. Λόγω του διερευνητικού χαρακτήρα της έρευνας, επιλέχθηκε η ποιοτική ανάλυση, μιας και ο στόχος ήταν η ανακάλυψη νέων στοιχείων, δηλ. οι ίδιες οι μαρτυρίες των προσφύγων και όχι μια οποιαδήποτε σχηματοποίηση των απαντήσεών τους, με βάση κάποια συγκεκριμένη θεωρία. Πρέπει να τονιστεί ότι ένα από τα κυριότερα προβλήματα ήταν οι συχνές στερεότυπες απαντήσεις των πληροφορητών. Κι εδώ έγκειται όλη η τέχνη της συνέντευξης. Το αρχικό

ερωτηματολόγιο κάθε φορά ανασκευάζεται με δευτερεύουσες ερωτήσεις, που υποχρεώνουν τον ερευνητή να προσαρμόσει τις απαντήσεις ανάλογα με τα προσωπικά βιώματα των πληροφορητριών και αυτό είναι το ζητούμενο τις προφορικής ιστορίας. Πρέπει να διευκρινιστεί πως για την επιλογή της μορφής της συνέντευξης έπαιξε ρόλο και η διάθεση των πληροφορητών. Η παρέμβαση και η στροφή της συζήτησης σε άλλο σημείο ήταν έμμεση και γινόταν με διακριτικό τρόπο χωρίς να διακόπτεται ο ειρμός και τα λεγόμενα των πληροφορητών ή πραγματοποιούνταν μετά το τέλος της ανάπτυξης κάποιου θέματος και της επικράτησης σιγής, πράγμα που υποδήλωνε ότι ο πληροφορητής δεν είχε τίποτα άλλο περί του θέματος να προσθέσει.

Οι παράγοντες επιτυχίας των συνεντεύξεων από τις γυναίκες πρόσφυγες οφείλονται κατ' αποκλειστικότητα στον αμοιβαίο αλληλοσεβασμό ερευνητή και πληροφορητή. Κάθε ερευνητής πρέπει να πετύχει να γεφυρώσει διαφορές μόρφωσης, ηλικιών, τάξης, γλώσσας, νοοτροπίας και συμπεριφοράς. Πρέπει να έχει την ικανότητα να εργάζεται παράλληλα σε τέσσερα διαφορετικά πεδία τουλάχιστον: στο να διατυπώνει σωστά τις ερωτήσεις με απλό, οικείο στον πληροφορητή λεξιλόγιο, στο να ελέγχει τη συμπεριφορά του, στο να ελέγχει και να παρακολουθεί τη λήψη του μαγνητοφώνου και στο να εξασφαλίζει καλές συνθήκες διεξαγωγής της συνέντευξης. Υπάρχουν αρετές που πρέπει απαραίτητα να χαρακτηρίζουν έναν καλό ερευνητή: το ενδιαφέρον και ο σεβασμός για την προσωπικότητα του κάθε ανθρώπου και η ελαστικότητα στη συμπεριφορά του προς αυτούς, η ικανότητα να δείχνει κατανόηση και συμπάθεια για την οπτική γωνία από την οποία βλέπουν τα πράγματα οι συνεντευξιζόμενοι και πάνω απ' όλα η προθυμία να κάτσει ήσυχα και υπομονετικά για να ακούσει όλα όσα θα λεχθούν.

Η συνέντευξη είναι μία επικοινωνιακή διαδικασία η οποία εμπλέκει δύο ξεχωριστές προσωπικότητες, οι οποίες καλούνται να καταθέσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους με τρόπο συμπληρωματικό, ώστε να ικανοποιηθούν οι εξ αρχής, στόχοι και των δύο. Από την αρχή της διαδικασίας αυτής, ο ρόλος των χαρακτηριστικών της ιδιαίτερης ταυτότητας του καθενός παίζει κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση του επικοινωνιακού τοπίου. Η συνέντευξη όταν συντελείται, δομείται επιτόπου. Δεν πρόκειται για μια μηχανική διαδικασία η οποία αποκαλύπτει κρυμμένες αλήθειες. Οι αλήθειες αυτές αναδύονται κατά τη διάρκειά της. Τα γεγονότα, είναι δυνατόν να θεωρήσει κανείς ότι υπάρχουν, αντικειμενικά, στον ιστορικό χρόνο. Ωστόσο, η αντίληψη των γεγονότων αυτών, από τη μεριά του αφηγητή, έγινε αφενός μεν αποσπασματικά σε σχέση με το εύρος του γεγονότος, αφετέρου δε «φιλτραρίστηκε» από το δικό του σύστημα αξιών, στάσεων, ιδεολογιών κλπ. Από τον χρόνο των αφηγούμενων γεγονότων μέχρι την εξωτερική τους στον ερευνητή, έχει μεσολαβήσει χρόνος κατά τον οποίο ο ίδιος ο αφηγητής έχει μετεξελιχθεί σε κάτι άλλο από αυτό που ήταν στη συγχρονία των γεγονότων. Άρα, το ίδιο το γεγονός δομείται στη σκέψη και στον λόγο του αφηγητή με ένα διαφορετικό τρόπο από ότι στον χρόνο της βίωσης. Επιπλέον, είναι δυνατόν η μνήμη να λειτουργήσει επιλεκτικά, διατηρώντας συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του γεγονότος. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κάθε φορά η αφήγηση αναδομεί το παρελθόν με ξεχωριστό τρόπο. Κατ' αυτήν την έννοια, η

αφήγηση συνιστά μία πνευματική δημιουργία κάθε φορά που υλοποιείται, ακόμη και αν η αναφορά είναι στο ίδιο γεγονός του παρελθόντος.

Από την άλλη, ο ερευνητής έχει προβεί στον σχεδιασμό της έρευνάς του, έχει ενεργοποιήσει το γνωστικό του υπόβαθρο προκειμένου να επιλέξει τους καταλληλότερους κάθε φορά αφηγητές, έχει συντάξει ένα ερωτηματολόγιο σχετικά με τα θέματα που τον ενδιαφέρουν ή έχει μελετήσει προκειμένου να κατανοήσει καλύτερα το προς διερεύνηση θέμα. Επιπλέον, είναι υποχρεωμένος να λειτουργεί ενσυναισθητικά, να μπορεί δηλαδή να κατανοεί ή να διαισθάνεται το πώς ένας άλλος μπορεί να αντιλαμβάνεται το ερώτημα που ο ίδιος έθεσε αλλά και πώς αυτός ο άλλος συγκροτεί το δικό του, ξεχωριστό, λόγο. Όλα αυτά τον εντάσσουν στην επικοινωνιακή λειτουργία της συνέντευξης με προθέσεις, προκαταλήψεις στάσεις κλπ. Οι ερωτήσεις που θα θέσει ή οι διευκρινίσεις που θα ζητήσει, ακόμα και η ίδια η επικοινωνιακή στάση του, συντελούν στη διαμόρφωση της αφήγησης, πολλές φορές με λανθάνοντα τρόπο. Έτσι, δεν είναι παράλογο να θεωρήσει κανείς ότι και ο ερευνητής συμμετέχει δημιουργικά στο παραγόμενο της συνέντευξης.

Η επόμενη διαδικασία, η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης των συνεντεύξεων είναι χωρίς αμφιβολία πολύ χρονοβόρα, και απαιτεί υψηλή εξειδίκευση. Απαιτείται τουλάχιστον πέντε ώρες για κάθε μια ώρα ηχογράφησης, και μια ηχογράφηση με δύσκολη ομιλία ή σε διάλεκτο μπορεί να απαιτεί το διπλάσιο χρόνο. Όσο και αν έγινε προσπάθεια να αποδοθεί πιστά ο αυθεντικός λόγος, αυτό δεν μπορούσε να επιτευχθεί πλήρως, λόγω του ότι ο γραπτός λόγος είναι αδύνατον να αναπαράγει την μοναδική πράξη επικοινωνίας που συντελείται στη διάρκεια των συνεντεύξεων.

Κεφάλαιο Τρίτο

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Πρόσφυγας είναι μια έννοια που αναφέρεται σε καταστάσεις τόσο συλλογικές όσο και ατομικές και παραπέμπει σε μια πραγματικότητα δύσκολα βιωμένη και πολλές φορές οδυνηρή, την πραγματικότητα του ξεριζωμού. Η λέξη ξεριζωμός εκφράζει με ιδιαίτερο τρόπο την κατάσταση του εκπατρισμένου, αποδίδοντας με βιωματική φόρτιση τόσο τη γεωγραφική απομάκρυνση όσο και την υπαρξιακή αποξένωση από τις οικογενειακές και εθνικές ρίζες. Ο ξεριζωμός είτε είναι αναγκαστικός είτε εθελούσιος, ο οποίος στην περίπτωση των Κυπρίων είναι αναγκαστικός, εμπεριέχει πολλαπλές αντιπαραθέσεις και απομακρύνσεις, την αντιπαράθεση του ατόμου με το σύνολο, την αντιπαράθεση με την πολιτισμική διαφορετικότητα του άλλου, την αντιπαράθεση της κοινωνίας που φιλοξενεί με την κοινωνία της προέλευσης, την αντιπαράθεση της μνήμης του παρελθόντος με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Ο ξεριζωμός συνυφαίνεται με την ανάγκη, τη δυσκολία ή την άρνηση προσαρμογής στην κοινωνία και θέτει το ζήτημα της πολιτισμικής ταυτότητας, διατηρημένης ή χαμένης, ατομικής και συλλογικής, ζήτημα που συνεχώς ανακύπτει με διάφορες μορφές.

Η απόδοση, ωστόσο, του όρου «πρόσφυγας» στα θύματα της κυπριακής εισβολής, συνιστά πρόβλημα ερμηνείας. Η χρήση του όρου «πρόσφυγας» υιοθετείται στην περίπτωσή τους, αν και δεν αποτελούν ξεχωριστή εθνότητα στην κοινωνία υποδοχής. Η αίσθηση, επομένως, της ξεχωριστής ταυτότητας, ίσως απορρέει από τις κοινωνικές διακρίσεις και εντάσεις που αντιμετώπισαν από την κοινωνία υποδοχής, δηλ. τους ντόπιους. Το θέμα της ταυτότητας αναδύεται ως το σημαντικότερο ζήτημα σε παγκόσμιο επίπεδο, στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η στροφή προς τις ρίζες και η αναδίπλωση στο εθνοτικό ελάχιστο είναι στοιχεία της νεωτερικότητας, που αποτελούν αντίδραση στους φόβους που γεννά η αποτυχία του ορθού λόγου να δημιουργήσει ένα προβλέψιμο κόσμο (Ντανιέλ, 1996: 195-205). Όπως θέτει ο Cohen (1985), το παρελθόν ενεργοποιείται όταν η κοινότητα αντιμετωπίζει ραγδαίες αλλαγές (1985: 103).

Οι γυναίκες της προσφυγιάς (όπως και οι άνδρες) μετά την εισβολή ανέπτυξαν μια ξεχωριστή ταυτότητα, την οποία διατηρούν μέχρι και σήμερα. Υποχρεωμένες να φύγουν από τα σπίτια τους, έχασαν πολλές όψεις της προηγούμενης ταυτότητάς τους, τη σταθερότητα της καθημερινής ζωής, δηλαδή τον τόπο καταγωγής, τον τρόπο ζωής, τα σπίτια τους, το κύρος που απολάμβαναν, την περιουσία τους, τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο. Όλες αυτές οι απώλειες έκαναν αρκετά δύσκολη την επαναπροσαρμογή τους και την κανονική συνέχιση της ζωής τους. Οι δυσκολίες της προσφυγιάς, ο αγώνας επιβίωσης και η προσαρμογή στα νέα δεδομένα είναι οι κύριες αιτίες για τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης ταυτότητας και την εμμονή σε αυτή.

Στη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας, δεν μπορεί παρά να επισημανθεί ο καθοριστικός παράγοντας της μνήμης. Η μνήμη μέσα από τις συλλογικές αναπαραστάσεις αναπληρώνει το

κενό της ταυτότητας που προκαλεί το ξερίζωμα από τις πατρογονικές εστίες. Όπως δείχνει η Hirschon, στην περίπτωση των εκτοπισμένων Μικρασιατών, η ρήξη της εντοπιότητας ισοδυναμεί με ένα κενό στην ταυτότητα, με ένα ρήγμα το οποίο μόνο η επίκληση της «χαμένης πατρίδας» μέσω της συλλογικής μνήμης μπορεί να γεφυρώσει (1993: 334).

Η συλλογική μνήμη αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας μιας συλλογικότητας. Οι ατομικές μνήμες της προσφυγιάς, αποτελούν μέρος με την έννοια ότι διατηρούν μια αποσπασματική εικόνα ενός κοινού παρελθόντος. Αυτό το κοινό παρελθόν των γυναικών προσφύγων, ένα παρελθόν που διασκορπίζεται μέσα στις μνήμες τους είναι το στοιχείο που χρησιμεύει στη δόμηση της ταυτότητάς τους. Το παρελθόν αυτό παραπέμπει στα διδάγματα που απορρέουν από τις αντιξοότητες και τα δεινά που γνώρισαν τότε οι γυναίκες με τον πόλεμο του 1974 και τον ξεριζωμό τους και υποδεικνύει δοκιμασμένες πρακτικές επιβίωσης που είναι σημαντικό να διατηρηθούν προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχιση της ζωής τους (Boottomley, 1992: 134). Σύμφωνα με την Hirschon, στην μελέτη της για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς, η συλλογική μνήμη και οι κοινές αναμνήσεις για κάθε ομάδα ξεριζωμένων είναι γέφυρα σωτηρίας, που αναδημιούργησε το γεμάτο σημασία παρελθόν και τους καθοδήγησε με συνέπεια στην προσαρμογή τους σε ένα νέο τρόπο ζωής (1993: 334).

Επίσης, ακόμα ένα άλλο στοιχείο δόμησης της πολιτιστικής ταυτότητας είναι η σύγκριση του παρελθόντος με το παρόν δηλ. του «τότε» και του «τώρα». Η τραυματική τους εμπειρία ισοδυναμεί με βαθύ χάσμα στη συνείδηση, χάσμα που αναδύεται στην αντίληψη του χρόνου με τους όρους «πριν» και «μετά». Το παρελθόν είναι η παλιά τους ζωή που χαρακτηρίζεται ως παραδεισένια, και η ζωή του τώρα, είναι σαν κόλαση. Γίνεται επίσης και μια σύγκριση του «εκεί» με το «εδώ». Η ταυτόχρονη αναφορά σε δυο τόπους, στο Χθες και στο Σήμερα, δηλώνει τη διάσπαση της σχέσης τους με το χώρο, τη ρήξη της εντοπιότητας, και προκαλεί ένα κενό ταυτότητας (Παπαταξιάρχης, 1993: 56). Με αυτές τις λέξεις συγκρίνουν τον γενέθλιο τους τόπο, τον τόπο που μεγάλωσαν και ανήκουν, με τον τόπο που τις «φιλοξένησε» ως πρόσφυγες. Το παρελθόν, αντιπροσωπεύει την εποχή του πλούτου και της ευημερίας, ενώ το παρόν την αθλιότητα, τον φόβο και τις στερήσεις. Συγκρίνοντας το παρόν με το παρελθόν και αντίστροφα, αυτή η συλλογικότητα επιβεβαιώνει ότι κατάφερε να επιβιώσει μέσα στο χρόνο, πράγμα που διαφυλάσσει την πολιτιστική της ταυτότητα (Θανοπούλου, 1999: 56).

Εμείς, η Αμμόχωστος τότε ήταν τόσο ανεπτυγμένη που ακόμα δεν την έφτασε η Πάφος. Την τότε ανάπτυξη της 36 χρόνια πίσω. Αφού είχαμε κάμει το αποχετευτικό τότε. Καταλαβαίνετε ότι πριν από τόσα χρόνια ήταν τελειωμένο το αποχετευτικό. Ήταν ο τουρισμός στο τοπ του. Τα ξενοδοχεία ήταν χτισμένα τζιαι ο κόσμος της Πάφου επήαινε στο Βαρώσι να δουλέψει γιατί είχαν πολλές δουλειές (Νίνα Παπαπέτρου, 67 ετών, Αμμόχωστος).

Η Παρασκευή Ιωαννίδη (69 ετών, Πάνω Ζώδια), αναφέρει: «εκάμαμεν το εστιατόριο επερνούσαμε...εν επήαν να σπουδάσουν γιατί εν είχαμε την ευχέρεια ποδά, γι' αυτό ήταν δύσκολα, η ζωή ήταν δύσκολη, ενώ ποτζεί εν ήταν δύσκολη...»

Ξεριζώθηκαν από τον τόπο τους, από τη γη τους, από τα σπίτια τους, η έννοια του ξεριζωμού, δηλ. η βίαιη αποκοπή των ριζών που δένουν μια ομάδα σαν δέντρο με τη γη της, κατέχει στη συλλογική συνείδηση αλλά και στον καθημερινό λόγο των υποκειμένων που τη βιώνουν τόσο σημαντική θέση, ώστε να παρουσιάζεται ως βασική παράμετρος του προβλήματος της ταυτότητάς τους (Νιτσιάκος, 1995: 97-98). Ενώ η εθνική ταυτότητα των ξεριζωμένων είναι ίδια με την ταυτότητα της κοινωνίας υποδοχής, εδώ έχουμε την συμβολική κατασκευή μιας ιδιαίτερης ταυτότητας, της «προσφυγικής ταυτότητας», ως μια «φαντασιακή κοινότητα», όπως την εννοεί ο Anderson (1983). Αυτή η φαντασιακή κοινότητα παραπέμπει και στην ιδέα της πατρίδας, ιδιαίτερα της τοπικής ή της εθνικής.

Οι γυναίκες που αφηγήθηκαν τις εμπειρίες τους προέρχονταν όλες από διαφορετικό χωριό και μετά την εισβολή δεν κατάφεραν να μαζευτούν όλες μαζί, όπως ήταν παλιά στην κοινότητά τους. Εξαιτίας αυτού, η προσφυγική ταυτότητα επεκτείνεται και επίσης δυσκολεύεται να δημιουργηθεί. «Είμαι πρόσφυγας, από τα κατεχόμενα», οι κατεχόμενες πόλεις, επαρχίες και χωριά του κάθε πρόσφυγα τώρα πια αποτελούν ένα σύνολο και ένας κοινός τόπος για όλους τους πρόσφυγες. Τα κατεχόμενα, λοιπόν, είναι ο κοινός τόπος αναφοράς των προσφύγων. Υπήρχε όμως συνάμα και η ανάπτυξη μιας νέας περιοχικής ταυτότητας. Πριν από τον πόλεμο, κεντρική διοικητική μονάδα της κυπριακής δημοκρατίας ήταν το χωριό και οι χωρικοί ελάχιστα αισθάνονταν περιοχικούς δεσμούς ή ταυτίσεις. Τα γειτονικά χωριά συνήθως ήταν ανταγωνιστές για τους τοπικούς πόρους, καθώς και για λόγους γοήτρου. Παλιά, δεν υπήρχε εκείνο το πλαίσιο στο οποίο θα έπρεπε να συσπειρωθούν. Με την εισβολή, όλες διώχτηκαν από τους τόπους τους μαζί με τις γειτόνισσές τους και μαζί τους αναμείχθηκαν επίσης στους προσφυγικούς θύλακες, όπου βρέθηκαν κυριολεκτικά σε στενότερη επαφή από ότι προηγουμένως.

Οι πρόσφυγες ένιωθαν έντονα ότι είναι «ξένοι ανάμεσα σε ξένους». Ο «ξένος», όπως σκιαγραφείται από τον Alfred Schutz (1976), έχει την ανάγκη να διαφύγει, είναι ένας πρόσφυγας από την πατρώα βάση. Αυτός ο ξένος διαγράφει συνήθως τον εαυτό του και ζητά να αφομοιωθεί στο καινούριο του περιβάλλον, για να πάψει πλέον να είναι ξένος. Ωστόσο, αυτό το σχέδιο είναι καταδικασμένο να αποτύχει εφόσον ανάμεσα σε αυτόν και στους ντόπιους υπάρχει ένα απροσπέλαστο «φυσικοποιημένο πήγμα πολιτισμικής και ψυχολογικής διαφορετικότητας» (Alund, 1995: 312)

Το δεύτερο μοντέλο «ξένου» έχει αναπτυχθεί από τον George Simmel (1950). Ο «ξένος» δεν επιζητεί να χαθεί μέσα στη γηγενή ομάδα αλλά θέλει να διεξάγει ένα μονόλογο μαζί της. Παρόλο που δεν μοιράζεται το μύθο της κοινής καταγωγής με την ομάδα, μπορεί να της προσφέρει νέα χαρακτηριστικά, τα οποία τελικά ίσως και του δώσουν το δικαίωμα στην ομαδική αλληλεγγύη. Από την άλλη, δεν παύουν να δημιουργούνται και εντάσεις ανάμεσα σε αυτόν τον ξένο και την ομάδα, καθώς «ο ξένος μπορεί να γίνει το άλλο, συμβολίζοντας την αλλοτρίωση παρά το άτομο» (1950: 403).

«Ξένες στον ίδιο μας τον τόπο», «έχουν περάσει 37 χρόνια σχεδόν όμως δεν νιώθεις ποτέ ότι είσαι από εδώ, ότι ερίζωσες στη Πάφο» (Νίνα Παπαπέτρου, 67 ετών, Αμμόχωστος), είναι λόγια των

γυναικών που χαρακτηρίζουν αυτή την περίεργη κατάσταση της προσφυγιάς τους. «Οι, νιώθουμε ξένοι. Διότι είμαστε ξένοι μες τους ξένους. Ούτε μας υπολογίζουν, ούτε μας... τίποτε. Ενώ στους τόπους μας είχες το γείτο σου, ήξερες τον, είχες το συγγενή σου, είχες τον τούτο σου να πεις, να περάσεις την ώρα. Δακάτω ήρταμε ξένοι. Ούτε ο γείτος σου ανοίγει τη πόρτα να πάεις, ούτε σου φωνάζουν έλα να πάεις να πεις καφέ, ούτε ...να έσεις ένα καημό να τον πεις, να σε καταλάβουν, ο ξένος δεν σε καταλάβει, τζιαι ούτε τολμάς να πάεις έσσω του άλλου»

«Σαν ξένοι μες τους ξένους, έτσι νιώθουμε. Πρώτα από όλα εν έσεις την ευχέρεια να ανοίξεις την πόρτα να πεις καλημέρα, φοάσαι πως εννά αντιμετωπίσεις τον γείτονά σου, γιατί είμαστε που πολλά χωρκά τζιαι ο καθένας έσει τις δικές του νοοτροπίες που εν ξέρεις πώς θα το πάρει ο άλλος, ενώ στους τόπους μας ήταν διαφορετικά, είσεις εμπιστοσύνη να μιλήσεις, να πεις αναμεταξύ σας κάτι που είσεις, να βοηθηθείς στις δουλειές σου σε ούλα, ήταν πολλά διαφορετικά.» (Ελένη Ανδρέου, 63 ετών, Γαληνή – Λουτρό).

Ο πόλεμος δημιούργησε την προσφυγική ταυτότητα την οποία συνόψιζαν λέγοντας «Μόνο ο πρόσφυγας νιώθει τον πρόσφυγα». Η Μαρία Κνωδαρίτη (Άγιος Αμβρόσιος - Κερύνεια, 60 ετών) αναφέρει «εν τζιαι καταλάβουν σε δακάτω οι Παφίτες. Δεν νοιάζουν κανένα. Έσει που εν καταλάβουν το πόνο μας, εν τους κόφτει, δεν ενδιαφέρονται, ξεχωρίζουν μας. Εν τζιαι θέμα κατηγορίας, αλλά ξεχωρίζουν μας. Αν πάω τζαμαί στη γιαγιά σου ή στη μάμα σου, τούτες καταλάβουν το πόνο μου. Τζιαι τούτη τον ίδιο πόνο έσει. Μπορεί να με καταλάβει η Φρόσα, εν πονεμένη γιατί είσιε τζιαι έχασε.»

«η κατάσταση όπως είπα ήταν τραγική, τα πρώτα χρόνια όταν εγίναμε πρόσφυγες, είχαμε τζιαι εμείς οι πρόσφυγες μεταξύ μας επικοινωνία. Δηλαδή δεν μπορεί να το καταλάβει κανένας που εν επέρασε τούτο ούλο το κακό ασπούμεν, τούτη ούλη την περιπέτεια, όπως εννά την καταλάβει ο ένας με τον άλλο»....«εκάμαμεν φίλους αλλά πάλοι οι φίλοι μας εν οι πρόσφυγες. Εν ξέρω γιατί, έκαμα φίλους τζιαι Παφίτες, πολλούς φίλους, πολλές φίλες αλλά η οικειότητα που υπάρχει μεταξύ μας τους πρόσφυγες, εν υπάρχει. Ξέρω εγώ επειδή καταλαβαινόμαστε πιο πολλά για τα όσα επέρασαμε; Εν τζιαι μπορείς να μιλήσεις τούτα τα πράματα τζιαι να τα πεις με το μη πρόσφυγα. Οι συμπθέροί μου δεν είναι πρόσφυγες εμένα τζιαι άμαν ανοίξω συζήτηση τζιαι πω αλλάσσουν κουβέντα» (Νίνα Παπαέτρου, 67 ετών, Αμμόχωστος).

Η επιμονή τους πως δεν τις καταλαβαίνει κανένας από αυτούς που δεν είναι πρόσφυγες ήταν λοιπόν ένα στοιχείο της αναδυόμενης προσφυγικής τους ταυτότητας. Ήταν φυσιολογικό να αναπτύξουν σχέσεις με ανθρώπους που βρίσκονταν ανέκαθεν στις άκρες του τοπικού νοητικού τους χάρτη και οι οποίοι άλλωστε είχαν και ένα μεγάλο προτέρημα σε σχέση με τους ολότελα ξένους, ήξεραν και αυτές τι σημαίνει προπολεμική ζωή και μοιράζονταν τα ίδια νοηματικά πρότυπα. Η εμπειρία της προσφυγιάς, το κοινό παρελθόν ήταν το σημείο που τις ένωνε. Θεωρώ πως οι γυναίκες λόγω της προσφυγιάς τους αποτελούν μια κοινότητα. Ο όρος κοινότητα δεν αναφέρεται σε ένα σύνολο ατόμων που κατοικούν στην ίδια γεωγραφική περιοχή και οργανώνουν τη ζωή τους βάσει κοινών κανόνων, αλλά στην «οντότητα εκείνη στην οποία αισθάνεται κανείς πως ανήκει» (Cohen, 1999: 15).

Όλες οι αφηγήτριες έχουν χαρακτηρίσει τους εαυτούς τους ως πρόσφυγες. Η Πίτσα Μυλωνά, όμως, προφανώς επειδή η καταγωγή της είναι από την Πάφο και έζησε στα κατεχόμενα δέκα χρόνια εξαιτίας του ότι παντρεύτηκε εκεί, παρουσιάζει μια άλλη εικόνα από τις υπόλοιπες. Έγινε αντιληπτό πως αν και έζησε την εισβολή δεν είχε πολλά να πει, και ο τρόπος που αντιλαμβάνοταν την προσφυγιά και την απώλεια είναι διαφορετικός από τους ανθρώπους που γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και έζησαν στα κατεχόμενα. Στην αφήγησή της δεν αναφέρει καθόλου την λέξη πρόσφυγας, ίσως γιατί δεν ενστερνίζεται την έννοια της λέξης αυτής. Δεν είχε καθόλου το αίσθημα του πόνου που προέρχεται από την απώλεια, όπως οι άλλες αφηγήτριες.

Συναντήσεις: «Εμείς και οι Άλλοι»

Η κοινωνική αλληλεπίδραση με τους ντόπιους σε συνδυασμό με τις συνθήκες εξαθλίωσης και την κατάσταση «εκκρεμότητας» (Βουτυρά, 1994: 177) που βίωναν οι γυναίκες αυτές, προσδιόριζαν ως ένα μεγάλο ποσοστό την ιδιότητά τους ως πρόσφυγες. Η κοινωνία υποδοχής, οι ντόπιοι ή οι «τόπακες», όπως τους ανέφεραν οι γυναίκες πρόσφυγες, δεν τους είχαν συμπεριφερθεί καλά και η συμπεριφορά τους ήταν ρατσιστική. Οι διακρίσεις και η συνακόλουθη διαδικασία ετεροπροσδιορισμού, έθεσαν τα θεμέλια για να αρθρωθεί η αίσθηση της ξεχωριστής ταυτότητας και να οριοθετηθεί η μορφή της σχέσης «εμείς οι πρόσφυγες» και οι «άλλοι οι ντόπιοι».

Η ανθρώπινη ιστορία είναι μια «ιστορία» ορίων και προσδιορισμών της σχέσης με τους άλλους, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση τους περιθωριακούς, τους πρόσφυγες. Ο τρόπος κατανόησης του άλλου προσδιορίζει την επικοινωνιακή δομή μιας κοινωνίας αφού η ταυτότητα βρίσκεται στο επίκεντρο της διαλεκτικής του ενός ή του άλλου (Κωνσταντοπούλου, 1999: 11). Η ετερότητα αποτελεί την αναγκαία, συστατική αλλά και την πιο προβληματική συνιστώσα της ταυτότητας, αφού αποτελεί βασικό στοιχείο για κάθε κοινωνιογνωστικό σύστημα κατηγοριοποιήσεων και αναπαραστάσεων του περιβάλλοντος.

Αρχικά, οι πρόσφυγες δυσφορούσαν όταν άκουγαν τη λέξη πρόσφυγας γιατί αυτή η λέξη σήμαινε το ξεριζωμό τους. Όμως, αυτή η λέξη είχε και άλλη σημασία, τη σημασία του έκπτωτου, του φτωχού, του εξαθλιωμένου, του πεινασμένου. Οι ντόπιοι συχνά χαρακτήριζαν τους πρόσφυγες ως γύφτους, ξυπόλητους, καλικάντζαρους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι ξεριζωμένες γυναίκες να κάνουν παρέα μεταξύ τους και να μην προτιμούν να κάνουν παρέα με ντόπιες. Δεν ένιωθαν άνετα να κάνουν παρέα με άλλες γυναίκες οι οποίες δεν είχαν χάσει τα σπίτια τους. Οι πρόσφυγες δεν ένιωθαν άσχημα με τις ντόπιες επειδή χρησιμοποιούσαν την λέξη πρόσφυγας, αλλά εξαιτίας όσων τους έλεγε αυτή η λέξη σχετικά με τη νέα τους θέση στον κόσμο, και ιδίως με τη θέση τους απέναντι στις άλλες γυναίκες. Εξάλλου, οι γυναίκες πρόσφυγες έδιναν η μια στην άλλη παρηγοριά, συμπάθεια και αλληλεγγύη.

Η απόκτηση μιας διαφορετικής ταυτότητας σημαίνει ότι μοιάζουμε με κάποιους ανθρώπους ενώ ταυτόχρονα είμαστε διαφορετικοί από κάποιους «άλλους». Στην περίπτωση αυτή, οι πρόσφυγες

δεν αποτελούν ξεχωριστή εθνοτική ή εθνική ομάδα από την κοινωνία υποδοχής. Η δημιουργία μιας ξεχωριστής ταυτότητας έχει να κάνει περισσότερο με την αίσθηση της διαφορετικής προέλευσης τόπου από τους ντόπιους και στο ότι οι πρόσφυγες μεταξύ τους έχουν κοινά βιώματα, ένα κοινό παρελθόν. Η διαφορά τους με τους ντόπιους είναι ότι δεν γνώρισαν τι είναι προπολεμική ζωή, πόλεμος, ξεριζωμός και προσφυγιά. Δεν ένιωσαν όλα αυτά τα αισθήματα του πόνου και της θλίψης, της πίκρας και του φόβου που τους προκάλεσε η προσφυγιά. Γιατί στην ακρίβεια, αυτοί οι άνθρωποι μεταξύ τους δεν έχουν καμιά τρανταχτή διαφορά.

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στον ελληνοκυπριακό πληθυσμό άρχισε ήδη να διαφαίνεται από τα πρώτα κιόλας στάδια της δημιουργίας του προσφυγικού προβλήματος. Η άποψη για το πώς συμπεριφέρθηκαν οι μη πρόσφυγες στους πρόσφυγες καλύπτεται μόνο από τη μια πλευρά, δηλ. από τον προσφυγικό πληθυσμό. Είναι οι εντυπώσεις και οι διαπιστώσεις που σχημάτισαν οι ίδιες για το πώς τις έβλεπαν και πως τις δέχονταν οι μη πρόσφυγες. Είναι αναπόφευκτο τα συμπεράσματά τους να μην είναι σε αρκετά μεγάλο βαθμό υποκειμενικά. Το πώς, όμως, νιώθουν οι γυναίκες πρόσφυγες σχετικά με τον τρόπο που τους αντιμετώπιζε ο υπόλοιπος πληθυσμός, ανεξάρτητα από το αν είχαν έτσι όντως τα πράγματα, είναι πολύ σημαντικό για τις σχέσεις τους με το μη προσφυγικό κοινωνικό πλαίσιο, τις αντιδράσεις και τις επιπτώσεις που υπήρχαν ή θα υπάρξουν στη διαμόρφωση της ελληνοκυπριακής κοινωνίας. Εξυπακούεται πως και ο τρόπος που ίσως αντιμετώπισαν τους άλλους θα είναι ανάλογος, ή θα βασίζεται και σε άλλα εσωτερικά βιώματα που είχαν σχηματίσει με τις καινούριες προσφυγικές συνθήκες. Αναμφισβήτητα ολοκληρωμένη εικόνα του προβλήματος θα είχαμε μόνο αν γινόταν έρευνα και ανάμεσα στους μη πρόσφυγες για να έχουμε και τα δικά τους συναισθήματα και αντιδράσεις.

Οι σχέσεις με τους μη πρόσφυγες γείτονες συνοψίζονται στην έκφραση: *«Δεν περνούσαμε καλά με τους γείτονες/ δεν ήθελαν πρόσφυγες οι γείτονες»*. Αυτή η αποστροφή, συσχετιζόμενη με την οικογενειακή κατάσταση (παντρεμένοι/ανύπαντροι) και το φύλο, δείχνει ότι μεγαλύτερο πρόβλημα με τους γείτονες αντιμετώπιζαν οι ανύπαντρες κοπέλες παρά οι ανύπαντροι άνδρες. Φαίνεται πως οι γυναίκες αντιμετώπιζαν το ρατσισμό πιο έντονα ή ήταν πιο ευαίσθητες σε περισσότερα προβλήματα.

Η μεγαλύτερη πλειονότητα των προσφύγων θεωρούσε τον εαυτό του ανεπιθύμητο από τους άλλους. Ένιωθαν περιφρονημένοι, αδικημένοι, θυματοποιημένοι. *«Εχάσαμε την υπόληψή μας, ότι γίνει φταίγανε οι πρόσφυγες»* ή *«έτους (νάτους) τους καλικάντζαρους τους πρόσφυγες που δουλεύουμεν τζιαι ταΐζουμεν τους»*, αναφέρουν χαρακτηριστικά. Και η συγκλονιστική παρατήρηση: *«Μας θεωρούσαν υπευθύνους για την κατάσταση»*. Μήπως η παρουσία των προσφύγων προκαλεί μετάθεση κάποιας ευθύνης της σημερινής τραγικής κατάστασης; Μήπως υπάρχουν άτομα που υποσυνείδητα πιστεύουν πως αν οι πρόσφυγες δεν έφευγαν, ίσως το κακό να μην ήταν τόσο μεγάλο; Υπάρχουν πάντως πρόσφυγες που ένιωθαν ότι έτσι θεωρούνται και χαρακτηρίζονται από τους υπόλοιπους.

Η Κατερίνα Νεοφύτου (*Βοκολίδα Αμμοχώστου, 54 ετών*) αναφέρεται σε ένα περιστατικό που είχε τύχει στη μητέρα της και αφορά στη συμπεριφορά των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες.

Οι ντόπιοι κάλεσαν την αστυνομία επειδή η μητέρα της έκοβε ελιές σε ένα ξένο χωράφι: «Πήγαινε, γύρευε τα χωράφια, γύριζε για να έβρει όταν ήταν ο καιρός που ήταν να βγει το λάδι, να έβρει ελιές, τα πογλόγια που λέγαμε, τις εκόβαν τις ελιές ο κόσμος και τις υπόλοιπες να έβρει έστω λλιές ελιές να κόψει να βγάλει λίγο λάδι να μπορέσουμε να μαγειρέψουμε να φάμε. Τζιαι της κάναν παρατήρηση γιατί να... ότι κλέβει ελιές. Τζιαι πήγαινε με μίαν άλλη γυναίκα που τον Μαραθόβουνο η γυναίκα αυτή, τζιαι τελικά λέει τους εγώ ελάτε να δείτε τι; Όταν πήγε στο μύλο να βγάλει τις ελιές, επήγαινε να της φέρουν αστυνομία, τζιαι λέει τους ελάτε να δείτε τι ελιές έχω. Τζιαι λέει τους ο άνθρωπος μα καλά δεν ντρέπεστε τζιαι φέρετε της γυναίκας τούτης την αστυνομία; Τζιαι... λέει τους θέλετε το ελάτε να πιάσετε τζιαι το λάδι λέει τους η μάμα μου τζιαι εν πειράζει λέει τους η μάμα μου αν εκουράστηκα να τις κόψω τις ελιές εν υπάρχει πρόβλημα. Ελάτε πιάστε τζιαι το λάδι. Σε έτσι σημείο έφτανε ο κόσμος. Πριν ο κόσμος ήταν πολλά... μισούσαν τους πρόσφυγες δεν τους εθέλαν, δεν τους εθέλαν με τίποτε».

Στις διάφορες στάσεις που πιστεύουν ότι τηρούσαν οι μη πρόσφυγες απέναντί τους είναι και η περιφρονητική αντιμετώπιση: «κατώτεροι, μας περιφρονούν». Η στάση αυτή μειώνει περισσότερο την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, χειρότερα ακόμα και από την εχθρική. Στη μειωτική αυτή στάση αμφισβητείται η ακεραιότητα της ανθρώπινης ιδιότητας, κατ' επέκταση και τα κοινωνικά δικαιώματα του ατόμου. Νιώθει ότι δεν ανήκει στο κοινωνικό σύνολο, ότι η υπόσταση και η προσωπικότητά του θεωρούνται ανύπαρκτα. «Σαν ανθρώπους που δεν υπήρξαν ποτέ άνθρωποι, ούτε έζησαν σαν άνθρωποι παρατηρούν». Δεν είναι απλώς διαφορετικοί άνθρωποι, αλλά δεν είναι καθόλου άνθρωποι. Και όχι μόνο δεν είναι τώρα άνθρωποι, αλλά δεν υπήρξαν ποτέ. «Δεν μας συμπεριφέρονταν σαν ανθρώπους ίδιους με αυτούς» ή «μας θεωρούσαν σαν τον σκύλο που κόφκει σε ξένο τόπο».

«...ήμασταν στους δρόμους στα περβόλια...μαζί με άλλες χιλιάδες, δεν είχαμε να φάμε, να πάμε τουαλέτα, αντιμετωπίσαμε ρατσισμό, ελάχιστοι ήταν τζείνοι που άνοιζαν τα σπίθκια τους να μπούμε μέσα, εκαθούμασταν στα πεζοδρόμιά τους, στα κάγκελά τους, τούτο θυμούμαι» (Θέκλα Σταύρου, Λημνιά Αμμοχώστου, 39 ετών).

Μια παραλλαγή της περιφρονητικής στάσης με την οποία ένιωθαν ότι αντιμετωπίζονταν, που σχετίζεται άμεσα με την οικονομική κατάσταση του ατόμου ήταν η εξής: «σαν νηστικούς ενόμιζαν ότι διακονούμε/σαν να μην είχαμε τίποτα». Πιο έντονη μορφή περιφρονητικής στάσης αποτελούν οι εξής εκφράσεις και φράσεις, που αποτελούν βιώματα εξευτελιστικά για τις ίδιες: «σαν σκουπίδια/τιποτένιους/υπανθρώπους», «οι περισσότεροι μας έβλεπαν σαν τιποτένιους και ήθελαν να μας βλέπουν σε μια θέση που να νιώθουν οίκτο για εμάς». Μπορεί κανείς να κάνει το συλλογισμό ότι η μίζερη ή κατώτερη θέση στην οποία βρίσκεται ο πρόσφυγας δίνει ένα αίσθημα υπεροχής στον μη πρόσφυγα. Η υπεροχή όμως αυτή για τη δυστυχία του άλλου πιθανόν να προκαλεί αίσθημα ενοχής. Η ενοχή αυτή οδηγεί σε οίκτο και σε άλλα εξ αντιδράσεως συναισθήματα.

Δεν έλειπαν και οι υβριστικοί χαρακτηρισμοί όπως: κκιλίντζιροι, μάντηδες, αλήτες, φτείρηδες, κούλλουφοι, τζεγκένηδες, ασιγγανοί, σκύλοι. Ο χαρακτηρισμός «πρόσφυγας» είχε πάρει μια

διαφορετική έννοια με αρνητικό συναισθηματικό περιεχόμενο. Μερικές φορές, περικλείει όλους τους περιφρονητικούς χαρακτηρισμούς που έχουν αναφερθεί. Επίσης, έχει και την έννοια του «μπαμπούλα», «ότι τρώμε πλάσματα», φοβέρα στα παιδιά: «Αν δεν φας το φαγητό σου θα σου το φάει ο πρόσφυγας».

Η Έλενα Ανδρέου (Γαληνή Λουτρό, 63 ετών) αναφέρει: «όταν ήρτα τζιαι έκατσα στο Μούτταλο, ελέαν των μωρών τους άμαν ήταν να τα ταΐσουν ή έφευγε ένα μωρό τζιαι ηθέλαν να το φέρουν κοντά τους, ελάτε τζιαι να σας πιάσει ο πρόσφυγας, έλα φάε το φαΐ σου τζιαι εννά σου το φάει ο πρόσφυγας. Εννοούσε τον πρόσφυγα τόσο πεινασμένο, τόσο της φτώχειας να πούμε. Τάχα ο Παφίτης είσιε να φάει τζιαι ο πρόσφυγας εν είσιε. Τζιαι εξηγούσαν του μωρού του μωρού έτσι για να φάει. Έστω τζιαι αν εν αστείο να το λάλε, ο πρόσφυγας επληγώνετουν».

Όμως, υπάρχει και μια μερίδα προσφύγων που ήταν ικανοποιημένη από τους μη πρόσφυγες. Μπορεί να υπήρχαν μη πρόσφυγες που τους απέρριπταν αλλά υπήρχαν και αυτοί που τους κατανοούσαν και τους βοηθούσαν. «Ήταν καλός ο κόσμος» ή «δεν μπορούσαν να μας δώσουν παραπάνω». «Δεν είχαμε ούτε νερό εκεί και πράγματι κάποιες γειτόνισσες εκεί πέρα, μακάρι να είναι καλά εκεί που είναι, μας έδιναν και νερό και φαγητό και ό,τι άλλο χρειαζόμασταν και βοηθούσαν τη μητέρα μου... στην επαρχία Πάφου ο κόσμος ήταν καλός, φιλόξενος αν και στην αρχή μας έβλεπαν καχύποπτα, αλλά σιγά – σιγά όμως μας έδειξαν μεγάλη αγάπη.... Ο κόσμος, είχε κόσμο που μας ελυπάτουν, μας φρόντιζε, μας έδινε ρούχα να φορήσουμε, μας έφερνε φαγητό στο σπίτι. Αναλόγως, ο κόσμος μας βοηθούσεν. Ο κόσμος ο παραπάνω μας βοηθούσε» (Κυριάκου Κυκούλα, Μπογάζι Αμμοχώστου, 47 ετών).

Οι πρόσφυγες φαίνεται περίμεναν μια πιο ανθρώπινη συμπεριφορά από τους μη πρόσφυγες – συμπόνια, φιλία, συμπαράσταση, εκτίμηση, κατανόηση. «Έπρεπε να μας καταλάβουν. Είμαστε όλοι το ίδιο. Τι σημασία έχει αν εχάσαμεν εμείς μερικά πράγματα»; Τα μερικά πράγματα ήταν όλο τους το υλικό βιός. Όμως, τα υλικά αγαθά φαίνεται να μην είχαν και τόση σημασία πλέον για πολλούς από αυτούς που πέρασαν, ίσως, από το φάσμα του θανάτου. Επειδή έχασαν όλα τα υπάρχοντά τους, δεν σημαίνει πως πια δεν είναι άνθρωποι, συμπατριώτες, συνάνθρωποι με κοινή μοίρα και αλληλεξάρτηση. Δεν απαιτούσαν, ούτε φαίνεται να περίμεναν, υλική βοήθεια. «Ηθέλαμεν μόνο να μας λαλούν ένα γεια», «κανένας εν μας ετράτταρε ένα καφέ». Οι απαιτήσεις αυτές τόσο απλές, αγγίζουν τις πιο βαθιές ανθρώπινες ψυχικές ανάγκες για αναγνώριση και επικοινωνία.

Οι γυναίκες φαίνεται να πλήγησαν περισσότερο από αυτούς τους χαρακτηρισμούς, κι αυτό μπορούμε να το αντιληφθούμε έντονα από τις αφηγήσεις τους αν κάνουμε μια σύγκριση με αυτές των ανδρών. Οι γυναίκες αναφέρονται συχνά σε αυτό το είδος αντιμετώπισης που είχαν και φαίνεται να είναι μια πικρή ανάμνηση για αυτές, η οποία ποτέ δεν φεύγει. Κυρίως στις γυναίκες, που ήταν τότε ανύπαντρες, υπάρχει εντονότερο το αίσθημα της περιφρόνησης παρά στις παντρεμένες γυναίκες.

Φαίνεται πως οι περισσότεροι πρόσφυγες ένιωθαν έντονα ανεπιθύμητοι και περιφρονημένοι. Χάνοντας τη γη του, το σπίτι του, τη δουλειά του, ο πρόσφυγας δεν έχασε μόνο τα οικονομικά μέσα που εξασφάλιζαν ένα τρόπο ζωής. Προερχόμενος από μικρές αστικές και αγροτικές κοινότητες με μεγάλο βαθμό ταύτισης του ανθρώπου και περιβάλλοντος, έχασε σε πολύ μεγάλο βαθμό τον εαυτό του. Χωρίς δουλειά, χωρίς σπίτι, χωρίς περιουσία, ένιωθε χαμένος. Μήπως υπάρχει ιδιαίτερη ευαισθησία σε αυτή τη στάση λόγω των δικών του συναισθημάτων ανασφάλειας που πήγαζαν από τον ξεριζωμό του, από εκεί που «ανήκει» και που καθόριζε την υπόσταση του εγώ του, την ταυτότητά του (sense of identity); Μήπως δηλαδή ο ίδιος ο πρόσφυγας ένιωθε έτσι γιατί έχασε αυτά με τα οποία είχε ταυτιστεί και ο τρόπος που ερμηνεύει την αντιμετώπιση των άλλων είναι σε κάποιο βαθμό προέκταση των δικών του αμφιβολιών;

Παράλληλα με αυτά, το κοινωνικοοικονομικό σύστημα καλλιεργεί αξίες βασισμένες στην οικονομική επίτευξη, στην έκδηλη επιτυχία της οικονομικής υπεροχής. Αυτή δίνει και την κοινωνική υπόσταση στο άτομο που είναι ανάλογη με την οικονομική του επιτυχία. Ανάλογη είναι, κατ' επέκταση, η αποδοχή του και η εκτίμηση που του δείχνουν. Ο άνθρωπος χωρίς περιουσία είναι, επομένως, χωρίς θέση στην κοινωνία, χωρίς κοινωνική υπόσταση (social status). Και αυτός που χάνει την περιουσία του χάνει ταυτόχρονα και την κοινωνική του υπόσταση. Γι' αυτό και οι πρόσφυγες που έχασαν το σπίτι τους, την περιουσία τους, τη δουλειά τους, στην κυπριακή καταναλωτική κοινωνία νιώθουν ότι αντιμετωπίζονται από τους μη πρόσφυγες σαν άνθρωποι χωρίς κοινωνική οντότητα.

Οι γυναίκες πρόσφυγες μιλούσαν στον παρελθοντικό χρόνο για αυτή τους τη σχέση με τον μη προσφυγικό πληθυσμό. Τα ρήματα που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν αυτήν την άσχημη αντιμετώπιση που είχαν, είναι στον παρελθοντικό χρόνο. Φαίνεται πως τόσα χρόνια αλληλεπίδρασης με τους μη πρόσφυγες κατάφεραν να ενσωματωθούν ανάμεσα σε αυτόν τον «ξένο» πληθυσμό, ίσως και να έγιναν ίσες αφού πλέον οι πρόσφυγες με αρκετή δουλειά κατάφεραν να ορθοποδήσουν και να φτιάξουν τις περιουσίες τους, αλλά ποτέ δεν θα νιώσουν ίδιοι με αυτούς. *«Σε λίγο καιρό ενσωματωθήκαμε όλοι μαζί όπως επερνούσαν τα χρόνια εγινήκαμεν όλοι ένα. Ούτε πως ήμασταν πρόσφυγες».* Όπως ήδη αναφέρθηκε, νιώθουν ξένοι στον ίδιο τους το τόπο. Αν και πλέον αυτός ο διαχωρισμός του πρόσφυγα με τον μη πρόσφυγα δεν είναι τόσο έντονος, οι πρόσφυγες δεν ξεχνούν το πώς τους συμπεριφέρθηκαν και αυτή η συμπεριφορά παραμένει μια πικρή ανάμνηση.

Οι δηλώσεις αυτές χρησιμοποιούνταν για να θέτουν τα όρια ανάμεσα σε «εμάς» και «αυτούς» και έδιναν το στίγμα της διαφοράς τους, όπως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιες, τροφοδοτώντας έτσι την αίσθηση της ξεχωριστής τους ταυτότητας. Παρότι ανάμεσα στον προσφυγικό πληθυσμό και τους «ντόπιους» δεν υπήρχαν εμφανείς διαφορές πέρα από τα ιστορικά βιώματα, η αλληλεπίδρασή τους δημιουργούσε όρια. Η δημιουργία της συλλογικής ταυτότητας είναι μια συνειδητή διαδικασία που απαιτεί το «ξεδιάλεγμα» αυτών των στοιχείων που ενώνουν τους ανθρώπους από αυτά που τους χωρίζουν (Auge, 1995: 85-99). Κάθε συλλογική ταυτότητα, όπως άλλωστε και κάθε ατομική, ορίζεται πρωτίστως σε αντίθεση με το «άλλο». Πρόκειται για μια διεργασία διάκρισης και ταύτισης η οποία καταλήγει σε ρευστά όρια.

Κεφάλαιο Τέταρτο

ΥΛΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Η σημασία των αντικειμένων: συμβολικά και πραγματικά μέσα

Σύμφωνα με τον ανθρωπολόγο D. Miller, *«τα αντικείμενα επιβάλλουν την παρουσία τους ταυτόχρονα ως υλική υπόσταση και ως συμβολική αξία. Πλαισιώνουν τον τρόπο που ενεργούμε, καθώς επίσης και τον τρόπο που σκεφτόμαστε»* (1987: 105). Από αυτήν την άποψη, τα αντικείμενα μεταφέρουν και μεταβιβάζουν πληροφορίες για τους ανθρώπους του παρελθόντος. Είναι, επίσης, σημαντικές πηγές για την προσέγγιση του παρελθόντος. Τα αντικείμενα με την υλική τους υπόσταση παρέχουν μια ποικιλία στοιχείων με βάση τα οποία μπορούμε να εξετάσουμε τα νοήματα και τις μνήμες που μεταφέρουν (Heumann – Gurian, 1999: 165-167).

Τα αντικείμενα είναι μια πραγματικότητα που προσφέρει δυνατότητες προσέγγισης της «πολυφωνίας», δηλαδή των πολλαπλών διαφορετικών προοπτικών, των διαφορετικών αντιλήψεων που υπάρχουν για το ίδιο ζήτημα (Κυρκίνη, 2001: 54). Για να εκτιμηθεί πλήρως η πολυπλοκότητά τους – όπως και της ιστορίας – απαιτείται όχι μόνο η αναγνώριση των πολλαπλών και συχνά συγκρουόμενων μηνυμάτων τους, αλλά και η προσπάθεια κατανόησής τους. Η μελέτη των αντικειμένων προϋποθέτει την αντιμετώπισή τους, όχι ως πηγών που προσφέρουν ερμηνείες μονοδιάστατες και περιχαρακωμένες οι οποίες κυριαρχούν στις μέχρι τώρα διδακτικές πρακτικές ως τεκμήρια μιας μόνο αποδεκτής ιστορικής αφήγησης με έναν και μοναδικό ρόλο και χωρίς να προωθούν την προβληματική της ιστορικής έρευνας. Περισσότερο, θα πρέπει να αντιμετωπιστούν ως φορείς ποικίλων μηνυμάτων και εννοιών που έχουν συγκρουσιακό χαρακτήρα και να προσεγγιστούν μέσα από πολλαπλές προοπτικές, ως φορείς μιας ιστορίας που μπορεί να αμφισβητηθεί (Miller, 1987: 85-87). Κάθε αντικείμενο έχει τη δική του θέση στην ιστορία, μια θέση που πρέπει να ανασυσταθεί από τον ερευνητή με στοιχεία που αφορούν στους ανθρώπους που σχετίζονται με αυτό, τον χρόνο και τον χώρο, το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο από το οποίο προέρχεται. Ωστόσο, τα στοιχεία θα πρέπει να αποτελούν το υλικό για την κατανόηση, την ανάλυση και την ερμηνεία, μέσα από τις οποίες θα προκύψει μια ιστορική αφήγηση.

Αν και το αντικείμενο δεν έχει κειμενική υπόσταση, ωστόσο, είναι ένα εν δυνάμει κείμενο. Οι τεχνικές προσέγγισης, ανάλυσης και ερμηνείας των πληροφοριών που μας παρέχει, προσιδιάζουν σε αυτές που χρησιμοποιούνται και για τις άλλες πηγές της ιστορίας. Η ταυτόχρονη μελέτη του ίδιου του αντικειμένου, των προφορικών μαρτυριών και των εγγράφων που παρέχουν στοιχεία γι' αυτό, προσφέρουν το υλικό που είναι απαραίτητο για την κατανόηση της ζωής των ανθρώπων στο παρελθόν, τον τρόπο σκέψης και τα συναισθήματά τους.

Τα αντικείμενα είναι αυτά που βοηθούν τη μνήμη να έρθει σε λειτουργία. Είναι αυτά που βοηθούν τους ανθρώπους να θυμούνται και να μην ξεχνούν γεγονότα, βιώματα, εμπειρίες που ήταν καίρια και στιγμάτισαν τη ζωή τους. Στα πλαίσια των συνεντεύξεων, οι αφηγήτριες αναφέρθηκαν σε ορισμένα αντικείμενα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες, αναφέρθηκαν σε συγκεκριμένα αντικείμενα στα οποία προσδίδουν επίσης μια συμβολική σημασία και αυτό γιατί οι γυναίκες είναι πιο ευαίσθητες όσον αφορά στα οικογενειακά κειμήλια, στις φωτογραφίες, όπως και άλλα αντικείμενα. Η αφήγηση των αναμνήσεων ή των ιστοριών για την προσφυγιά αρχίζει από ένα έναυσμα ή ένα βοήθημα που προκαλεί τις αφηγήτριες να θυμηθούν και να αναπολήσουν. Αποτελούν τα πιο ισχυρά βοηθήματα της μνήμης. Χάρης σε αυτά, το παρελθόν εισβάλλει στο παρόν και γίνεται απτό, χειροπιαστό (Κουμαριανού, 2005: 108). Τα αντικείμενα αυτά, που φέρνουν στις μνήμες τους οι αφηγήτριες, συνδέουν το παρελθόν με το παρόν τους και είναι ένα μέσο για να συνεχίσουν τη ζωή τους και να φτιάξουν το μέλλον τους. Σε αυτήν την περίπτωση, τα αντικείμενα ως επιβιώματα του παρελθόντος είναι ένα μέσο στρατηγικής επιβίωσης των προσφύγων.

Τα πιο αγαπημένα είναι τα προσωπικά, όπως τα κοσμήματα. Στις συνεντεύξεις, αρκετές αφηγήτριες αναφέρθηκαν σε κοσμήματα τα οποία είναι για αυτές ό,τι τους απέμεινε από τον τόπο τους και ό,τι έχουν να θυμούνται από την προπολεμική ζωή τους. Η Μαρίτσα δηλώνει: *«Έντονα θυμούμαι κάτι που έπιασα που το σπίτι τζιαι έχω το μέχρι σήμερα. Η μαμά μου είχε κάτι κωνσταντινάτα, αρχαία πολλά, ανεκτίμητης αξίας, είχε και λίρες χρυσές που τα είχε πάντοτε κρυμμένα κάπου. Τζιαι εγώ θυμάμαι επιλεκτικά που έπιασα τρία κωνσταντινάτα, μια λίρα χρυσή, τζιαι χωρίς να το πω της μάμας μου. Στήθος δεν είχα τότες και τα έβαλα μέσα σε ένα μαντιλάκι και τα πέρασα πίσω μου με μια παραμάνα χωρίς να το πω της μάμας μου.... Μετά από αρκετό καιρό τόλμησα και τα έδωσα της μαμάς μου τζιαι μόλις της τα έδωσα εφίρτηκε... τη λίρα μου την κρέμασε στο γάμο... δεν το φόρεσα ποτέ μου και φυλάω το σαν τα μάτια μου.. είναι ένα κομμάτι που έφερα που τζείνο τον τόπο»* (Μαρίτσα Χτίστη Σοφοκλέους, 53 ετών, Λημνιά Αμμοχώστου).

Επίσης, η Θέκλα (Λημνιά Αμμοχώστου, 49 ετών) αναφέρει: *«Ο μπαμπάς μου είχε πει στη μαμά μου φέρε λίγα χρυσαφικά που έχεις γιατί μπορεί να κάμουμε πολλές μέρες τζιαι να αναγκαστούμε να τα πουλήσουμε για να ταΐσουμε τα μωρά μας. Ήταν κάτι βραχιόλια σταυροί, καδένες, κάτι κωνσταντινάτα. Και τώρα είναι το μοναδικό μας ενθύμιο που έχει μείνει από εκείνο το σπίτι»*.

Τα κοσμήματα, λοιπόν, είναι ένα μέσο για να επικαλεστούν το παρελθόν, ένα παρελθόν γεμάτο ζωή και ένα παρόν γεμάτο απώλειες. Αυτά τα κοσμήματα, οι αφηγήτριες, τα διέσωσαν ή τα κληρονόμησαν από τους γονείς τους ως ενθυμήματα. Τα προσέχουν σαν τα μάτια τους, μη χαθούνε γιατί για αυτές είναι ένας κρίκος που τις ενώνει με αυτά που έχασαν, με το γεμάτο σημασία παρελθόν τους.

Ένα ιδιαίτερο παράδειγμα ήταν η Θέκλα Σταύρου (Λημνιά Αμμοχώστου, 49 ετών). Αναφέρεται σε κάποια αντικείμενα που σημάδεψαν, όπως λέει, τη ζωή της και την παιδική της ψυχή. Αυτά τα αντικείμενα ήταν η κούκλα της, την οποία δεν μπόρεσε να την πάρει μαζί της όταν ξεριζωνόταν από το σπίτι της αλλά και ένα κλειδί του σπιτιού της γιαγιάς της, το οποίο η γιαγιά

της δεν αποχωριζότανε ποτέ και το είχε τυλιγμένο σε ένα μαντήλι, πάντα μέσα στη τσέπη της. «Επίσης αυτό που με στιγματίσε εμένα, δηλαδή τη ψυχή μου την παιδική, που σε κάποιους μπορεί να φαίνεται ανόητο, όταν είπε ο παπάς μπαίνουμε στο αυτοκίνητο εγώ άρπαξα την κούκλα μου και τη τσαντούλα μου και έκατσα έτσι μπροστά στο αυτοκίνητο και περίμενα να φύουμε με την κούκλα στην αγκαλιά. Μόλις με είδε ο παπάς μου λαλεί μου γρήγορα κατέβα κάτω δαμαί εν έχουμε τόπο να κάτσουμε τζιαι εσύ κρατάς μου την κούκλα; Εκατέβηκα άνοιξα την πόρτα της γιαγιάς στην αυλόπορτα... την έκρυσα πίσω από το πιθάρι να μην την βρουν οι Τούρκοι».

Παράλληλα με τα προσωπικά αντικείμενα, υπάρχει και μια άλλη κατηγορία των επίπλων. Η Χρυστάλλα Χαρίτου Αδάμου (Τρίκωμο Αμμοχώστου, 81 ετών) αναφέρεται στο κομοδίνο που είχε στο δωμάτιό της, το οποίο έχει τη δική του ιστορία. Όταν έφτασε ο καιρός να παντρέψει την κόρη της, πλέον πρόσφυγες και φτωχοί, δεν είχαν στο σπίτι ένα κομοδίνο με καθρέφτη παρά μόνο ένα μικρό καθρεφτάκι. Ντρεπόταν να έρθουν τα συμπεθερικά της και να μην έχει καθρέφτη να στολίσει την κόρη της νυφούλα. Επειδή δεν είχαν λεφτά να φτιάξουν το έπιπλο με το καθρέφτη, η Χρυστάλλα δούλεψε για ένα μεροκάματο για να αποκτήσει αυτόν τον καθρέφτη. Σε αυτήν την περίπτωση, το έπιπλο συνδέεται λιγότερο με ένα πρόσωπο και παρουσιάζει ένα πιο οικογενειακό χαρακτήρα. Επικαλείται ένα παρελθόν αλλά συνδέεται περισσότερο με την οικογενειακή εστία. Κληροδοτείται μαζί με τη μνήμη της οικογένειας και γι' αυτό παραπέμπει συνήθως στην οικογενειακή κατοικία.

Η φωτογραφία επίσης είναι ένας σημαντικός παράγοντας επίκλησης της μνήμης. Μέσα από τις φωτογραφίες, η οικογένεια γίνεται ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο. Αντικείμενο επειδή πρόκειται για αναπαράσταση και υποκείμενο διότι η οικογένεια ανακατασκευάζεται μέσω του άλμπουμ με τη συνεχή χρήση. Η φωτογραφία εισάγει την ιδέα της συνέχειας, της μεταβίβασης, του διαχρονικού που σβήνει τα σημάδια του χρόνου. Η φωτογραφία δεν εκτιμάται μόνο για τη συνειρμική της ικανότητα αλλά και για την αλήθεια της. Πρόκειται για μια επακριβή μαρτυρία που συμπληρώνει τα κενά της μνήμης (Le Goff, 1988).

Η Χρυστάλλα στον τοίχο του σαλονιού ανάμεσα σε πολλές φωτογραφίες των παιδιών της έχει και μια ασπρόμαυρη φωτογραφία που δείχνει αυτή και τον άνδρα της. Ήταν το μόνο που κατάφερε να πάρει μαζί της όταν έγινε η εισβολή. Επίσης, η Αντρούλα Χατζηχαραλάμπους (Μόρφου, 74 ετών) φυλλομετρά συχνά το οικογενειακό της άλμπουμ, το οποίο περιέχει φωτογραφίες από τη ζωή της πριν την εισβολή και φωτογραφίες από το σπίτι της. Το άλμπουμ γίνεται εργαλείο κατασκευής και αναπαράστασης της οικογενειακής πραγματικότητας.

Αυτή η αναγνώριση της φωτογραφίας ως μνημονικό στήριγμα είναι πιο έντονη στις γυναίκες. Οι φωτογραφίες σχετίζονται με την αυτοβιογραφική μνήμη, όπως και τα αντικείμενα. Η αξία των εικόνων αναφάνεται πολλές φορές μέσα από την κατασκευή ενός ραφιού, περιορισμένου για τις οικογενειακές φωτογραφίες, ενός είδος βωμού όπου λατρεύεται η αξία των δεσμών συγγένειας ή φιλίας.

Βέβαια, από την άλλη πλευρά, αυτά τα αντικείμενα του παρελθόντος, υποστασιοποιούν τη μνήμη, γίνονται τεκμήρια της υλικότητάς της (Μαυραγάνη, 1999: 177). Τα αντικείμενα ως πρόσωπα γίνονται, έτσι, μάρτυρες και οχήματα της κοινωνικής μνήμης, είναι φορτισμένα με ιστορίες, εμπειρίες και βιώματα που ταξιδεύουν στο παρόν μαζί με τις γυναίκες αυτές. Οι γυναίκες πρόσφυγες αναγνωρίζουν σε αυτά τα αντικείμενα όψεις του παρελθόντος που αναφέρονται στη βιωμένη εμπειρία τους. Μπορεί να τους θυμίζουν πρόσωπα και αντικείμενα, ουσίες και αξίες του ατομικού τους παρελθόντος. Βέβαια, όμως, η μνήμη δεν υφίσταται χωρίς αφήγηση. Όλα αυτά τα αντικείμενα και οι φωτογραφίες θα έμεναν στη «σιωπή» χωρίς την αφήγηση και τον σχολιασμό.

Η έννοια της εστίας

Ανάμεσα στα ερείσματα της μνήμης, οι τόποι κατέχουν μια κυρίαρχη θέση. Πρόκειται για χώρους οι οποίοι συγκεντρώνουν αναμνήσεις μέσα από τις οποίες αναβιώνει η μνήμη του παρελθόντος. Ο χώρος που μεταφράζει καλύτερα αυτήν την αίσθηση της απώλειας είναι το σπίτι. Σχεδόν όλες οι γυναίκες αναφέρονται στο οικογενειακό τους σπίτι που βρίσκεται σε ένα συγκεκριμένο τόπο, όπου είχαν ζήσει. Πρόκειται για τόπους με τρεις σημασίες: υλική, συμβολική και λειτουργική. Ο τόπος ενδύεται με μια «συμβολική αύρα» και αντιστοιχεί ταυτόχρονα σε μια διάσπαση της χρονικής ενότητας που χρησιμεύει για την ανάκληση των αναμνήσεων.

Το σπίτι αποτελεί την ενσάρκωση της προσωπικής και κληροδοτούμενης μνήμης και αποτελεί το πιο ισχυρό από όλα τα βοηθήματα της μνήμης. Σε αυτό το χώρο συγχέεται ο τόπος καταγωγής και η οικογενειακή κληρονομιά. Είναι το μέρος που συγκεντρώνει τις οικογενειακές μνήμες, που βοηθά την ανάπλαση της οικογενειακής ιστορίας. Επίσης, το σπίτι συνδέεται με την παιδική ηλικία, με ξέγνοιαστα χρόνια. Αυτό το σπίτι, όμως, αποτελεί το παρελθόν των προσφύγων και συνεχώς με νοσταλγικό τρόπο αναφέρεται στις αφηγήσεις τους, πραγματοποιώντας παράλληλα και μια σύγκριση του πατρικού σπιτιού τους με το σπίτι της προσφυγιάς τους.

Το πρόγραμμα στέγασης των προσφύγων μετά την εισβολή είχε τρεις κατευθύνσεις: προσφυγικοί οικισμοί, συνοικισμοί αυτοστέγασης, χρησιμοποίηση τουρκοκυπριακών περιουσιών. Στόχος ήταν η στέγαση των προσφύγων και όχι η κατασκευή κοινοτήτων. Το πρόγραμμα αυτό ήταν μια ποσοτική επιτυχία αλλά όχι και ποιοτική. Σύμφωνα με τον Zetter, το προαναφερθέν πρόγραμμα στέγασης ενίσχυσε το αίσθημα της προσφυγιάς. Υποστηρίζει ότι οι πρόσφυγες που ζουν σε προσφυγικούς οικισμούς, νιώθουν πιο έντονα την ανάγκη να επιστρέψουν στο χωριό τους στα κατεχόμενα (1982).

Οι περισσότεροι πληροφορητές ανέφεραν πως ζούσαν σε τουρκοκυπριακά σπίτια. Σε μερικές περιπτώσεις βρήκαν τους Τουρκοκύπριους ιδιοκτήτες να ετοιμάζονται να φύγουν στον βορρά, οπότε συνήθως υπέγραφαν επίσημα συμφωνητικά ενοικίασης. Όταν οι Τούρκοι έφευγαν χωρίς

να ορίσουν διαχειριστή, απλώς μπορούσε κανείς να πάρει τα σπίτια που είχαν εγκαταλείψει. Η Εύα Ελευθερίου (Τρίκωμο Αμμοχώστου, 90 ετών) αναφέρει: «Υστερα, ήμασταν φίλοι με τον δεσπότη που επήαινε τζιαί έσαζε την εκκλησία του ήντα που την λαλούσιν; ... ξεχάνω, έχασα το μυαλό μου. Στον Αγιο Νεόφυτο. Τζιαί ήξερε τον άνδρα μου τζιαί λαλεί του ρε Σωτήρη εννά πάω να σας έβρω σπίτι. Ηρταμε τζιαί κάθετουν ο Τούρκος μέσα. Λαλεί είμαι έτοιμος να φύω αλλά θέλω λεφτά. Μα ξέρεις είμαστε πρόσφυγες λαλεί του, είχαμε λεφτά αλλά εν μας εδιούσαν οι τράπεζες. Είχαμε τζιαί τα γραμμάτια μας τζιαί ούλα αλλά εν μας εδιούσαν. Ε, τελοσπάντων ήντα που να κάμουμε. Λαλεί του πόσα θέλεις; Τουλάχιστον 500 λίρες σαν ενοικιαστήριο. Ήντα που είχε να κάμουμε. Επήαμε στην συνεργατική που είχαμε κάτι πρόχειρα. Επαρακάλεσε τους ο Σωτήρης τζιαί εδώκαν μας 500 λίρες τζιαί εδώκαμεν του Τούρκου για το σπίτι».

Μια άλλη περίπτωση που προκαλεί ενδιαφέρον είναι η αφήγηση της Κυκούλας Κυριάκου (Μπογάζι Αμμοχώστου, 49 ετών): «...ζούσαν σε μια περιοχή εκεί στη Πάφο, στον Μούτταλο, Τούρκοι αλλά δεν εφύγαν μετά την εισβολή του '74 και παρέμειναν στην Κύπρο. Επειδή όμως άρχισαν να φοβούνται και αυτοί για τη ζωή τους από τους δικούς μας τους Ελληνοκύπριους, θυμάμαι χαρακτηριστικά που πέρασε ένας Τούρκος από εκεί είδε τον πατέρα μου που καθόταν έξω στην αυλή και του λέει, φίλε λέει του, εγώ θα φύγω και θα πάω στην άλλη πλευρά, αυτά που μας πήραν εμάς οι Τούρκοι, γιατί φοβόμαστε για τη ζωή μας. Και επειδή λέει του βλέπω ότι έχεις τέσσερα παιδιά να σου δώσω το σπίτι που έχω να ζήσεις με τα παιδιά σου μέσα. Ο πατέρας μου δεν δέχτηκε όμως και του λέει, ευχαριστώ φίλε να είσαι καλά αλλά εγώ σε λίγο καιρό θα επιστρέψω πίσω στο σπίτι μου. Γιατί έτσι πίστευε ο πατέρας μου και η μητέρα μου, πως αυτό θα είναι προσωρινό και ότι σύντομα θα επιστρέψαμε στα σπίτια μας...». Η πλειοψηφία των προσφύγων πίστευε στην προσωρινότητα της κατάστασης. Δεν ήθελαν να δεχτούν τίποτα ως μόνιμο, αρνιούνταν να φτιάξουν τη ζωή τους, γιατί ίσως έτσι να ένιωθαν πως έβαζαν τον ίδιο τους τον εαυτό στην προοπτική να μην ξαναγυρίσουν πίσω στον τόπο τους και στα σπίτια τους.

Υπήρχαν τούρκικα σπίτια καλοχτισμένα και καινούρια όπως και τα δικά τους στα κατεχόμενα, ενώ άλλα ήταν παλιά με στοιχειώδεις μόνο ανέσεις. Όποιοι κινούνταν ταχύτερα, έπαιρναν και το καλύτερο σπίτι. Οι γυναίκες πάντως συχνά έλεγαν ότι τα «τουρκόσπιτα» βρωμούσαν και φοβούνταν μην τυχόν κολλούσαν ασθένειες.

«Ηρθε ο πατέρας μου πριν από εμάς στην Πάφο. Τζιαί εμπήκε σε ένα παλιό σπίτι, πάρα πολλά παλιό, με δύο υπνοδωμάτια, είσιε σκαλιά τζιαί έφκαινες πάνω. Εν τω μεταξύ, ο πατέρας μου εμείνισκε με τον αδελφό μου τον ελεύθερο στο σπίτι τζείνο, δύο υπνοδωμάτια τζιαί μια μικρή κουζίνα, ένα μικρό χωλ, τζιαί μια σκάλα απότομη να μπαίνεις τζιαί να φκαίνεις πάνω. Τζιαί ένα αποχωρητήριο κάτω... σπύθκια εν είσιε το '77 που ήρταμε εμείς. Αρκήσαμε να έρτουμε. Που να πάμε; Επήαμε στον πατέρα μου. Εμείναμε τζιαμέ, σε δυο υπνοδωμάτια εμείνισκαμεν ούλοι, ο πατέρας μου, η μάνα μου, εμείνισκε τζιαί ο αδελφός μου ο ελεύθερος...τζιαί σε ένα δωμάτιο τζιαί ένα χωλ ετζοιμούμασταν ούλοι. Πλυντήριο εν είχαμε, ψυγείο εν είχαμε, γκάζι εν είχαμε...» (Παρασκευή Ιωαννίδη, Πάνω Ζώδια, 65 ετών).

«Στην αρχή νοικιάσαμε ένα μικρό σπιτάκι. Αλλά μετά δεν τα βγάζαμε πέρα και τότε εκεί στην περιοχή υπήρχαν τούρκικα σπίτια, τα οποία ήταν που τα εγκατέλειψαν οι Τούρκοι το '63 περίπου. Μετά μας πήρε η μητέρα μου σε εκείνο το σπίτι στο οποίο δεν υπήρχαν παράθυρα ούτε πόρτες, το μόνο αυτό ήταν η οροφή και οι τοίχοι αλλά έβαζαν και αυτά νερά το χειμώνα. Η μητέρα μου για να μας προστατέψει από το κρύο, με τις κουβέρτες που μας έδινε ο ερυθρός σταυρός, έκλεισε τα παράθυρα και τις πόρτες» (Κυριάκου Κυκούλα, Μπογάζι Αμμοχώστου, 47ετών).

Μιλούσαν με σαφήνεια για την απώλεια των σπιτιών τους και η πιο εμφανής συμπεριφορά τους ήταν τα κλάματα που τις έπιαναν όταν μιλούσαν για τα σπίτια τους. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε τη σημασία που έχει για τις γυναίκες αυτή η απώλεια, είτε είναι συναισθηματικής αξίας, είτε οικονομικής, είτε συμβολικής.

Ζουν σε σπίτια, σε διάφορες συνοικίες, που αρνούνται να οικειοποιηθούν, γιατί θεωρούν πως δεν πρέπει να νιώσουν άλλο σπίτι δικό τους, να μην πουν άλλη γειτονιά δική τους. Πιστεύουν πως με αυτόν τον τρόπο θα χάσουν τις μνήμες τους, την ταυτότητά τους και έτσι θα χαθεί ολότελα κάθε ελπίδα για επιστροφή. Με τις επισκέψεις που έγιναν στα σπίτια των γυναικών προσφύγων έγινε κατανοητό πόσο σημαντικό ρόλο παίζει ο χώρος που έμαθαν ως δικό τους στον προσδιορισμό του ποιες είναι.

Αυτή η εμμονή και επιμονή στις αναμνήσεις του οικιακού χώρου συναντήθηκε στην Αντρούλα Χαραλάμπους, κάτοικο του Μουτταλου και πρόσφυγα από την Μόρφου. Μιλούσε με πολλή νοσταλγία για το σπίτι της εκεί. Κάποιοι Γερμανοί τουρίστες είχαν βγάλει φωτογραφία το σπίτι τους στα κατεχόμενα το '92, αυτό το σπίτι βλέποντάς το είναι ένα πολυτελές σπίτι για την Κύπρο του τότε. Διώροφο με μεγάλη αυλή, πολλές βεράντες, κεκλιμένη στέγη, τζαμαρίες κτλ. Θύμιζε σπίτι της Ευρώπης του '60 – 70. Δεν θεωρεί τώρα το σπίτι που ζει δικό της και θέλει να γυρίσει πίσω να ξαναζήσει στο δικό της σπίτι, αυτό που τώρα καταπατήθηκε. Επειδή της επιβλήθηκαν και την ανάγκασαν να εγκαταλείψει το σπίτι της, δεν σημαίνει πως η ίδια θα το αποδεχτεί.

«Όχι δεν το νιώθω δικό μου, παρόλο που καθόμαστε 35 πόσα χρόνια. Δεν το νιώθω. Δεν είναι δικό μας. Αλλά εφόσον κάθεται εννά το περιποιηθείς, εννά το φροντίσεις, εν μπορείς να το αφήσεις. Όλοι κάμνουν αιτήσεις στις τουρκοκυπριακές περιουσίες, εμείς εκάμαμε, αλλά εν έρχονται να δουν τι θέλουμε. Θέλουμε να αλλάξουμε τα παράθυρα, βάλουμε διπλά τζάμια, μας έδωσαν 1.500 λίρες και βάλουμε κι εμείς 2.500, βάλουμε και κεντρική θέρμανση»(Αντρούλα Χατζηχαραλάμπους, Ζώδια-Μόρφου, 74 ετών).

Η κυβέρνηση είχε χρηματοδοτήσει τους πρόσφυγες για να επιδιορθώσουν τα σπίτια τα οποία τους είχαν δοθεί μετά την εισβολή, έτσι ώστε να μπορέσουν να ζήσουν μέσα σε αυτά. Η Κούλα, πρόσφυγας από τη Μόρφου, δεν δέχθηκε τα λεφτά για να κάνει τις απαραίτητες επιδιορθώσεις στο σπίτι της όπου ακόμα διαμένει. Αναφερόταν στο τωρινό της σπίτι λέγοντας πως ήταν σε άθλια κατάσταση. Έδειχνε τους τοίχους που ήθελαν βάψιμο και τη στέγη που ήταν έτοιμη να γκρεμιστεί και εξοργιζόταν που δεν δέχθηκε τα λεφτά. Εδώ υπάρχει μια άρνηση από μέρους της

να φτιάξει το σπίτι, όπως και οι περισσότερες γυναίκες, γιατί έχουν ένα κοινό φόβο: το φόβο της οικειοποίησης με τα σπίτια που τώρα ζουν. Κάνουν τα ελάχιστα γιατί φοβούνται να τα νιώσουν δικά τους, γιατί αν γίνει αυτό φοβούνται πως θα ξεχάσουν τα δικά τους σπίτια στα μέρη τους. Υπάρχουν, όμως, γυναίκες οι οποίες έχουν κάνει αρκετές αλλαγές στο σπίτι που ζουν τώρα, ώστε να βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής τους.

Η Εύα Ελευθερίου (Τρίκωμο Αμμοχώστου, 91 ετών) ανέφερε πως έδωσε αρκετά λεφτά να φτιάξουν το σπίτι που ζουν τώρα στο Μούτταλο, αλλά δεν το θέλει, δεν είναι δικό της. *«Εδιορθώσαμ'εν το, εκάμαμεν τόσα βάσανα, τόσα έξοδα, αλλά δεν είναι δικό μου. Μακάρι να έρτουν οι Τούρτζιοι ποδά να τους πω χαλάλιν σας οι κόποι μου. Εγώ θέλω να πάω στα σπίτια μου».*

Οι κυριότερες όμως αλλαγές που έγιναν στους χώρους κατοικίας ήταν στα πλαίσια μιας προσπάθειας να δηλώσουν ποιες είναι. Αυτές περιλάμβαναν αντικατάσταση των κύριων τουρκοκυπριακών συμβόλων με δικά τους κυπριακά ορθόδοξα σύμβολα, ώστε να δηλώνουν το ελληνικό στοιχείο σε ένα τουρκοκυπριακό σπίτι, με εφήμερους όμως τρόπους, γιατί δεν θέλουν να αποδώσουν καμιά μονιμότητα στη διαμονή τους στο σπίτι.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι περισσότερες γυναίκες φοβούνται να οικειοποιηθούν τον χώρο που τώρα ζουν, να παρέμβουν για να τον κάνουν δικό τους, να αφήσουν τα αποτυπώματά τους, προτιμούν να ζουν βυθισμένες στις μνήμες των τόπων τους. Η στάση τους αυτή υποδηλώνει ότι θεωρούν την κατάστασή τους προσωρινή. Υπάρχει μια αποστασιοποίηση ανάμεσα στους χώρους και στους ανθρώπους. Ο χώρος ακόμα θυμίζει τα τούρκικα σπίτια. Ο χώρος και ο άνθρωπος απλώς συνυπάρχουν, δεν ταυτίζονται.

Ιδιωτικός – οικιακός χώρος

Οι γυναίκες μιλούσαν με σαφήνεια για δυο συγκεκριμένες απώλειες: για την απώλεια των σπιτικών τους και για την απώλεια της σφιχτοδεμένης κοινότητας συγγενών, φίλων και γειτόνων. Τώρα που δεν είχαν τα σπίτια τους, οι γυναίκες είχαν μείνει περισσότερο εξαρτημένες, τρωτές και εκτεθειμένες σαν τα σαλιγκάρια έξω από το καβούκι τους. Η ελληνική κουλτούρα, που επιβάλλουν οι άντρες στις γυναίκες ως συμβιβαστική διευθέτηση μεταξύ των φύλων, τοποθετεί τη γυναίκα μέσα στο σπίτι.

Οι κατηγορίες δημόσιο και ιδιωτικό εισήχθησαν στην ανθρωπολογία και χρησιμοποιήθηκαν στην ανθρωπολογική ανάλυση των φύλων κατά τη δεκαετία του 1970. Οι κατηγορίες αυτές αποτελούσαν δάνειο από τη φεμινιστική θεωρία η οποία θεωρούσε ότι οι ανισότητες ανάμεσα στα φύλα, και ιδιαίτερα η γυναικεία υποτέλεια, εξηγείται κυρίως με την απόλυτη και ιεραρχική διάκριση και αντιπαράθεση του «δημόσιου» χώρου με τον «οικιακό – ιδιωτικό». Αρχικά, η Michelle Rosaldo(1974), διατύπωσε με κοινωνιολογικούς όρους πως η σχέση των γυναικών με την οικιακή σφαίρα, σε αντιπαράθεση με την κυριαρχία των ανδρών στη δημόσια σφαίρα της

κοινωνικής ζωής, είναι αυτή που εξηγεί την υποδεέστερη θέση των γυναικών και την τάση τους να υποτάσσονται στους άνδρες.

Το «δημόσιο» ταυτιζόταν με τον εξωτερικό, κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα της συλλογικής δράσης των ανδρών, ενώ αντίθετα το «ιδιωτικό» εξομοιωνόταν με τον περιορισμένο, εσωτερικά προσανατολισμένο και ατομικό χαρακτήρα της γυναικείας δράσης που ήταν ταυτισμένη με την οικιακότητα. Στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου, ιδίως σε αγροτικές κοινωνίες, υπήρχε μια έντονη διάκριση μεταξύ του δημοσίου/ιδιωτικού, που αντανακλάται κυρίως στον έντονο διαχωρισμό των φύλων ως προς το χώρο και τις δραστηριότητες. Ο «φυσικός» χώρος της γυναίκας πιστεύεται πως είναι στο σπίτι και ότι οι γυναίκες ανήκουν σε αυτό. Δεν μπορεί όμως σε αυτή τη περίπτωση να θεωρηθεί ο ρόλος των γυναικών κατώτερος και δευτερεύων σε σχέση με αυτόν του άνδρα στη συγκεκριμένη κοινωνία. Αυτός ο διαχωρισμός του δημοσίου και ιδιωτικού δεν έχει να κάνει καθόλου με τη γυναικεία υποτέλεια ή καταπίεση. Μπορεί να θεωρηθεί πως ο περιορισμός των γυναικών στο σπίτι ήταν μια βολική κατάσταση για αυτές, και ένιωθαν περήφανες που ο άνδρας τους, τους πρόσφερε όλα τα αγαθά και αυτές δεν χρειάζονταν να «ξενοδουλεύουν». Η Χρυστάλλα Χαρίτου Αδάμου (Ποταμός του Κάμπου – Μόρφου, 81 ετών) δίνει αυτό το πρότυπο: *«έκλαιε να θωρούν τη μάνα μου χήρα, να πηαίνει η μάνα μου δουλειά, που την πόρτα έξω εν την έφκαλε ο πατέρας μου, ήταν ένα ανδρόγυνο αγαπημένο, εν μπορώ να σου πω.»* Η μητέρα της, πλέον χήρα, χωρίς την υποστήριξη του άντρα της, έπρεπε να δουλέψει μετά την εισβολή και με αρκετή περηφάνια δηλώνει πως όταν ζούσε ο πατέρας της δεν θα την *«έβγαζε έξω από την πόρτα»*, δείχνοντας έτσι πως ήταν ένα αγαπημένο ανδρόγυνο. Με αυτό τον τρόπο, ο άνδρας προστάτευε τη γυναίκα και την είχε κυρία του σπιτιού.

Έτσι λοιπόν, μετά την εισβολή η γυναίκα αναγκάστηκε να αφήσει το σπίτι της και έμεινε εκτεθειμένη. Πόσο μπορεί να της στοιχίσει η απώλεια αυτή. Από ότι φαίνεται αρκετά. Της έδωσαν ένα σπίτι, μπορεί χειρότερο ή ακόμα και καλύτερο από αυτό που είχε, αλλά και πάλι δεν είναι δικό της. Αφού η γυναίκα ήταν αυτή που περνούσε τις περισσότερες ώρες της στο σπίτι είναι λογικό η απώλεια του σπιτιού να έχει πιο βαρύνουσα σημασία για αυτή. Έχασε ό,τι την προσδιόριζε ως γυναίκα και νοικοκυρά, έχασε τη σιγουριά και την ασφάλειά της. Ακόμη και ως πρόσφυγες, οι γυναίκες έπρεπε να μένουν «μέσα», αλλά το μέσα δεν ήταν πλέον το σπίτι τους, αν και το μέρος που έμεναν δεν ήταν στάβλος, ούτε καλύβα. Ένα μεγάλο μέρος της ημέρας οι γυναίκες βίωναν έντονες αναμνήσεις των σπιτιών που είχαν αφήσει πίσω.

Ο ρόλος του άνδρα ήταν διαφορετικός από εκείνον της γυναίκας. Η θέση του άνδρα ήταν έξω από το σπίτι, στην κοινότητα, όπου αγωνιζόταν να θρέψει την οικογένειά του. Για αυτό τον λόγο, δεν ήτανε τόσο συναισθηματικά δεμένος με το σπίτι αφού τις περισσότερες ώρες τις περνούσε στη δουλειά και στο καφενείο. Οι άνδρες αναφέρονται συνέχεια στο επάγγελμά τους. Το επάγγελμα που είχαν πριν την εισβολή οι περισσότεροι κατάφεραν να το ασκήσουν και μετά τον εκτοπισμό τους. Αν και στην αρχή έκαναν διάφορες δουλειές, οι περισσότεροι κατάφεραν να εξασκήσουν στο τέλος το επάγγελμά τους. Οι περισσότεροι πληροφορητές επί το πλείστον ήταν ψαράδες και μιλούσαν με πολύ ζήλο για το επάγγελμά τους. Ο Δημήτρης Παναγιώτου (Μπογάζι Αμμοχώστου, 80 ετών) όταν ζητήθηκαν τα στοιχεία του, δήλωσε για το όνομά του:

«είμαι ο Τάκης ο Ψαράς, έτσι με ξέρουν όλοι». Ανέφερε το επάγγελμά του ως επίθετο. Ο Πρόδρομος Κυριάκου (Μπογάζι Αμμοχώστου, 82 ετών), και αυτός ψαράς στο επάγγελμα, ως τελευταία του επιθυμία δήλωσε: *«μια νύχτα ας ψαρέψω και ας πεθάνω»*.

Το «έξω» των γυναικών ήταν η γειτονιά ή η επίσκεψη σε ένα γειτονικό σπίτι. Επειδή ζούσαν τόσο πολύ μέσα στο σπίτι και είχαν ανατραφεί να καλλιεργούν μια περήφανη απομόνωση από τους ξένους, τους ήταν πιο επώδυνο απ' ότι στους άνδρες να κάνουν νέες γνωριμίες, να εγκατασταθούν δίπλα σε αγνώστους και να καλλιεργήσουν σχέσεις εμπιστοσύνης μαζί τους. Οι γυναίκες είχαν καθημερινή επαφή στο χωριό τους και αυτό τους επέτρεπε να βρίσκουν στη γυναικεία συντροφιά όλη την οικειότητα και τη συναισθηματική ένταση που έλειπε από το κλείσιμό τους στα σπίτια. Τα σπίτια τους ήταν το ένα δίπλα στο άλλο, η καθημερινή ρουτίνα ήταν ίδια για όλες, πολλές δουλειές που γίνονταν συλλογικά, και ιδίως τα οικονομικά συμφέροντα, διευκόλυναν εξαιρετικά τη στενή επαφή ανάμεσα στις γυναίκες.

Οι επισκέψεις στα γειτονικά σπίτια, τα οποία μπορεί να ήταν ή φιλικά ή συγγενικά, ήταν πολύ συχνές αφού αυτή ήταν η μόνη τους διέξοδος από το σπίτι. Παρά το γεγονός ότι η καθεμιά είχε τις δικές της ευθύνες και το δικό της σπίτι, ο φυσικός τους χώρος περιλάμβανε δύο ή τρία σπιτικά γειτονικά το ένα δίπλα στο άλλο, τα οποία τα αντιμετώπιζαν ως ενιαία. Για όποιο λόγο και να πήγαιναν να επισκεφθούν μια συγγένισσα ή γειτόνισσα, ποτέ δεν ένιωθαν την ανάγκη να δώσουν εξηγήσεις. Στις συναντήσεις αυτές, οι γυναίκες μοιράζονταν τα προβλήματά τους, τις σκέψεις τους και ό,τι τις βασάνιζε.

Η απώλεια επομένως της γειτονιάς ήταν κάτι επόμενο μετά την τούρκικη εισβολή. Οι γυναίκες αναζητούν συνέχεια τη γειτονιά τους, τις φίλες τους και τους συγγενείς τους. Η Κούλα Πιερή (Πρασκιό Μόρφου, 76 ετών) νιώθει ξένη σε αυτή τη γειτονιά που ζει γιατί δεν ξέρει κανένα. Δεν νιώθει την ίδια ασφάλεια που ένιωθε πριν στον τόπο της. Στεναχωριέται γιατί μετά την εισβολή φίλοι και συγγενείς διασκορπίστηκαν. *«Λείπει μας η συγγένεια. Τα αδέρφια μου εξενιτεφτήκασιν, τα τρία επιάσαν άλλα χωριά, τα πεθερικά μου. Είμαι μόνη μου. Ενώ μες το χωριό ήταν η κουμέρα σου ήταν ο κουμπάρος σου, ήταν η πεθερά σου, ήταν η κονιάδα σου, ήταν η αρφή σου. Εν μπορείς τωρά δίπλα εν ξένοι, δίπλα εν ξένοι. Εν μπορείς... ναι... εν έχεις τζείνο το θάρρος να μιλήσεις να πεις τον πόνο σου και να σε καταλάβει. Αυτό είναι το παράπονό μας, που έννεν σε ένα χωριό ούλοι. Το ίδιο χωριό να είναι μαζί σε ένα τόπο»*.

«... λαλείς τι νιώθεις άμαν βρεθείς με τους γειτόνους σου, με τους χωρκανούς σου. Νιώθεις πολλά διαφορετικά, τζείνοι οι άνθρωποι που εμεγάλωσες μαζί τους, η γειτονιά που έπαιζες, που επέρασες τα στάδια της ζωής σου ούλα, τα σχολεία σου, ο γάμος σου, τα μωρά σου, ξέρεις οι φίλοι σου τζείνοι που σου στάθηκαν τζιαι ήταν συνέχεια μαζί σου. Ήταν το κυριότερο τούτο, ότι εχαθήκαν, εχάσαμεν τους. Ειδικά εμείς που ήρταμεν στη Πάφο, εχάσαμεν το περιβάλλον μας, τον γείτο μας, τον ένα τον άλλο. Εν τζιαι ότι έγινες πρόσφυγας τζιαι έχασες τα πάντα, έχασες τζιαι τους φίλους σου τζιαι τους γειτόνους σου. Εν ήξερες που ήταν, αν ήταν ζωντανοί με αν ήταν πεθαμένοι» (Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών).

Μετά τον πόλεμο βρέθηκαν διασκορπισμένες, μακριά από παλιές φίλιες και συγγενείς. Ο Ρώσος κοινωνιολόγος Pitirim Sorokin, στο έργο του για τις συνέπειες των μεγάλων καταστροφών στην ανθρώπινη κοινωνία, παραλλήλισε τον κοινωνικό ιστό των κοινοτήτων που επηρεάζονται από μια μεγάλη καταστροφή με ένα «διαλυμένο ιστό αράχνης» στον οποίο οι παλιές φίλιες και οι κοινωνικοί δεσμοί είτε έχουν εξασθενήσει είτε έχουν καταστραφεί χωρίς να δημιουργηθούν καινούριοι (1942: 120,180). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ανθρώπινη συμπεριφορά γίνεται χαοτική, άμορφη, ανεξέλεγκτη από σαφή πρότυπα συμπεριφοράς, εξαρτώμενη σε ολόένα και μεγαλύτερο βαθμό από εξωτερικές περιστάσεις.

«...τζείνα τα πρώτα χρόνια ήταν πάρα πολλά δύσκολα. Μιλώ σας ότι εξεσηκωθήκαμε που τόσες κοινότητες, 80 κοινότητες ήταν μες τη συνοικία. Ήρταμε τζιαι κάτσαμε δαμέσα που 80 κοινότητες, τζιαι καταλαβαίνεις πώς είναι δυνατό να κάμεις μια κοινωνία, μια κοινωνία με την έννοια της κοινωνίας που είχαμε τότες, τζιαι που είχαμε τότες στις ενορίες... ξεκληρισμένοι που διάφορους τόπους που 80 κοινότητες να έρτουν να κάτσουν μεταξύ τους, τζιαι να ζαναζήσουν. Άγνωστοι μεταξύ τους, τζιαι ούτε που είχαν εμπιστοσύνη ο ένας στον άλλο. Αλλιώς εξούσε μια που ήταν τελοσπάντων που την Τυλληρκά, τζ' αλλιώς εξούσα εγώ που ήμουν που την Αμμόχωστο... εκτός των άλλων φυσικά προσπαθήσαμε να οργανωθούμε τζιαι δαμέσα, τουλάχιστον να γνωριστούμε, να έρτουμε κοντά με τον κόσμο, η μια γυναίκα με την άλλη». (Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών)

Βέβαια, οι περισσότερες κράτησαν επαφές με τις παλιές γειτόνισσες και φίλες τους όσο μπορούσαν. Μπορεί πλέον να μην μπορούσαν να ζήσουν η μία δίπλα στην άλλη, όπως συνήθιζαν, αλλά αυτό δεν τις εμπόδιζε να συναντιούνται ανά χρονικά διαστήματα και να αναπολούν την παλιά ζωή τους. «Ήρταν που την Αμερική, οι γειτόνισσες που την Αμερική ήρταν εις την Κύπρο τζιαι λαλούν να μεν πάμε να δούμε τη γειτόνισσά μας; Τζιαι ήρτασιν». Η Εύα Ελευθερίου κράτησε επαφές με τις γειτόνισσές της, σίγουρα όχι με όλες, όπως λέει, γιατί αυτό είναι ανέφικτο, «δεν μπορείς να κάνεις λογαριασμό».

Το σπίτι ως προίκα: Απώλειες στη ζωή των γυναικών

Παράλληλα με τη θλίψη της απώλειας, το σπίτι συνδέεται με το παραδοσιακό κυπριακό σύστημα προικοδότησης και την κληρονομιά του σπιτιού. Σε πολλές κοινωνίες, ανάμεσα στις οποίες και η ελληνική, ο γάμος είναι η χρονική στιγμή κατά την οποία η περιουσία μεταβιβάζεται από μια ομάδα συγγενών σε μια άλλη. Η μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων όταν ένα ζευγάρι παντρεύεται, από τους γονείς της νέφης, υπήρξε ανέκαθεν σημαντικό έθιμο στον ελληνικό κόσμο, από τους κλασικούς έως τους μεσαιωνικούς και τους νεότερους χρόνους.

Η μεταβίβαση της περιουσίας στις κόρες αποτελεί μια δυνατή ευχή των γονιών στον γάμο του παιδιού τους δίνοντας σε αυτό το κατάλληλο μερίδιο από τη γενέθλια οικογενειακή περιουσία. Αυτή η περιουσία έχει δυο συνιστώσες: γη και σπίτι (Attalides, 1974). Η προίκα, συνήθως, περιλαμβάνει ένα αρκετά μεγάλο αριθμό από κινούμενα πράγματα, αλλά κεντρική σημασία για

την προίκα είναι το σπίτι που αποτελεί βασική προϋπόθεση για τον γάμο της γυναίκας. Το έθιμο της προίκας ήταν μια καλή στρατηγική γάμου. Αποτελούσε κάτι σαν εσωτερική αξία, υλική και συμβολική (Hirschon, 1983: 299-323).

Η παροχή της προίκας υπήρξε πάντα ένα ζήτημα που απασχολούσε ιδιαίτερα τους γονείς ή ακόμα και ολόκληρη την ευρύτερη οικογένεια. Η κοπέλα όφειλε τον καιρό του γάμου να διαθέτει ορισμένη περιουσία. Σχεδόν κάθε κοπέλα έπαιρνε ένα σπίτι για προίκα όταν παντρευόταν και η κοινωνική της υπόσταση βασιζόταν εν πολλοίς στην ποιότητα και στην επίπλωση των σπιτιών. Ήταν το δικό της σπίτι και καθώς συνήθως είχε στοιχίσει ακριβά στην ίδια και στους δικούς της, αφού για να ξοφληθεί απαιτήθηκε σκληρή δουλειά και οικονομίες, της παρείχε κάποια ασφάλεια και ανεξαρτησία στο πλαίσιο του γάμου.

Οι γονείς των κοριτσιών συμφωνούσαν κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του αρραβώνα να της χτίσουν ένα σπίτι. Τα κορίτσια που προέρχονταν από πλούσιες οικογένειες εκτός από το σπίτι, τους δινόταν και ένα κομμάτι γης και επίσης παντρεύονταν μικρές. Τα κορίτσια που αντιμετώπιζαν πρόβλημα στο να παντρευτούν ήταν τα φτωχότερα. Τα φτωχά κορίτσια παντρεύονταν πιο αργά ώστε να μαζέψουν τα απαραίτητα εφόδια για το χτίσιμο του σπιτιού τους. Σύμφωνα με τον Peter Loizo, έπρεπε να συνεισφέρουν και οι νεαροί άνδρες στο σπίτι ορισμένα πράγματα σύμφωνα με το έθιμο (χρωματισμοί του σπιτιού, ηλεκτρικά εξαρτήματα, έπιπλα και ορισμένες άλλες πολυτέλειες), όπως επίσης και στα έξοδα του γάμου. Οι άνδρες βέβαια δεν χρειάζονταν σπίτι ή γη για να παντρευτούν παρά μόνο τη σωματική τους δύναμη (1975: 503-523).

Οι ηλικιωμένοι γονείς συχνά έδιναν το δικό τους σπίτι στο κορίτσι που θα παντρευόταν, και έπειτα αυτοί έμεναν στην ίδια αυλή, σε ένα μικρότερο σπίτι, τις περισσότερες φορές με ένα δωμάτιο. Επειδή κάποιες οικογένειες είχαν περισσότερες από μία κόρες και τα οικόπεδα ήταν λιγοστά, έχτιζαν σε ένα οικόπεδο σπίτια για όλες τις κόρες. Έτσι, τα κορίτσια έμεναν δίπλα στις αδελφές τους. Η κύρια προϋπόθεση ήταν ότι το ζευγάρι κατά τη παραλαβή του σπιτιού ή μέρος του σπιτιού, αναμενόταν να φροντίζει τους ηλικιωμένους γονείς μέχρι το θάνατο (Sant Cassia, Bada, 1982: 37).

Το σπίτι για τις γυναίκες ήταν ένα μέτρο ασφάλειας (Loizos, 1975: 516-517). Σε περίπτωση χωρισμού μεταξύ του ζευγαριού, αυτός που πρέπει να φύγει από το σπίτι είναι ο άνδρας ο οποίος επιστρέφει στην οικογένειά του. Η γυναίκα δεν χρειάζεται να επιστρέψει στο σπίτι των γονιών της, έτσι παραμένει η κυρία του σπιτιού της. Μόνο στην περίπτωση που το σπίτι ανήκει στον άντρα, η γυναίκα θα είναι αυτή που θα φύγει από το συζυγικό σπίτι. Έτσι, είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι η γυναίκα ξέροντας ότι της ανήκει ένα σπίτι, έχει την αίσθηση της ασφάλειας.

Στις περιπτώσεις που ένα κορίτσι παντρευόταν χωρίς προίκα, η οικογένειά της μπορεί να αναπαυόταν αλλά σίγουρα δεν ένιωθε περηφάνια. Ο κόσμος χαρακτήριζε τη νύφη «ξεβράκωτη»

και ότι ο άνδρας την πήρε μόνο με το «βρακί» που φορούσε. Επίσης, η οικογένεια αποτύγγανε απέναντι στην ευθύνη της να προικίσει τις κόρες της.

Στο κυπριακό χωριό, οι άνθρωποι έκαναν ό,τι μπορούσαν για να αποκτήσουν χρήματα και να χτίσουν σπίτια στις κόρες τους. Οι γονείς τώρα δεν είχαν τίποτα να δώσουν στα παιδιά τους. Η απώλεια των σπιτιών και των περιουσιών μετά την εισβολή ήταν ένα αρκετά μεγάλο πλήγμα τόσο για τους γονείς όσο και για τις κόρες τους. Πριν την εισβολή, αρκετοί πρόσφυγες είχαν ήδη χτίσει σπίτι στις κόρες τους με αρκετούς κόπους και στερήσεις, όπως αναφέρουν. Η Εύα Ελευθερίου είχε χτίσει μαζί με τον άντρα της ένα διώροφο και αρκετά μεγάλο σπίτι για την κόρη της, όπως αναφέρει.

Αποστερημένοι από τις περιουσίες τους, πολλοί πρόσφυγες αντιμετώπισαν τεράστιες δυσκολίες για να ανταποκριθούν στο σύστημα προικοδότησης που απαιτεί να προικίζονται οι κόρες με σπίτι και ένα χρηματικό ποσό. Έπρεπε τώρα πια να αρχίσουν από την αρχή, να στηρίζουν τις κόρες τους οικονομικά ώστε να μπορούν να τις παντρέψουν με όλες τις οικονομικές ανέσεις. Οι γυναίκες συνέχεια έκαναν αναφορές στα παιδιά τους, πως τώρα έμειναν στο τίποτα χωρίς ένα σπίτι, και η αγωνία του τότε να παντρέψουν τις κόρες τους φαινόταν και τώρα, αφού επαναλάμβαναν συνέχεια το μοτίβο «έπρεπε να παντρέψουμε τα παιδιά μας», «πάντρεψα το παιδί μου τζιαι δεν έσειε που να μείνει» κι αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να δουλέψουν σκληρά.

«Δυσκολίες... δυσκολευτήκαμε που ήταν να παντρευτούν τα παιδιά μας τζιαι εν εμπορούσαμε να προσφέρουμε όσα έπρεπε να προσφέρουμε. Την κόρη μου έστειλα την στην Αφρική διότι εν είχαμε τίποτε. Ενώ αν ήμουν στη Γιαλούσα εν έστελνα παιδί στο εξωτερικό, τζιαι εστερήθηκά την, έσειε τόσα χρόνια» (Σοφία Ονουφρίου, Γιαλούσα, 83 ετών).

«επαλέψαμε με τον άνδρα μου, εκάμαμε τζιαι θκυο τζιαι τρεις δουλειές μες την προσφυγιά μες τούτα ούλα τα χρόνια, εσπουδάσαμεν τους, επαντρέψαμεν τους. Ντάζει εν τους εδώκαμεν περιουσίες, αλλά τουλάχιστον είμαι περήφανη που έκαμα τρία παιθικά τζιαι αντιπροσωπέφκουν με μες την κοινωνία» (Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών).

«κάποτε έβλεπες την μητέρα μου τζιαι τον πατέρα μου που δάκρυζαν αν τους ζητούσαμε κάτι και δεν μπορούσε να το αγοράσει ο πατέρας μου, καθότανε έξω πάνω σε μια πέτρα και άναβε τσιγάρο και τον βλέπαμε πόσο στεναχωρημένος ήταν που δεν μπορούσε να μας βοηθήσει» (Κυριάκου Κυκούλα, Μπογάζι Αμμοχώστου, 47 ετών).

Σχετικά με τον γάμο των γυναικών προσφύγων τα πράγματα μετά την εισβολή έγιναν πιο δύσκολα. Προίκες χάθηκαν και μαζί τους χάθηκε και η προοπτική για έναν καλό γάμο. Από αναφορές των γυναικών, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως οι προσφυγοπούλες δεν ήταν περιζήτητες για γάμο λόγω έλλειψης περιουσιακών στοιχείων. Παρόλα αυτά, όμως, υπήρχαν πολλές περιπτώσεις στις οποίες προσφυγοπούλες παντρεύτηκαν μη πρόσφυγα. Μια κυρία η οποία δεν είναι πρόσφυγας και δεν ήθελε να αναφερθεί το όνομά της είπε: «παρόλο που ήταν πρόσφυγας, την δεχτήκαμε». Αυτός ήταν και ένας από τους κύριους λόγους για τον οποίο οι ντόπιοι αντιμετώπιζαν τους πρόσφυγες, και ιδίως τις γυναίκες, επιφυλακτικά.

«αν την αγαπούσε πραγματικά ο ίδιος τζιαι έδειχνε την αγάπη της, τζιαι έδειχνε τζιαι τζείνη σαν καλή απέναντί του, έσειε τύπους που εν λαλούν τίποτε, αλλά μερικοί λαλούν, επήρασε τζιαι εν είσιες τίποτε. Μπορεί να πάει τζιαι να πει έφηρες μου την ανιβράκωτη, εσπίτωσά την έσασά την. Έσειε τζιαι έτσι χαρακτήρες. Αλλά ο γονιός όμως ήταν πάντα πικραμένος άμαν επάντρευες το παιδί σου τζιαι εν είσιες να του προσφέρεις κάτι του παιθκιού σου» (Ελένη Αντρέου, Γαληνή-Λουτρό, 63 ετών).

Σπίτι και επιστροφή

«το συγκεκριμένο σπίτι που επιάσαμε, τούρκικο σπίτι, η μητέρα μου εν ήθελε να πάει, γιατί επεριμέναν μια ζωή ότι αύριο ένα πάμε στα Αημνιά, αύριο εννά πάμε στα Αημνιά, γιατί επικρατούσε τούτο το πράμα» (Μαρίτσα Χτίστη-Σοφοκλέους, 53 ετών).

Η αναφορά στο σπίτι και στην απώλειά του μπορεί να ερμηνευθεί και ως νοσταλγία για επιστροφή. Η εμμονή αυτή της επιστροφής στους τόπους τους δεν έχει να κάνει με τον τόπο ως έθνος ή ως κράτος αλλά ως βιωματικός τόπος. Το σπίτι που μεγάλωσαν και η οικογενειακή εστία. Η Βουτυρά Ευτυχία αναφέρει στο άρθρο της, «Πρόσφυγες, Παλινοστούντες και Μετανάστες, Η Έννοια της Εστίας στη Μετασοβιετική Ρωσία», πως ο λόγος για την «εστία» είναι ο λόγος του «ανήκειν». Επίσης, η εστία για τους πρόσφυγες είναι και ο χώρος της προστασίας. Ασφαλώς, οι πρόσφυγες νοσταλγούν τους τόπους τους, την εστία τους και επιθυμούν να γυρίσουν πίσω σε αυτά, αλλά, όπως αναφέρει η Svetlana Boym, η νοσταλγία αυτή «δεν είναι μόνο επιθυμία για έναν χαμένο χρόνο και μια χαμένη εστία, αλλά και η επιθυμία για φίλους που κάποτε κατοικούσαν σε αυτήν και τώρα βρίσκονται διασπαρμένοι σε όλον τον κόσμο» (2002: ix).

Τα θύματα της «Εθνοκάθαρσης» είναι λιγότερο πιθανόν να επιστρέψουν στα σπίτια τους με το πέρασμα του χρόνου, ιδιαίτερα αν έχουν επιτευχθεί βελτιώσεις των συνθηκών διαβίωσης σε ένα ασφαλές περιβάλλον. Μπορεί ο επαναπατρισμός να είναι ένας επιθυμητός στόχος, αλλά είναι ένας στόχος σχεδόν ανέφικτος. Θα παραμείνουν στην εξορία για πολλές γενιές ακόμα. Μερικοί συγγραφείς μιλάνε για τον «μύθο της επιστροφής» καθώς θεωρούν πως οι πρόσφυγες τείνουν να θυμούνται πολύ εξιδανικευμένα τις αρχικές τους κοινότητες και ονειρεύονται να επιστρέψουν σε αυτές, μολονότι έχουν ελάχιστες ρεαλιστικές ελπίδες να πετύχουν κάτι τέτοιο. Ο Peter Loizos στο βιβλίο του μιλάει για την «ελπίδα της επιστροφής».

Το θέμα της επιστροφής όλων των προσφύγων στα σπίτια τους σε περίπτωση λύσης του κυπριακού αποτελεί το πιο ουσιαστικό και το πιο καυτό μέρος όλου του προσφυγικού ζητήματος. Το θέμα της επιστροφής είναι φυσικό να τους απασχολεί έντονα, και να είναι το υπ' αριθμό ένα πρόβλημά τους, γι' αυτό και οι αντιδράσεις πάνω στο θέμα αξίζει να μελετηθούν. Αρχικά, πρέπει να αναφερθεί ο δυνατός δεσμός των Κυπρίων με την πατρογονική γη. Οι Κύπριοι διακατέχονται από πάθος, από μια δυνατή αγάπη για τον τόπο τους. Ο πόθος των Ελληνοκυπρίων για επιστροφή είναι άσβεστος. Είναι η τελευταία τους επιθυμία, είτε αυτοί είναι

άνδρες, είτε γυναίκες. Στην παρούσα εργασία θα προτιμηθεί αυτός ο μύθος να αντικατασταθεί από τη λέξη πόθος ή ελπίδα, γιατί η επιστροφή στα πατρικά εδάφη είναι η ελπίδα του κάθε ξεριζωμένου, κι αυτή η ελπίδα θα ζει όσο ζουν κι αυτοί.

Όροι όπως επιστροφή, πατρίδα, επαναπατρισμός, νόστος, νοσταλγία, ταξίδι, περιπέτεια, περιπλάνηση, ξενιτιά γίνονται λέξεις – κλειδιά που αναφέρονται και σχετίζονται στενά με τον μύθο της επιστροφής ή την ελπίδα της επιστροφής. Οι ελληνοκύπριοι πρόσφυγες, τους πρώτους μήνες της εξορίας τους, πίστευαν πως θα επέστρεφαν πολύ σύντομα στα σπίτια τους και πως αυτή η κατάσταση θα ήταν προσωρινή. Δεν ήταν απλά μια ελπίδα, αλλά πεποίθηση και σιγουριά πως θα επέστρεφαν. Πέρασαν όμως αρκετά χρόνια από το ξεριζωμό τους, οπότε η επιστροφή αποδείχθηκε μύθος. Τη θέση της πεποίθησης και της σιγουριάς σύντομα αντικατέστησε μια κρυφή ελπίδα βλέποντας την επιστροφή ως ένα μακρύ ταξίδι που δεν έχει τελειωμό. Οι πρόσφυγες πια δεν έχουν την πεποίθηση ότι θα επιστρέψουν, απλά ελπίζουν. Η ελπίδα σε αντίθεση με την πεποίθηση, χαρακτηρίζεται από δηλώσεις: *«μια μέρα μπορεί»*, *«ελπίζουμε να επιστρέψουμε»*.

Οι πρόσφυγες φαίνεται να έχουν προσαρμοστεί στις οικονομικές και κοινωνικές δομές τους στην επικρατούσα κατάσταση της εξορίας, που αυτό είναι εντελώς φυσιολογικό αφού έχουν περάσει και τόσο χρόνια από το διωγμό τους. Όσο όμως και αν φαίνεται παράδοξο, αποδίδουν μια αίσθηση προσωρινότητας, και έχουν, ίσως, όχι πλέον την πεποίθηση, αλλά μια κρυφή ελπίδα, έναν διακαή πόθο επιστροφής στην πατρίδα. Σύμφωνα με τον Oliver Smith, η κοινωνικό – πολιτιστική ταυτότητα των εκτοπισμένων ανθρώπων είναι έντονα προσανατολισμένη στο παρελθόν και η ένταξή της σε ένα νέο περιβάλλον είναι προβληματική (1982).

Η συλλογική μνήμη των γυναικών δεν χρησιμοποιείται μόνο για να σηματοδοτήσει το παρόν αλλά και για να κατασκευάσει την εικόνα ενός προσδοκώμενου μέλλοντος. Η ιστορική μνήμη ή οι μνήμες επικεντρωμένες γύρω από το γεγονός της προσφυγιάς, χρησιμοποιούνται στο παρόν για να συγκροτήσουν μια κοινωνία σε διαδικασία μετάβασης ή καλύτερα μια κοινωνία που στο παρόν, μέσω των συλλογικών φορέων που την εκπροσωπούν, συγκροτεί και προετοιμάζει την επιστροφή στη πατρίδα σε ένα μη – καθορισμένο μελλοντικό χρόνο (Αντωνίου, 1999: 115). Στο πλαίσιο του ξεριζωμού, οι πρόσφυγες καλούνται να αναπτύξουν στρατηγικές που θα επιτρέψουν όχι μόνο τη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους στο παρόν, αλλά και την επιστροφή σε ένα μελλοντικό χρόνο στην πατρίδα τους. Το παρόν εκλαμβάνεται ως ενδιάμεσο στάδιο, ένα «σκαλί» που βρίσκεται ανάμεσα στο ξεριζωμό τους από την πατρίδα και την επιστροφή της σε αυτή. Η προσδοκία της επιστροφής διανύει διάφορα στάδια κατά τα οποία εκλαμβάνεται διαδοχικά ως βεβαιότητα, ως όραμα, ή ως ουτοπία με άμεση εξάρτηση από τη διεθνή πολιτική κατάσταση και από τον βαθμό ενσωμάτωσής τους στις κοινωνίες υποδοχής. Ο Zetter αναφέρει πως οι ελληνοκύπριοι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν το παρόν ως μεσολαβητή, διαδικασία προσαρμογής και ως μέρος κατασκευής μύθου για να προετοιμαστούν για την επιστροφή (1999). Το όραμα της επιστροφής το συναντάμε σε όλες τις προσφυγικές, εθνοτικές ή εθνικές κοινότητες.

Ποιος ο λόγος του επαναπατρισμού; Από την οπτική των εδραίων κοινωνιών, η προσφυγιά θεωρείται παρά φύσιν παθολογικό φαινόμενο. Το λογικό συνακόλουθο αυτής της θέσης είναι ότι, δεδομένων των συνθηκών, όποιος βρίσκεται μακριά από την πατρίδα του, σε αυτήν την περίπτωση μακριά από τον τόπο του, την πατρική του γη, θα πρέπει εξ υποθέσεως να επιθυμεί την επιστροφή στις ρίζες του. Έτσι, η επιθυμία να επιστρέψει κανείς στον αρχικό τόπο καταγωγής του αποτελεί στοιχείο της ταυτότητας. Θέλουν να επιστρέψουν εκεί που ανήκουν, στον τόπο που μεγάλωσαν, που έκαναν όνειρα, στον τόπο που αποτελεί την ταυτότητά τους.

Ο Al Rasheed ισχυρίζεται πως ο «μύθος της επιστροφής» αποτελεί τη βάση για τη διατήρηση τόσο της κοινωνικής συνοχής όσο και του διακριτού χαρακτήρα των προσφύγων κατά τη διάρκεια της εξορίας καθώς επίσης και ένα σύνολο προσδοκιών το οποίο ο επαναπατρισμός θα εκπληρώσει – ουσιαστικά την επιστροφή ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος που κατακερματίστηκε από τη διασπορά (1999: 199-219). Πηγαίνοντας πίσω, αποκτούν ό,τι έχασαν καθώς και την προηγούμενη υπόστασή τους που συνιστά σημαντικό συμβολισμό της κοινωνικής τους θέσης. Οι πρόσφυγες ανησυχούν για τη διατήρηση και τη συνέχεια της κοινωνικής και πολιτιστικής τους ταυτότητας. Πιστεύουν ότι με την επιστροφή τους στα πάτρια εδάφη, θα συνεχιστεί η παράδοση της οικογένειας. Ελπίζουν να επιστρέψουν για να ζήσουν και να πεθάνουν, ειδικά στον βορρά, για τη διατήρηση της συνέχειας.

Η ελπίδα για επιστροφή παραμένει ολοζώντανη στις καρδιές των γυναικών προσφύγων στη νότια Κύπρο, αλλά και από τη σκοπιά του πολιτικού περιβάλλοντος που δημιούργησε η ελληνοκυπριακή ηγεσία μετά το 1974. Σε αυτό το πλαίσιο, η τούρκικη επέμβαση παριστάνεται ως μια πράξη απρόσμενη αλλά και παράνομη. Σύμφωνα με τις πάγιες αρχές του δικαίου, πρέπει να επιτραπεί σε όλους τους πρόσφυγες να επιστρέψουν στους τόπους και τα σπίτια τους. Η ελπίδα της επιστροφής ακόμη και αν αποδειχθεί «μύθος», αρθρώθηκε χάρις σε αυτή την πολιτική σε πανίσχυρο λόγο και μάλιστα αναδείχθηκε σε κυρίαρχη γλώσσα της ελληνοκυπριακής κοινωνίας. Οι ίδιοι οι Ελληνοκύπριοι είναι εντελώς αποφασισμένοι ότι θα γυρίσουν στα σπίτια τους και θα διαψεύσουν τον Ραούφ Ντενκτάς, ο οποίος χαρακτήρισε τον διαμελισμό αυτόν ως οριστικό. Κανείς από αυτούς δεν δηλώνει πως η επιστροφή είναι ανέφικτη, ακόμα και η απλή ιδέα της αποδοχής ότι δεν θα επιστρέψουν, ηχεί για τους πρόσφυγες σαν συλλογική ταπείνωση.

Στην ερώτηση αν θέλουν να επιστρέψουν σε μια ενδεχόμενη λύση του κυπριακού, ένιωσα πως τις έθιγα, αφού γι' αυτές θα έπρεπε να γνωρίζω την απάντηση εφόσον και η δική μου οικογένεια είναι προσφυγική. Ήταν σαν να τις προσέβαλα, σαν να μην καταλάβαινα τον πόνο και τον πόθο τους για επιστροφή. Ήταν αρκετά άβολη στιγμή απέναντι στις πληροφορήτριές μου.

- *«Θα θέλατε να πάτε πίσω στους τόπους σας;*

Ευρυδίκη: Αχ ζάβαλε μου! Μακάρι να πααίναμε πίσω. Μα πάμε; Ποιος εν που εν θέλει να πάει;

Ελένη: Ποιος μπορεί να μας πάρει όμως; Είστε πρόσφυγες ή Κατωπαφίτες;

Μαρία: Μάνα μου εν πρόσφυγες τζιαι τούτοι.

Ελένη: Έκαμες μια ερώτηση που εν έπρεπε να την κάμεις αφού είσαι τζιαι πρόσφυγας. Όταν εσύ ανοίξουν οι τόποι σου πεθυμάς να πάεις πίσω στον τόπο σου.

Ευρυδίκη: Έσειι που εν θέλουν να παν.

Ελένη: Όι, εν νομίζω να έσειι κανένα που εν θέλει να πάει.

Ευριδίκη: Έσειι, τούτης (εννοώντας εμένα) ο τζύρης της έννεν πρόσφυγας.

Ελένη: Εν γι' αυτό που κάμνει έτσι ερώτηση καλό.

- *Η μάμα μου εν πρόσφυγας.*

Ελένη: Άκου να σου πω εγώ. Ο κάθε πρόσφυγας που είσιε το σπίτι του, που ξέρει τα ριζικά του, πεθυμά γονατιστός να πάει στον τόπο του. Στον πρόσφυγα, ο πρόσφυγας θέλει να πάει στον τόπο του... τζιαι να πάει να δει το περβόλι του, το χωραφού του τζιαι μπορεί να ζήσει πιο άνετα, τζιαι μπορεί να πουλήσει τζιαι να αγοράσει σίουρα εννά πάει τζιαι ο νέος. Ποδά τι ένα κάμνει μοναξιασμένος;

Μαρία: ...κρούζεις που μέσα σου, η μάμα σου εν πρόσφυγας, η μάμα της. Μα αν πάει η γιαγιά σου ποτζεί, εννά την τραβά ποτζεί να πάει να δει την μάμα της, τη γιαγιά σου, η μάμα σου, κρούζει η καρκιά σου».

(Ευρυδίκη Βρυώνη, Λουτρό, 79 ετών / Ελένη Αντρέου, Γαληνή- Λουτρό, 63 ετών / Μαρία Κνωδαρίτη, Άγιος Αμβρόσιος Κερύνεια, 68 ετών)

Οι γυναίκες εδώ και αρκετά χρόνια ήδη έχουν φτιάξει τη ζωή τους στη νότιο Κύπρο. Στο ενδεχόμενο μιας λύσης του κυπριακού θα παρατούσαν τους κόπους τους και θα γύριζαν πίσω στο παρελθόν τους ή θα συνέχιζαν το μέλλον τους με αφετηρία το παρόν τους; Πρέπει εδώ να γίνει ένας χωρισμός σε δυο κατηγορίες γυναικών με βάση την ηλικία τους για να κατανοήσουμε την απάντησή τους. Η πρώτη κατηγορία είναι γυναίκες οι οποίες τώρα πλέον είναι άνω των εξήντα ετών και η δεύτερη κατηγορία είναι κάτω των εξήντα. Ας δούμε, όμως, αναλυτικότερα αυτές τις δυο κατηγορίες.

Στην πρώτη κατηγορία είναι όλες αυτές οι γυναίκες οι οποίες είχαν εκπληρώσει όλους τους στόχους της ζωής τους πριν την εισβολή. Λέγοντας στόχους, εννοείται ο γάμος, η απόκτηση παιδιών, ίσως και αυτές που πρόλαβαν να παντρέψουν τα παιδιά τους. Επομένως, είχαν δει με την εισβολή τους καρπούς των κόπων τους να εξανεμίζονται. Σε αυτήν την κατηγορία, οι γυναίκες είχαν ζήσει το λιγότερο 20 χρόνια της ζωής τους στον τόπο τους. Ενηλικιωμένες πια, αυτές οι γυναίκες ζητάνε πιο παθιασμένα να επιστρέψουν στη γη τους, «γονατιστή θα επέστρεφα στη γη μου». Θεωρούν μάταιη τη ζωή τους, εφόσον δεν μπορούν να επιστρέψουν στο χωριό ή στην πόλη τους και φοβούνται μήπως τυχόν πεθάνουν πριν από τον γυρισμό τους. Οι

περισσότερες λένε πως θέλουν να πάνε να δουν τα σπίτια τους, εννοώντας πως θέλουν να γυρίσουν εκεί και να συνεχίσουν τη ζωή τους όπως ήταν πριν.

«Εεε...εν χάνω εγώ τις ελπίδες μου. Εν πράμα; Εν τις χάνω. Λαλεί μου ο άνδρας μου είσαι πελλή καρτεράς να πάεις; Λαλώ του ναι. Νομίζω εννά πάω. Λαλώ του τζείνα ούλα να χαθούσιν; Μπορείς να πιάσεις ένα σπάγγο τζιαι να σβήσεις τούτες τις περιουσίες ούλες; Πολλά χωράφκια εμείς, πολλά. Μπορείς τούτα ούλα να τα ξεχάσεις; Και να κάτσεις μες τούτο το σπίτι; Εν τζιαι έχω επαφές εγώ , τζιαι ο κόσμος δαμέσα δα χασχικλίες. Τις επισκέψεις μου έχω τες αλλά έτσι να πααίνω να κάθομαι στα σπίτια εν πάω» (Εύα Ελευθερίου, Τρίκωμο Αμμοχώστου, 91 ετών).

Οι νεότερες σε ηλικία ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία, οι οποίες τον καιρό της εισβολής ήταν μικρά παιδιά ή και μπορεί να μην είχαν γεννηθεί ακόμη. Αυτές μεγάλωσαν έξω από τα κατεχόμενα αλλά άκουγαν πως είχαν δεσμούς με το τάδε χωριό. Δεν έχουμε όμως εδώ μια απλή μονοσήμαντη αντιστοιχία, κατά την οποία όσο λιγότερο έζησε κανείς στο χωριό του τόσο λιγότερο ενδιαφέρεται να επιστρέψει σε αυτό. Ορισμένες δεν έζησαν καθόλου εκεί, επειδή γεννήθηκαν μετά το 1974, ή πάντως δεν έχουν καθόλου προσωπικές αναμνήσεις από το χωριό, καθώς γνωρίζουν μόνο όσα άκουσαν από τους γονείς τους, αλλά και πάλι δείχνουν ζωνφό ενδιαφέρον να επιστρέψουν και να διεκδικήσουν τις κληρονομίες τους. Άλλες, που ήταν πέντε ή δέκα χρονών όταν διώχθηκαν, θέλουν επίσης να πάρουν πίσω τις περιουσίες τους, αλλά δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα να ζήσουν στο χωριό τους, απλώς αισθάνονται περιέργεια για αυτό. Δείχνουν καθαρά πως οι ζωές τους είναι πλέον τώρα στεριωμένες στη νότιο Κύπρο, δηλαδή εκεί που έχουν τα παιδιά τους, τις δουλειές τους και τα σπίτια τους. Εξάλλου, ήδη τα παιδιά τους έχουν στεριώσει σε αυτούς τους τόπους και δεν χρειάζεται να γνωρίσουν και αυτά ένα νέο ξεριζωμό. Επίσης, σε αυτήν την κατηγορία υπάρχουν γυναίκες οι οποίες έχουν παντρευτεί άνδρα μη πρόσφυγα. Επομένως, οι άνδρες τους δεν θα είχαν τον ίδιο πόθο να ζήσουν στο βόρειο τμήμα της Κύπρου, αφού ποτέ δεν έζησαν εκεί και είναι ένα μέρος άγνωστο για αυτούς. Δεν θα μπορούσαν με τόση ευκολία να αφήσουν τον τόπο που ζουν τώρα και να αρχίσουν τη ζωή τους από το μηδέν. Οπότε, οι γυναίκες δεν θα εγκατέλειπαν την οικογένειά τους για να επιστρέψουν, δεν θα ήταν εφικτό.

«Εεε πιστεύαμε ότι θα ήταν προσωρινό και θα επιστρέφαμε πίσω. Πάντα ο πρόσφυγας αυτός που φεύγει από το σπίτι του, οι πιο παλιοί δηλαδή, αλλά και εμείς τώρα που μεγαλώσαμε, είχαμε πάντα την ελπίδα και λέγαμε ότι θα γυρίσουμε πίσω. Εγώ μέχρι τώρα που είμαι 41 χρονού θέλω να επιστρέψω πίσω. Μπορεί τα παιδιά μου να μην θέλουν γιατί δεν ξέρουν, δεν εζήσασιν αλλά εγώ θέλω να έχω κάποια επαφή με το χωριό μου. Έστο και για διακοπές... Δεν μπορώ, θα το ήθελα αλλά δεν μπορώ γιατί υπάρχουν αντιρρήσεις από την υπόλοιπη οικογένεια. Όταν κάνεις οικογένεια και παιδιά, φυσικά θέλεις να μείνεις εδώ γιατί υπάρχουν τα παιδιά, υπάρχουν οι φίλοι τους, δεν μπορείς να τους στερήσεις τους φίλους τους, τα παιδιά για να πάω εγώ στο χωριό μου που ήμουν 7 χρονών. Θα πάω με την οικογένειά μου». (Λουκία Κυριάκου, Μπογάζι Αμμοχώστου, 47 ετών)

Οπότε, οι πιο ηλικιωμένες ήταν εντελώς αδύνατο να αισθανθούν ότι θα μπορούσαν να εγκαταλείψουν την ιδέα της επιστροφής. Ούτε η σταθερή προσκόλλησή τους στο χωριό, ούτε

και η επίσημη διαπραγματευτική θέση της ελληνοκυπριακής ηγεσίας θα τους επέτρεπαν ποτέ κάτι τέτοιο. Οι νεότερες από την άλλη, αν και προβάλλουν την προσφυγική τους ταυτότητα, δεν βιώνουν όλες με τη ίδια ένταση τον πόθο της επιστροφής.

Η ελπίδα για επιστροφή αν και παραμένει, σιγά – σιγά αρχίζει να εξασθενεί. Η επιστροφή στις πατρογονικές εστίες δεν έχει την ίδια έννοια που είχε για μια μερίδα γυναικών. Είναι μια σκληρή πραγματικότητα που σχεδόν ισχύει και για πολλούς άλλους χιλιάδες πρόσφυγες. Οι γυναίκες χάνοντας τους άνδρες τους από γηρατειά, έχασαν και την ελπίδα για επιστροφή. Έχοντας έναν συνοδοιπόρο, έναν σύντροφο σε αυτό το ταξίδι της προσμονής για επιστροφή, τα πράγματα φάνταζαν πιο εύκολα. Τώρα μόνες πια, δεν έχουν τίποτα να προσμένουν. Αναζητώντας την πραγμάτωση του ονείρου για επιστροφή, η ελπίδα αυτή σκοτώθηκε και δεν έχει την ίδια πρωταρχική σημασία. Πώς να γυρίσουν στο παρελθόν χωρίς τους ανθρώπους μαζί με τους οποίους έχτισαν αυτό το παρελθόν τους; Το παρελθόν, μαζί με τον πόθο και την ελπίδα της επιστροφής, αργοπεθαίνει.

«Το να πάω εγώ στην ηλικία μου 78 χρονών, τα παιθκια μου εν ποδά, ο άνδρας μου επέθανε, τι να πάω να κάμω στη Γιαλούσα; Αλλά έχουμε την περιουσία, έχουμε το σπίτι μας, θέλω τα. Εν μπορώ να πω χαλάλι τους Τούρκους. Ήταν οι κόποι τους γονιούς μας, οι κόποι οι δικοί μας. Ο λος που λαλεί εστερούμαστιν για να γοράσουμε τζι' άλλο χωράφι, να αγοράσουμε τζι' άλλο. Γιατί είχαμε τα μωρά, τα παιθκια μας να πιάσουν ούλλοι που λία. Εμ τωρά που έχουν ανάγκη τα παιθκια μας την περιουσία μας κρατούν την οι Τούρτζιοι». (Σοφία Ονουφρίου, Γιαλούσα, 78 ετών)

Ηλικιωμένες πια, βλέποντας τα χρόνια να περνούν χωρίς καμιά ουσιαστική λύση για το κυπριακό, η επιστροφή φαντάζει αδύνατη. Ο φόβος ότι θα φύγουν και αυτές από τη ζωή δεν τους αφήνει περιθώρια ούτε για όνειρα, ούτε για ελπίδες. Το αίσθημα του ανήκειν προσδιορίζει την ταυτότητα του πρόσφυγα ακόμα και αυτή τη στιγμή της ζωής τους. Είναι μια κοινή συμπεριφορά στους πρόσφυγες που ζουν μακριά από το γενέθλιο τόπο τους.

«...ο πόθος για την ελευθερία παραμένει. Ο πατέρας και η μητέρα μου κάποτε λένε δεν θα ζήσουμε, θα πεθάνουμε εδώ, κι εμείς θέλουμε να θαφτούμε στον τόπο όπου γεννηθήκαμε, είναι πολύ λυπηρό, έχει 36 χρόνια που ζουν με αυτή την ελπίδα και με αυτόν τον πόθο ότι θα γυρίσουν στα σπίτια τους» (Κυριάκου Κυκούλα, Μπογάζι Αμμοχώστου, 47 ετών).

«...να κοιτάζουμε μες το κοιμητήριο, να έβρουμε κανένα τόπο να μας χάψουν σε καμμιά γωνιά... κλαίω τζιαι λυπούμαι που αντικρύζω το θάνατο, κλαίω και οδύρομαι αν έχω κάποιο να με θάψει... τζιαι τούτα ούλα εν λόγια, μα εγέμωσε το κοιμητήριο, που να μας χάψουν;» (Μαρία Κνωδαρίτη, Άγιο Αμβρόσιο Κερύνειας, 68 ετών).

«...ήθελαν να πεθάνουν στον τόπο τους αλλά εν άντεξαν, εν εμπόρεσαν... έφερα χώμα που το περβόλι τζιαι έβαλα το στον τάφο των γονιών μου, στους τάφους τους εκεί. Λέω σε αυτόν που έκαμε το τάφο, ούτε χρόνο έσειει που επέθανε η μάνα μου τζιαι λαλώ του μην βάλεις πάνω οτιδήποτε, τζιαι να φέρω χώμα τζιαι μετά να πας να μου το στρώσεις» (Αντρούλα Χατζηχαλαράμπος, Ζώδια Μόρφου, 74 ετών).

Την ελπίδα της επιστροφής την επισκίασε η στασιμότητα, η έλλειψη βούλησης των δυνατών, και ένα σωρό λόγοι που δεν άφησαν τους πρόσφυγες να γυρίσουν στα σπίτια τους. Και σήμερα οι ξένοι «σουρτα – φέρτα», από έξω από την πόρτα της Κύπρου, σαν γεράκια ζητούν να «το λύσουν» το πρόβλημα όπως εκείνοι θέλουν και όχι όπως αυτές θα ήθελαν. Έτσι, έφτασαν σε αυτή τη θέση ώστε το όραμα και η ελπίδα να εξασθενίζει. Διότι τις πλήγωσαν οι ειδικοί και οι λοιποί που ποτέ δεν αφουγκράστηκαν τον πόνο των προσφύγων, προτού προτείνουν το δικό τους «όραμα» στους πρόσφυγες. Οργανισμένες, θεωρούν τα τεκταινόμενα περί λύσης απαράδεκτα. Σκεφτόμενες ότι ποτέ δεν θα υπάρξει μια λύση δίκαιη για αυτές, εξαιτίας των συμφερόντων, η επιστροφή είναι ανέφικτη.

Περνώντας τα χρόνια, για κάποιες η ελπίδα για επιστροφή έγινε μύθος. Γίνεται αναφορά για αυτές που απεβίωσαν και δεν γύρισαν ποτέ στο πατρικό χώμα. Λένε πως η ελπίδα πεθαίνει πάντα τελευταία. Έτσι, με το θάνατο, πέθανε και η τελευταία ελπίδα που είχαν για να επιστρέψουν. Για αυτές, λοιπόν, η επιστροφή είναι κυριολεκτικά ένας μύθος εφόσον δεν επιστρέφουν. Μας θυμίζει τους συντρόφους του Οδυσσέα, που όλοι ένας – ένας, και για διάφορους λόγους, καταποντίζονται και χάνονται. Δεν επιστρέφουν ποτέ. Ο μόνος που επέστρεψε ήταν ο Οδυσσέας. Οι γυναίκες που είναι στη ζωή ακόμα έχουν το δικαίωμα να ελπίζουν και να περιμένουν την πολυπόθητη επιστροφή. Μπορούν ακόμα να πραγματοποιήσουν αυτό το όνειρο.

Μπορεί οι περισσότερες να ήταν πολύ θετικές στο γεγονός να γυρίσουν στα σπίτια τους αλλά πάντα υπήρχε και μια δεύτερη σκέψη. Οι γυναίκες θα ήθελαν να επιστρέψουν πίσω στην πατρική γη, στους τόπους τους, μόνο αν συνέχιζαν τη ζωή τους όπως την είχαν αφήσει, αν όχι, θα προτιμούσαν να μείνουν έτσι όπως είναι τώρα. Μένοντας έτσι όπως είναι, νιώθουν περισσότερη ασφάλεια, νιώθουν ότι βρίσκονται μακριά από τον Τούρκο, αισθάνονται πιο ελεύθεροι και αποφεύγουν με τον τρόπο αυτόν τους κινδύνους που διατρέχουν στο χωριό τους υπό τούρκικη κατοχή. Υπάρχουν όμως και γυναίκες που θα επέστρεφαν στον τόπο τους και αν ήταν κάτω από την τούρκικη κατοχή, αν και αυτή η μερίδα αποτελεί μειοψηφία. Αυτό το ποσοστό των γυναικών δείχνει την έντονη επιθυμία τους να επιστρέψουν στο σπίτι τους, έστω και υπό τούρκικη κατοχή, και τη δύναμη της ρίζας στην πατρογονική εστία και περιουσία. Η επιθυμία του γυρισμού, η νοσταλγία, για μερικές είναι ακατάβλητη. Μια άλλη κατηγορία προσφύγων συνδέει την επιστροφή τους με το να πάνε και οι άλλοι χωριανοί ή όλοι οι χωριανοί. Άλλη απάντηση είναι ότι *«θέλω να πάω στο σπίτι μου, αν εξακολουθήσει να είναι δικό μου και να μην είναι στη διάθεση των Τούρκων»* υπάρχει ακόμα και η διάκριση των Τούρκων της Κύπρου από τους Τούρκους της Τουρκίας. *«Αν είναι Τούρκοι της Κύπρου στην κατεχόμενη περιοχή που θα πάμε, όχι όμως να είναι Τούρκοι της Τουρκίας, γιατί τους φοβόμαστε»*. Μερικές επιθυμούν να πάνε αλλά ζητούν περισσότερη ασφάλεια ή εγγυήσεις.

«θέλω να πάω πίσω νοομένου ότι θα υπάρχει μια συγκροτημένη κοινωνία όπως ήταν πριν. Αλλά αφού τούτο εν ανέφικτο. Δηλαδή, πάμε σε συνεστιάσεις τωρά, πάμε τζιαι λειτουργούμε την εκκλησία μας κάθε 8 του Ιούλη τζιαι θωρούμε ο ένας τον άλλο, τζιαι πέραν των άλλων της ηλικίας μας που έχουν να μας δέσουν δεσμοί των παλιών καλών καιρών, οι άλλοι εν ξένοι. Η κόρη μου

λαλεί μου 'η γειτονιά μου εν στον Μούτταλο, αρέσκει μου πολλά'. Βλέπω τα αδέρφια μου ο καθένας επάντρεψε τα παιθκια του ποδά...τζιαι εξάλλου σε κανένα σχέδιο το χωρκό μας έννευ μέσα, εν μες την περιοχή που ελέγχουν οι Τούρκοι. Που να πας; Τι εννά κάμεις;» (Σοφία Αδαμίδου – Νικολάου, Σύγκραση Αμμοχώστου, 68 ετών).

Η επιστροφή, εκτός του ότι μπορεί να αποκαλυφτεί και ως αυταπάτη ή μύθος, όταν κάποιος δεν επιστρέψει ποτέ, η υλοποίηση όμως της επιστροφής σε κάτι που δεν αναγνωρίζουν πια, σε κάτι που έχει αλλοιωθεί από το χρόνο, μπορεί να χαρακτηριστεί επίσης ως μύθος. Οι πρόσφυγες πολύ εύκολα μπορεί να λένε το «ναι» στην επιστροφή τους, ίσως και εντελώς αυθόρμητα, χωρίς να σκέφτονται πως ένας ενδεχόμενος γυρισμός δεν θα σήμαινε και τη συνέχεια της παλιάς τους ζωής. Η επιστροφή στα πατρικά εδάφη δεν θα σήμαινε και μια επιστροφή σε ένα άθικτο παρελθόν. Πιστεύουν πως με τον γυρισμό τους θα συνέχιζαν τη ζωή τους από το 1974. Αυτό, όμως, είναι εντελώς ανέφικτο, γιατί οι γειτονιές δεν θα είναι πια οι ίδιες, οι περισσότεροι γείτονες ίσως να απεβίωσαν ή να μην θέλουν να επιστρέψουν. Η γη τους θα είναι πια αλλιώτικη, όπως και τα σπίτια τους, γιατί ο ξένος κατακτητής έχει εισχωρήσει σε αυτά. Ίσως να νιώθουν ξένοι στο ίδιο τους το σπίτι μετά από τόσα χρόνια στην εξορία. Παρόλα αυτά, ο πόθος παραμένει ανέφικτος.

«... το ότι εν θα πάμε ούλοι γιατί εν θα λυθεί το κυπριακό με την ιδέα ότι εννά πάμε ούλοι όπως ήμασταν, τούτο πρέπει να το ξεγράψουμε... σε κάποια φάση ώσπου τζιαι μακραίνει ο χρόνος θα είναι πολλά πιο δύσκολα τα πράματα όπως τζιαι είναι. Γιατί εγώ που έχω τρία παιθκια τζιαι επάντρεψα τα τούτα τα 36 χρόνια τζιαι οι γαμπρούς μου, Παφίτες τζιαι ο ένας εν που την Λευκωσιάτης στην Πάφο, τζιαι κάμαν οικογένεια ποδά, τζιαι είναι τα εγγόνια μου ποδά, τζιαι αποκλείεται τζείνα τα θκυο μου τα παιθκια που εν η περιουσία τους ποδά, να πάω εγώ να κάτσω στον Άγιο Λουκά, στο σπίτι τζείνο που έχω, που δίπλα η πεθερά μου επέθανε, η κουνιάδα μου επέθανε, η γειτόνισσα μου επέθανε, ούλη μου η γειτονιά εχάθηκε, τα παιθκια τους ούτε τα ξέρω ούτε τίποτε. Δηλαδή, πάλαι να με κάμουν πρόσφυγα, πάλαι να με ξεριζώσουν που έναν τόπο να με πάρουν σε άλλο; Για μένα, η δική μας η γενιά εν πάρα πολλά δύσκολο, θέλουμε να πάμε να δούμε τους τόπους μας, να μπορέσει να υπάρξει επικοινωνία διαφορετική αλλά εν δύσκολο να αφήσεις τα παιθκια σου, τζιαι να πάεις μόνος σου. Εν τούτο που επιδίωκαν τόσα χρόνια τζιαι εν μας ελύαν το κυπριακό. Να πει ο παππούς σου, εννά μείνει η κόρη μου ποδά τζιαι τα εγγόνια μου τζιαι να πάω στο χωρκό μου. Εννά πάει μπορεί να πάει αλλά εν θα κάμνει δίχα που τα εγγόνια του. Ούτε η κόρη μου εμένα εννά πιάσει τον άντρα της τζιαι να έρτει να κάτσει στο Βαρώσι που τη στιγμή που έσει το σπίτι του, έσει τη δουλειά του έσει τα πάντα ποδά. Τζιαι ούτε το εγγόνι μου μπορεί να ζήσει μακριά που τον τόπο του τωρά. Εμένα οι γονείς μου επεθάναν ποδά, έχω τους θαμμένους στην Κάτω Πάφο» (Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών).

Οι δυο τελευταίες αφηγήσεις είναι από γυναίκες των οποίων η ηλικία ανέρχεται άνω των εξήντα. Αυτές οι γυναίκες, αν και ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, έχουν αρκετούς ενδοιασμούς για την επιστροφή τους, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, και δεν φαίνεται να συμμαρίζονται τόσο έντονα τις απόψεις των άλλων γυναικών της ηλικιακής τους ομάδας. Φαίνεται πως οι απόψεις και ο τρόπος σκέψης τους επηρεάζεται από το γεγονός ότι είναι μορφωμένες και έχουν μια

στοιχειώδη εκπαίδευση που δεν κατέχουν οι υπόλοιπες. Ο τρόπος που σκέφτονται είναι πιο λογικός και λιγότερο επηρεασμένος από το συναίσθημα. Χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι ίδιες δεν θέλουν να ελευθερωθούν οι τόποι τους και να επιστρέψουν στα σπίτια τους.

Η αγάπη για τις πατρογονικές εστίες είναι αυτό που τροφοδοτεί τη νοσταλγία για την επιστροφή. Η αγάπη αυτή είναι η αγάπη για τους τόπους που άφησαν πίσω τους. Η μεγάλη αυτή αγάπη είναι ο νόστος, η επιθυμία της επιστροφής στον τόπο. Φεύγοντας κανείς από τον τόπο του, ήδη πρέπει να νιώθει τη νοσταλγία της επιστροφής. Συνεχώς σκέφτονται και κουβαλούν μαζί τους τον πόθο για επιστροφή, έστω κι αν δεν επιστρέψουν ποτέ και η ελπίδα αποδειχτεί μύθος. Η αγάπη αυτή δεν είναι τίποτε άλλο παρά αγάπη για την πατρίδα και επιστροφή σε αυτή. Το πέρασμα του χρόνου, το γέρασμα, ωριμάζουν τον πόθο για επιστροφή και γίνεται ίσως πιο λαχταριστός. Μόνο εκείνος που έχει λείψει από το σπίτι του, ο ξεριζωμένος, συνειδητοποιεί αληθινά τι είναι η «ζεστασιά του σπιτιού του».

Το ποίημα του Κωστή Παλαμά, «Το σπίτι που γεννήθηκα», περιγράφει τον πόνο και τη νοσταλγία του κάθε ξεριζωμένου να γυρίσει στο πατρικό του σπίτι. Το πατρικό σπίτι, σαν στοιχείο τους φωνάζει να γυρίσουν, όποιες αλλαγές κι αν δέχτηκε είναι απαραίτητο για τον καθορισμό της ταυτότητάς τους, και στόχος κάθε ξενιτεμένου, ειδικά όταν ο ξενιτεμός γίνεται κάτω από τόσο άσχημες συνθήκες, είναι να ξαναγυρίσει στο σπίτι του.

*Το σπίτι που γεννήθηκα κι ας το πατούν οι ξένοι
Στοιχείο είναι και με προσκαλεί, ψυχή και με προσμένει
Το σπίτι που γεννήθηκα, ίδιο στην ίδια στράτα
Στα μάτια μου όλο υψώνεται, και μ' όλα του τα νιάτα*

*Το σπίτι ας του νοθέψανε το σχήμα και το χρώμα
Κι ανόθευτο κι αγάλαστο και με προσμένει ακόμα
Το σπίτι που γεννήθηκα κι ας το πατούν οι ξένοι
Στοιχείο και σαν απάτητο, με ζει και με προσμένει*

*Το σπίτι που γεννήθηκα κι ας το πατούν οι ξένοι
Στοιχείο είναι και με προσκαλεί, ψυχή και με προσμένει*

Οι στίχοι του Κ. Παλαμά δεν είναι απλώς στίχοι, εμπεριέχουν βιώματα τα οποία μόνο η ζωή και η ιστορία μπορούν να μάθουν. «Το σπίτι που γεννήθηκα κι ας το πατούν οι ξένοι, στοιχείο είναι και με προσκαλεί» δεν είναι απλώς μια φράση, είναι πόνος ενσωματωμένος στη μνήμη του ανθρώπου. Διότι το πρώτο μας σπίτι, παραμένει το μοναδικό σπίτι της μνήμης μας, όσα κι αν αγοράσουμε εκ των υστέρων. Όταν, λοιπόν, αυτό το σπίτι είναι εγκλωβισμένο σε μια

στρατοκρατούμενη περιοχή, ο πόνος είναι αβάσταχτος και η απουσία του παρελθόντος γίνεται παρουσία του παρόντος¹.

Όταν όμως γυρίσουμε στην πραγματικότητα, αντιλαμβανόμαστε ότι παρόλο που ο χρόνος κατεδαφίζει τα πάντα στο πέρασμά του και δεν αφήνει κανένα κάστρο απόρθητο, δεν μπορεί να καταφέρει ένα πράγμα, να αλλοιώσει τις αναμνήσεις. Έτσι, οι αναμνήσεις από το πατρικό τους σπίτι μένουν πάντα ανόθευτες και αγάλαστες. Αναμνήσεις που πάντα μένουν ριζωμένες στην ψυχή τους, στις καρδιές τους που ακόμα και ο χρόνος δεν μπορεί να τις αγγίξει ή και να τις φθείρει.

Όσα χρόνια και αν περάσουν, οι γυναίκες θα νιώθουν πάντα την τωρινή τους κατοικία ξένη και πάντα θα νιώθουν πρόσφυγες. Ποτέ δεν θα σβηστούν οι μνήμες τους και το σπίτι που μένουν τώρα δεν θα το νιώθουν δικό τους, είναι «τούρκικο», όπως αναφέρουν. Το σπίτι τους είναι εκεί στα κατεχόμενα, στη σκλαβωμένη γη. Δεν υπάρχει αυτή η οικειότητα του χώρου που ο καθένας νιώθει για το χώρο διαμονής του. Οι γυναίκες αυτές ταυτίζονται με ένα σπίτι που είναι χιλιόμετρα μακριά και το οποίο μέχρι το 2003 που άνοιξαν τα οδοφράγματα, δεν μπορούσαν να το επισκεφτούν.

Το 2003 για πρώτη φορά, άνοιξαν τα οδοφράγματα. Μια στιγμή ορόσημο που άφησε πολλές ελπίδες να πλανιούνται αναζωπυρωμένες. Οι πρόσφυγες είχαν τόσο χρόνια να επισκεφθούν τα σπίτια τους, στην αρχή υπήρχαν πολλές αναστολές. Δεν ήθελαν να πάνε σαν επισκέπτες στα σπίτια τους, δεν ήθελαν να δεχθούν τον έλεγχο από τους Τουρκοκύπριους και τη δήθεν κυβέρνηση τους. Στο τέλος όμως τις πλείστες φορές επικράτησε η ανάγκη να δουν τα μέρη τους, να θυμηθούν τις ευτυχισμένες τους στιγμές εκεί, να σβήσουν λίγο τον πόθο για επιστροφή και την περιέργεια για το τι απέγινε.

Φαίνεται πως υπήρχαν γυναίκες που δεν ήθελαν να επισκεφθούν τα σπίτια τους στα κατεχόμενα. Η Σοφία Ονουφρίου (Γιαλούσα, 83 ετών) αναφέρει πως δεν ήθελε να επισκεφθεί τα κατεχόμενα και το σπίτι της, γιατί ήθελε να θυμάται τον τόπο της όπως τον άφησε και όχι έτσι όπως τον «κατάντησαν» και τον «αλλοίωσαν» οι Τούρκοι. Όμως, η οικογένειά της την έπεισε να επισκεφθεί τα κατεχόμενα. *«Επήα πέρσι. Επήραμμε με το ζόρι. Ήθελα να πάω, αλλά ήθελα να τα θυμούμαι όπως τα άφηκα. Επήα, είδα τα, εστενοχωρήθηκα. Εγερημώσαν τα χωράφκια, εγερημώσαν οι αυλάες. Έννεν όπως ήταν. Η Γιαλούσα ήταν παράδεισος. Τωρά άλλαξε πολλά ο τόπος».*

Η Κούλα Σάββα (Γιαλούσα, 54 ετών) ενστερνίζεται τις απόψεις της μητέρας της, Σοφίας. Η μνήμη τους είχε μείνει εκεί που το άφησαν χρόνια, οι αναμνήσεις τους έτρεχαν στους τόπους τους πριν τους κατακτήσουν οι ξένοι. Περίμεναν να αντικρύσουν το χωριό, τα σπίτια και τις γειτονιές τους έτσι όπως τα είχαν αφήσει, αλλά αυτό που είδαν ήταν ένα εγκαταλελειμμένο χωριό. *«Την πρώτη φορά όταν πήγαμε, από την σύγχυση, από την συγκίνηση δεν θυμάμαι τίποτε. Μετά που πήγαμε δεύτερη φορά και τρίτη ντάξει... είδαμε. Αλλά τη πρώτη φορά εν θυμούμαι*

¹ Λυγερός Ν., Η Κύπρος δεν είναι οίκος κατοχής, http://www.typos.com.cy/nqcontent.cfm?a_id=39643

τίποτε που ήρτα πίσω....Όχι απλά όταν πάεις, έχεις στη μνήμη σου, θυμάσαι όπως τα άφησες τζιαι περιμένεις να τα έβρεις έτσι. Δεν περιμένεις να τα έβρεις όπως τα ήβραμε....Χειρότερα όπως ήταν πριν 30 χρόνια. Το χωριό ακατοίκητο, καμιά βελτίωση. Ούτε τους δρόμους να σάσουν, ούτε σπίτι ούτε τίποτε. Εγκαταλειμμένη για 30 χρόνια».

Η Εύα Ελευθερίου από την άλλη δεν επισκέφθηκε το σπίτι της στην Αμμόχωστο. Φοβάται να αντικρύσει αυτά που έχασε και αρνείται να επισκεφτεί τα δικά της σπίτια και να νιώσει επισκέπτης στη δική της γη. *«Ούτε πάω, δεν πηγαίνω, εν μπορώ να δω τα σπίτια μου. Επήεν η κόρη μου η μεγάλη που εν παντρεμένη στη Δρομολαζιά, επήεν τζιαι σκοτωθήκαν με τον άνδρα μου να τους αφήκουν να μπουν μέσα τζιαι δεν τους άφηκαν. Τζιαι ύστερα που επήαν 3 φορές τζιαι ήρτασιν, λαλεί τους φκάρτε τα παπούτσια. Τζιαι λαλεί μου η κόρη μου ήντα που είχε να κάμουμε εφκάλαμέν τα. Τζιαι έχουν τζιαι χαλιά, τα χαλιά σου χαμαί απλωμένα, τζιαι βάλαν μας να φκάλουμε τα παπούτσια λαλεί μου να μπούμεν έσσω. Ε, όμως έχουν το καθαρό περιποιημένο, τα δεντρά μου όμως εξεράναν ως το ένα, ως το ένα εν τα ποτίζουσιν οι σιύλοι. Εχαλάσαν μου τους φούρνους μου που είχα ένα για τα ψωμιά τζιαι ένα για τα ψητά, εχαλάσαν τους. Τέλοσπαντων, εκάμαν τα μαύρα τζιαι γέριμα αλλά εν καθαρά λαλεί μου η Μαρία. Μόλις πάω να τα δω θα μείνω επιτόπου. Έκαμα εγώ σπίτια για να κάτσουν οι Τούρτζιοι μέσα τζιαι 'γώ μες τα μαύρα τους Τούρκους;»*

Η Θεοδοσία Μηνά (Σπαθαρικό, 80 ετών) αφηγείται: *«Επισκεφθήκαμε τα σπίτια μας στα κατεχόμενα. Εγώ έχω δυο σπίτια, ένα στο χωριό μου το Σπαθαρικό, έχω τζιαι ένα στο Μπογάζι. Στο Σπαθαρικό κάθονται Τούρκοι έποικοι, εις το Μπογάζι κάθονται Τουρκοκύπριοι που την Αφκαλία. Εεε παρόλα αυτά οι Κυπραίιοι που επήαμε τζιαι είδαμε τα σπίτια μας, χαζίρι οι Τουρκοκύπριοι να μεν μας ανοίξουν το σπίτι να μπούμε μέσα».*

Φαίνεται πως ακόμη υπάρχει κάποια έχθρα ανάμεσα σε αυτούς τους δυο λαούς χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αντιμετώπιση από την πλευρά των Τουρκοκυπρίων ήταν πάντα ίδια. Αναφέρθηκαν πολλές περιπτώσεις στις οποίες οι Τουρκοκύπριοι ήταν αρκετά φιλόξενοι με τους ελληνοκύπριους πρόσφυγες, καθώς και οι ίδιοι έχασαν τα σπίτια τους και αναγκάστηκαν να μένουν σε ένα ξένο τόπο.

Οι επισκέψεις στα κατεχόμενα ξαναζωντάνεψαν αναμνήσεις. Η πόλη και η μνήμη είναι αλληλένδετες και άμεσα εξαρτώμενες η μία από την άλλη. Η μνήμη είναι το αδιόρατο νήμα που διαπερνάει τον πολύπλοκο ιστό της πόλης, και δρα ως συνεκτικός κρίκος του παρελθόντος και του μέλλοντος. Ο άνθρωπος είναι φορέας της μνήμης, χωρίς τον άνθρωπο δεν μπορεί να αναγνωστεί η μνήμη. Ο φορέας – άνθρωπος αφήνει τα σημάδια και τα αποτυπώματά του στον χώρο, γράφοντας, έτσι, ιστορία, δημιουργώντας μνήμη, ατομική και συλλογική. Οι γυναίκες αυτές ξαναέφεραν στη μνήμη τους το παρελθόν τους, θυμήθηκαν την παλιά τους ζωή και κάθε σημείο του χωριού τους, τους θύμιζε παλιές εμπειρίες και βιώματα.

Η Λουκία Κυριάκου (Μπογάζι Αμμοχώστου, 47 ετών) περιγράφει την επίσκεψή της στα κατεχόμενα και το πώς ξαναζωντάνεψαν οι μνήμες της. *«Τα συναισθήματά μου, που ήταν να*

δούμε το σπίτι μας... εγώ του άνδρα μου του είχα κάνει ένα σχέδιο. Και το έλεγα εδώ είναι η κάμαρή μου, εδώ είναι ο διάδρομος, εδώ είναι η κουζίνα. Μου έλεγε ο άνδρας μου δεν θυμάσαι ήσουν 7 χρονών. Λέω του το θυμούμαι. Είχαμε βάλει και στοίχημα. Όταν πήγαμε εκεί και τα είδε ο άνδρας μου λέει μα καλά εν έκαμες ούτε ένα λάθος. Τα θυμάμαι τόσο έντονα. Θυμάμαι περιστατικά και μετά που πήγαμε να τα δούμε όταν τα ανοίξασιν, του διηγήθηκα πράγματα που θυμήθηκα, που έκαμα όταν ήμουν μικρή. Ο γιος μου ο ένας είχε περπατήσει σε μια, εμείς τη λέμε αποβάθρα, τη λέμε... δρόμο που πάει προς τη θάλασσα. Εγώ εκείνο το δρόμο είχα πέσει και είχα πνιγεί. Είχε τρέξει ο γιος μου και του λέω του ανδρός μου γλίωρα - γλίωρα πήαινε πάρτον γιατί εκεί υπάρχει... είναι χαλασμένος και θα πέσει. Θυμήθηκα ότι έπεσα εγώ και λέω τώρα θα πέσει και ο γιος μου. Αμέσως όταν τα βλέπω θυμάμαι, είχα αναμνήσεις που τις θυμάμαι έντονα. Θυμάμαι τον άμμο της θάλασσας. Ο άμμος εμάς εκεί ήταν μαύρος. Θυμάμαι ότι τον βάζαμε στο σώμα μας για να μαυρίσουμε και λέγαμε ωχ εγίναμε αραπάκια. Είναι διαφορετικά εκεί ο άμμος του Μπογαζιού από 'δω. Εδώ είναι διαφορετικά, εκεί είναι διαφορετικά. Υπάρχουν τόσα πράγματα που τα θυμάμαι έντονα, που μου φέρνουν αναμνήσεις».

Το κλειδί ως σύμβολο εστίας και επιστροφής

*Ελεύθεροι τώρα από ελπίδες και φόβους,
κοιτάζουν το κλειδί καθώς βραδιάζει
ο μπρούντζος κρύβει παρελθόν και αποστάσεις,
λάμψη απαλή και απόμακρη πικρία.*

*Τώρα που η πόρτα του έχει πια γίνει στάχτη,
το μέταλλό του γίνεται κλείδα της διασποράς
και του ανέμου²*

Ο υλικός πολιτισμός, ο κόσμος των αντικειμένων που παράγει (κυριολεκτικά και μεταφορικά) ο άνθρωπος, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι των πολιτισμών τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος. Αν και το ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων για τον υλικό πολιτισμό είναι τόσο παλιό όσο και η ίδια η ανθρωπολογία, ο υλικός πολιτισμός ως αυτοδύναμο πεδίο μελέτης αρχίζει να χαίρει μιας εντατικότερης και συστηματικότερης έρευνας μόλις τη δεκαετία του '80. Από παθητικοί δείκτες κοινωνικών σχέσεων ή από τέχνηρα που απλώς εξυπηρετούν λειτουργικές ανάγκες, πρόσφατες μελέτες έχουν αποδώσει στα αντικείμενα έναν πολύ πιο ενεργητικό και αποφασιστικό ρόλο στην κοινωνία. Τα αντικείμενα δεν εικονογραφούν απλώς την ανθρώπινη πράξη, αλλά μετέχουν αυτής και εμπλέκονται στην παραγωγή κοινωνικών πραγματικοτήτων και στη διαμόρφωση ανθρώπινων συμπεριφορών και αξιών.

² Μπόρχες, Η ιστορία και άλλα ποιήματα, Αθήνα, Ύψιλον, 1988, σ.25

Οι χρήσεις και οι σημασίες των κλειδιών ποικίλλουν ανάλογα με τα συμφραζόμενα, με τα πρόσωπα, τους χώρους και τα αντικείμενα στα οποία ανήκουν. Οι σημασίες του ανοίγματος και του κλεισίματος, μέσα και ταυτόχρονα σύμβολα των οποίων είναι τα κλειδιά, ποικίλλουν και αυτές καθώς συχνά εμφανίζονται αναστρέψιμες ή αμφίσημες, δηλαδή «μισάνοιχτες» (Bachelard, 1982: 246). Τα κλειδιά επιτρέπουν ή απαγορεύουν την πρόσβαση στους εσωτερικούς χώρους, τα κλειδιά διαμεσολαβούν αντιθέσεις του μέσα και του έξω, του ανοιχτού και του κλειστού, του δικού και του ξένου, του δημόσιου και του ιδιωτικού, του ιερού και του βέβηλου καθώς και άλλων αντιθετικών κατηγοριών με βάση τις οποίες οι άνθρωποι χαρτογραφούν το σύμπαν και αποδίδουν στους εαυτούς τους μια θέση μέσα σε αυτό, αλλά και προσλαμβάνουν τη σχέση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού (Μπακαλάκη, 2001: 95). Ποια η σχέση του κλειδιού με τη γυναίκα, και ποια η σχέση του με το ξεριζωμό; Τι σημασία έχει το κλειδί του σπιτιού για τη γυναίκα πρόσφυγα; Τα κλειδιά λειτουργούν ως συμβολικά αντικείμενα, παραπέμπουν σε πρόσωπα, πράγματα, χώρους και ιδέες, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν είναι απαραίτητα και για πρακτικούς σκοπούς. Τα κλειδιά χρησιμοποιούνται για να ανοίγουν και για να κλείνουν.

[...] κι ύστερα τράβηξε αργά κάτω από την ποδιά και τα φουστάνια της ένα χιλιοδιπλωμένο μαντίλι. Το άνοιξε, πάντα με αργές κινήσεις, και από μέσα είδα να βγάζει ένα κλειδί... πολύ πιο παλιό σίγουρα από εκείνο που κρατούσα εγώ και λιγάκι πιο μεγάλο. Για λίγα λεπτά, τα δυο κλειδιά ήταν εκεί μπροστά μας. Σώπαινα εγώ. Σώπαινε και η γιαγιά, και τίποτα άλλο δεν σάλευε γύρω, παρά μονάχα τα δάχτυλά της που το εχάιδευαν, λες και δεν ήταν ένα κομμάτι σίδερο, μα πράγμα ζωντανό...[...] (Γενακρίτου, 1990: 34-37). Εδώ, μια γυναίκα φεύγοντας βιαστικά από το σπίτι της κατά τη διάρκεια της εισβολής, για να σωθεί, παίρνει μαζί της το κλειδί του σπιτιού της περιμένοντας πως κάποια στιγμή θα επιστρέψει και θα χρειαστεί για να ανοίξει το σπίτι της.

Αρχικά, το κλειδί είναι ένα γυναικείο σύμβολο αφού παραπέμπει σε γυναικείους χώρους όπως είναι το σπίτι. Στην ελληνική αρχαιότητα, σύμφωνα με το Μάντη, οι κλειδούχες θεότητες είναι τα ιερατικά πρόσωπα, μυθικά ή θνητά, τα οποία είναι αποκλειστικά γυναικεία (1990: 28). Εξάλλου, τόσο στα ομηρικά όσο και στα μεταγενέστερα χρόνια, οι γυναίκες, ως σύζυγοι ή ως δούλες, ήταν υπεύθυνες για τη φύλαξη του νοικοκυριού. Στην αγροτική και παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου, η σχέση των γυναικών με το σπίτι ήταν ακόμη στενότερη, ειδικά όταν οι γυναίκες παντρεύονταν και έπρεπε να ζήσουν με τον σύζυγό τους. Υφίσταται η απόδοση του οικιακού/ιδιωτικού χώρου στις γυναίκες και του έξω κόσμου/δημόσιου στους άντρες. Δεν θα γίνει περαιτέρω αναφορά στο δημόσιο και ιδιωτικό και τη σημασία του σπιτιού για την γυναίκα, αφού έχει γίνει ήδη αναφορά.

Αυτό που έχει σημασία είναι να ερμηνευθεί η σχέση του τρίπτυχου κλειδί – σπίτι – γυναικεία προσφυγιά. Εξηγήθηκε, ήδη, η σχέση που έχει η γυναίκα με το κλειδί. Τα κλειδιά των σπιτιών αντιπροσωπεύουν τους τόπους εγκατάστασης στους οποίους ανήκαν κάποτε, ακόμα και όταν αυτά έχουν απομακρυνθεί από τις κλειδαριές τους και οι κάτοικοι των σπιτιών έχουν γίνει πρόσφυγες. Επομένως, τα κλειδιά έχουν πρακτικό αλλά και συμβολικό χαρακτήρα στην περίπτωση της γυναικείας προσφυγιάς.

Το κλειδί αυτό συμβολίζει τη μνήμη του γυρισμού. Φύλαξαν το κλειδί καλά μες τις καρδιές τους, μαζί με τη μνήμη των κατεχομένων και την ελπίδα της επιστροφής. Εκφράζει τον πόθο της επιστροφής αλλά και τη σιγουριά του γυρισμού. Δεν ελπίζουν μόνο ότι θα έρθει η μέρα που θα επιστρέψουν στα σπίτια τους και τους τόπους τους, αλλά είναι σίγουρες πως θα έρθει εκείνη η μέρα που το σπίτι τους θα ελευθερωθεί. Το κλειδί θα είναι το μέσο με το οποίο θα ανοίξουν την πόρτα, την πόρτα του σπιτιού τους. Είναι το μέσο, που θα τους οδηγήσει ξανά στο σπίτι τους και στον τόπο τους.

Βέβαια, το κλειδί συμβολίζει το παρελθόν τους, το παλιό τους σπίτι. Το πατρικό τους σπίτι που έζησαν τα προπολεμικά χρόνια τους, το πρώτο σπίτι που αγάπησαν και με κόπο έφτιαξαν. Κοιτάζοντας το κλειδί, οι αναμνήσεις ξαναζωντανεύουν και ξαναθυμούνται αυτά που έχασαν. Ίσως, για κάποιες είναι η μόνη τους περιουσία, το μόνο περιουσιακό στοιχείο που τους έχει απομείνει από το σπίτι του Χθες. Τώρα, αυτό το κλειδί έχει ήδη αντικατασταθεί με ένα καινούριο, το οποίο συμβολίζει την καινούρια ζωή μετά τον πόλεμο. Με το καινούριο κλειδί θα ανοιχτεί ένα άλλο σπίτι, ένα σπίτι που ποτέ δεν θέλησαν και ακόμα τους είναι ξένο αλλά αναγκάστηκαν να ζήσουν μέσα σε αυτό λόγω του ξεριζωμού τους. Αυτό θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε κλειδί του Σήμερα. Και τα δυο αυτά κλειδιά τους θυμίζουν το ξεριζωμό τους, μια κατάσταση τραγική, μια κατάσταση πονεμένη. Ο χαμός του σπιτιού ήρθε να αντικατασταθεί με ένα καινούριο, αλλά αυτό το καινούριο στα μάτια τους φαντάζει άσχημο, σε σχέση με αυτό που είχαν, όπως και προσωρινό.

Τροφή, μνήμη και ταυτότητα

Το φαγητό είναι κάτι περισσότερο από μια βασική πηγή θρεπτικών ουσιών, είναι επίσης ένα βασικό στοιχείο του πολιτισμού, κεντρικής σημασίας για την αίσθηση της ταυτότητας. Το παρόν έγγραφο εξετάζει τη δυναμική σχέσεων μεταξύ των τροφίμων, την κοινωνική ταυτότητα και την εμπειρία της προσφυγιάς. Ως πολιτιστικό και χωρικό μεταβατικό στάδιο, η διαδικασία της προσφυγιάς εισάγει τη δυνατότητα για αλλαγή, όπως καθώς και την αντίσταση στις νέες συνήθειες, νέες συμπεριφορές, και νέες πολιτιστικές εμπειρίες. Αυτές οι αλλαγές, με τη σειρά τους, επηρεάζουν τη σωματική και ψυχική υγεία, τις αντιλήψεις του εαυτού και τις σχέσεις με τους άλλους.

Για τους πρόσφυγες που περνούν από μια δραματική πολιτιστική και χωρική μετάβαση, όχι μόνο η εξοικείωση των πολιτιστικών εμπειριών και των καταναλωτικών συνηθειών, αλλά και τα δικαιώματα, οι επιλογές και η ποιότητα της ζωής κάνουν τα σημεία σύγκρισης, όπως αυτά θα έχουν άμεσες επιπτώσεις στην υγεία και την ευημερία των προσφύγων και των οικογενειών τους. Όταν μιλάμε για τα τρόφιμα και τις διατροφικές συνήθειες πρέπει να εξετάσουμε όχι μόνο την εξοικείωση αλλά και την προσβασιμότητα ως ένα ζήτημα του σχηματισμού ταυτότητας. Το αίσθημα του ανήκειν, ή η ταύτιση με την κοινωνία υποδοχής, δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την πλήρη ενσωμάτωση (ή ικανότητα ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας να αξιοποιήσει και να

συμβάλει χωρίς συστημικά εμπόδια σε κάθε διάσταση της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και πολιτικής δραστηριότητας στην κοινωνία). Για το λόγο αυτό, η ασφάλεια των τροφίμων, όπως και άλλα βασικά δικαιώματα, πρέπει να εκλαμβάνονται ως σημαντικό αναλυτικό εργαλείο για την αξιολόγηση του πώς οι πρόσφυγες αντιλαμβάνονται την ενσωμάτωσή τους και ανασυνθέτουν την ταυτότητά τους, ώστε να ενσωματωθούν με επιτυχία.

Το φαγητό παίζει βασικό ρόλο στην ανθρώπινη κοινωνικοποίηση, την ανάπτυξη της συνειδητοποίησης του σώματος και του εαυτού, την εκμάθηση της γλώσσας και την ανάπτυξη της προσωπικότητας. Όπως ο Barthes (1975: 510) υποστηρίζει, «οι ουσίες, οι τεχνικές παρασκευής, οι συνήθειες, όλα γίνονται μέρος ενός συστήματος των διαφορών της σημασιοδότησης» και έτσι επικοινωνούμε μέσω της τροφής. Όπως μαθαίνουμε τι πρέπει να τρώμε, πώς να τρώμε, πότε να τρώμε, μαθαίνουμε και τον πολιτισμό «μας», τους κανόνες «μας» και τις αξίες «μας» και μέσα από αυτή τη διαδικασία θα μάθουμε ποιοι είμαστε. Ο Jean-Anthelme Brillat – Savarin έγραψε στις αρχές του 19ου αιώνα: «Πες μου τι τρώς, και θα σου πω ποιος είσαι».

Οι διατροφικές συνήθειες χρήζουν προσεκτικής ανάλυσης καθώς επιτρέπουν τη συμμετοχή σε έννοιες όπως η μνήμη (ιστορία, παράδοση, θρησκεία) καθώς και η συνειδητοποίηση της ιδιαίτερης ταυτότητας. Περιλαμβάνουν δηλαδή, κρυφούς κώδικες φαινομενικά μη – πολιτικούς, στην πραγματικότητα όμως ιδεολογικά και πολιτικά φορτισμένους. Όπως παρατηρεί η Σκουτέρη – Διδασκάλου, μπορούμε να μιλάμε για «σύνθετες κοινωνικές λειτουργίες και συμβολισμούς που αρθρώνονται γύρω από τους τρόπους διατροφής. Οι πολύπλοκες νοηματοδοτήσεις του φαγητού ως προς τους τρόπους με τους οποίους ορίζονται κοινωνικά η απόσταση και η εγγύτητα, το εδώδιμο, το επιτρεπτό και το απαγορευμένο, η καθημερινότητα και η τελετουργικότητα, καθιστούν τη διατροφή άξονα κοινωνικής αναφοράς. Οι υλικές, οι τεχνικές και οι συμβολικές πρακτικές που αναφέρονται στην παραγωγή και την κατανάλωση της τροφής είναι κοινωνικοποιημένες και συνιστούν ένα από εκείνα τα σύνθετα συστήματα πολιτισμικής ταξινόμησης που κινητοποιούν συνολικές αναπαραστάσεις και συμβολισμούς για την ταυτότητα και τη διαφορά» (1997-1998: 5).

Σύμφωνα με τις ανθρωπιστικές επιστήμες, η έννοια της ταυτότητας παίζει κομβικό ρόλο όχι μόνο για την αντίληψη του εαυτού από το ίδιο το άτομο αλλά και για την τοποθέτηση του ατόμου στην ομάδα και εν τέλει για τη συλλογική κατασκευή της κοινωνίας. Για τη συγκρότηση της ταυτότητας πολλοί παράγοντες είναι καθοριστικοί. Το φαγητό και οι διατροφικές συνήθειες ανήκουν ασφαλώς στους πρωταρχικούς, καθώς το τι επιλέγει (ή το τι αναγκάζεται) να τρώει ένα άτομο, μια ομάδα ή ένας λαός έχει μεγάλη σημασία για τον αυτοκαθορισμό του (Βραχιονίδου, 2010:31).

Η Douglas, αντιμετωπίζει την τροφή και τη μαγειρική ως κώδικα ο οποίος περικλείει σημαντικά πολιτισμικά μηνύματα: «εάν η τροφή αντιμετωπιστεί ως κώδικας, τότε τα μηνύματα που περικλείει θα βρουν την έκφρασή τους στο μοντέλο των κοινωνικών σχέσεων. Και αυτά τα μηνύματα αφορούν σε διαφορετικούς βαθμούς ιεραρχίας, ένταξης και αποκλεισμού, ορίων

καθώς και διέλευσης αυτών των ορίων. Άρα, οι κατηγορίες της τροφής αντικατοπτρίζουν κοινωνικά γεγονότα» (1975: 249). Ο Goody τη δεκαετία του '80 με το έργο *Cooking, Cuisine and Class* (1982), μίλησε για τη διανομή της δύναμης και της εξουσίας και γενικά για τις ανισότητες και την κοινωνικό – πολιτική ιεράρχηση με την οποία συνεπάγεται η κατανάλωση τροφής.

Η τροφή λειτουργεί ως δείκτης της ομοιότητας και της διαφοράς, όπως επισημαίνει η σύγχρονη ανθρωπολογική έρευνα (Caplan, 1997, Fischler, 1988, James, 1988, Van Den Berghe, 1984). Καθημερινά μέσω της τροφής επιτυγχάνεται η συνειδητοποίηση της ταυτότητας: η συμμετοχή σε κοινές διατροφικές συνήθειες και πρακτικές επιβεβαιώνει τα όρια της ευρύτερης ή στενότερης ομάδας στην οποία ανήκουμε. Η εθνότητα ανάμεσα σε άλλες κοινωνιολογικές μεταβλητές έχει αποσπάσει την προσοχή πολλών μελετητών που ασχολούνται με τις διατροφικές συνήθειες. Σύμφωνα με τον Van Den Berghe (1988), η γλώσσα και η διατροφή αποτελούν τις σημαντικότερες συνισταμένες της εθνότητας. Ο μελετητής υποστηρίζει ότι η τροφή και η κουζίνα είναι ο κεντρικός μοχλός της συλλογικής ταυτότητας και καταδεικνύει τις ομοιότητες και τις διαφορές που συντελούν στη συγκρότησή της.

Η τροφή λειτουργεί ως ένα κανάλι πολλαπλής νοηματοδότησης: μεταφέρει ποικίλα κοινωνικά μηνύματα, ενδυναμώνει την αίσθηση ότι κάποιος είναι μέλος μιας ομάδας δηλαδή μιας οικογένειας, μιας εθνότητας, ενός έθνους και επιπλέον έχει τη δύναμη να ζωντανεύει λειτουργίες όπως η μνήμη και η νοσταλγία αναφορικά με μακρινούς τόπους και χρόνους (Κράββα, 2002 – 3: 81 – 98). Η παρασκευή και η κατανάλωση της τροφής βοηθά τον άνθρωπο να συσχετίζει τον εαυτό του με τους άλλους και να οικοδομεί διάφορες ταυτότητες σε σχέση με αυτούς βασιζόμενος είτε σε ομοιότητες είτε σε διαφορές. Η αποκρυπτογράφηση ενός γεύματος αποκαλύπτει σαφώς όλο το πεδίο των γευστικών προτιμήσεων και των δυνατοτήτων κάθε εποχής αλλά και το πεδίο κοινωνικών σχέσεων, των κοινών ταυτοτήτων και των διαχωρισμών, και την συμβολική διαπάλη για την κατοχύρωση του κοινωνικού στάτους (Μπάδα, 2007: 172).

Επομένως, οι διατροφικές συνήθειες συντελούν την αδιάκοπη παραγωγή πολιτισμού και υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα που αποδίδουν οι άνθρωποι στην πολιτισμική τους διαφορετικότητα και ιδιαιτερότητα. Η επιβεβαίωση των ορίων μιας ομάδας (εθνοτικής, θρησκευτικής) γίνεται εφικτή μέσω της αποτίμησης καθημερινών και φαινομενικά ασήμαντων πρακτικών με έντονα όμως συμβολικό χαρακτήρα, όπως είναι η καθημερινή μαγειρική, και ιδιαίτερα η τελετουργική μαγειρική, η οποία συνδέεται με εορτασμούς και παραδόσεις.

Οι γυναίκες πρόσφυγες αναφέρθηκαν στη διαφορετικότητα της μαγειρικής τους από τις ντόπιες. Οι πληροφορήτριες αν και προέρχονται από διαφορετικά χωριά των κατεχομένων, έκαναν μια διάκριση στον τρόπο παρασκευής των φαγητών σε αντίθεση με τον ντόπιο πληθυσμό, δηλ. τους Παφίτες, οι οποίοι αν και στο σύνολό τους προέρχονται όλοι από το ίδιο κράτος – έθνος, φαίνεται ότι κάθε επαρχία έχει το δικό της τρόπο μαγειρικής. Πρέπει να σημειωθεί πως οι πρόσφυγες προέρχονται από διαφορετικές επαρχίες των κατεχομένων, οπότε η διάκριση της

διαφορετικής τους μαγειρικής γίνεται ανάμεσα στους πρόσφυγες και ντόπιους αλλά και μεταξύ των προσφύγων.

Η τροφή και η επεξεργασία της – η μαγειρική – χρησιμοποιούνται ως μέσα έκφρασης του προσφυγικού πληθυσμού και της ιδιαίτερης ταυτότητάς του. Η τροφή δίνει πληροφορίες για την ταυτότητα του προσώπου που την προσφέρει αλλά και αντίστροφα ότι η ταυτότητα – δηλαδή το «ανήκειν» – παρέχει μηνύματα για το κατάλληλο ή το ακατάλληλο της τροφής που παρασκευάζεται και προσφέρεται. Η ανάλυση των διατροφικών συνηθειών φιλοδοξεί να καταστήσει σαφή τη σχέση τροφής και ταυτότητας. Το θέμα της ταυτότητας αναλύεται σε επιμέρους δομικά στοιχεία, όπως η διατήρηση ή αναμόχλευση της παράδοσης και η διατήρηση της μνήμης μέσα στον θεσμό της οικογένειας. Η διάκριση του «Εμείς» και οι «Άλλοι», επιτείνεται και εμπλουτίζεται δημιουργικά μέσω της τροφής και της επεξεργασίας της, δηλαδή της μαγειρικής. Το «Εμείς» φαντάζει αρκετά ασαφές, όταν δεν αντιδιαστέλλεται με την κατηγορία οι «Άλλοι», με άλλα λόγια η ταυτότητα προάγεται μέσω της ετερότητας αλλά και αντίστροφα η ετερότητα δημιουργεί τις συνθήκες για τη διαμόρφωση της ταυτότητας.

Διαχρονικά άλλωστε, το φαγητό αποτελούσε πεδίο διαμάχης και εντάσεων ή έστω διαφοροποίησης, ακριβώς γιατί ήταν περιβεβλημένο με τον μανδύα της ταυτότητας. Παρόλο που, όπως επισημαίνει ο ιστορικός της διατροφής Peter Scholliers, λίγοι ιστορικοί έχουν εξετάσει το πώς τα τρόφιμα χρησιμοποιήθηκαν για να χτίσουν τις ταυτότητες στο παρελθόν (Scholliers, 2001: 3-22), φαίνεται πως στη διάρκεια της ιστορίας συχνά οι τροφές έπαιξαν ρόλο παντιέρας που δήλωνε ακριβώς την ομάδα του ανήκειν, διαφοροποιούσαν ανάμεσα στο «Εμείς» και στο οι «Άλλοι» ή και σημείωσαν την κοινωνική αλλαγή (Βραχιονίδου, 2007: 628-640).

Η φράση «*τα φαγιά που κάμναμε ποτζεί, ποδά εν τα κάμνουν*» είναι συχνή στις αφηγήσεις σχεδόν όλων των πληροφορητριών. Η προσφυγική ταυτότητα προάγεται μέσω ετερότητας και αποκλεισμών και αποτελεί μέσο διαφοροποίησης του προσφυγικού στοιχείου από τους ντόπιους. Μέσω αυτής της διάκρισης που κάνουν συνειδητά οι πρόσφυγες, προσπαθούν να αρθρώσουν ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό λόγο. Τα ονόματα των φαγητών και ο διαφορετικός τρόπος παρασκευής τους αποτελούν αποδείξεις της διαφορετικής τους ταυτότητας.

«Είχαμε πολλά διαφορετικά φαγιά, σαν εμείς ποτζεί εκάμναμε το κολοκάσι τον καπαμά, ποδά εν το κάμνουσιν, εν ξέρω αν το κάμνει καμιά τωρά που έμαθε που καμιά που ήρτασιν που ποτζεί, σαν ταβά που εκάμναμε ποδά εν το κάμνουσιν, κρέας στον φούρνο με τις πατατούες τζιαι τα κρομμύδια, σαν τα Χριστούγεννα που σφάζουν σιοίρους ποδά κάμνουν τα λουκάνικά τους, εμείς ποτζεί εσφάζαμε σιοίρους τζιαι κουμνιάζαμε τους, εβάλαμέ τους στην κούμνα, ελιώναν τις μίλλες του σιοίρου τζιαι εστεγγώναν τα κρέατα εβάλλαν τα στο άλας τζιαι μετά εβάλλαν τα στη μίλλα του σιοίρου τζιαι διατηρούνταν, ήταν τα λεγόμενα παστά. Ποδά εν τα κάμνουν...εκάμναμε πατάτες γιαχνιστές με το σέλινο τζιαι το καρότο. Σαν τες κολοτζιαίνες εμείς ποτζει εζυμώναν το ζυμάρι τζιαι σμίγαν τες με το κολότζι, εμείς ποτζεί ονομάζαμε τες σιεπαστές, ποδά κολοτζιαίνες». (Θεοδοσία Μηνά, Μπογάζι Αμμοχώστου, 74 ετών).

Η Θεοδοσία αναφέρει πως δεν έχει δεχθεί επιδράσεις στην κουζίνα της από τη ντόπια μαγειρική για τον λόγο ότι οι ντόπιοι είχαν διαφορετική κουλτούρα από τους πρόσφυγες: *«εγὼ ἐν ἔμαχα τίποτα, ἐγὼ τα φαγιά μου ποὺ ξέρω ἔμαχα τα ποὺ ποτίζει στους τόπους μας. Ποδά ἐν ἔμαχα τίποτε, τούτοι ἔχουν ἄλλες νοοτροπίες»*. Δηλώνει, ὅμως, ὅτι οι ντόπιοι ἔχουν δεχθεί επιδράσεις ἀπὸ αὐτούς, ὅπως τὸ ὅτι ἔμαθαν νὰ τρώνε ψάρια ποὺ πρὶν τὴν συναναστροφή τους με τους πρόσφυγες τὰ πέταγαν: *«ποτίζει τις κουρκούνες ἐτρώαμέν τες ἐκάμναμέ τες γυαλί, ποὺ ἤρταμε ποδά ἐν τες ἐτρώαν ἐπετάσαν τες, τωρὰ ἐγίνηκε πολυτέλεια ἡ κουρκούνα, ὅποιος ἔρτει θέλει κουρκούνες, τζι' ἄλλα ψάρια, ὅτι εἴσιε ποδά εἴσιε τζιαί ποτίζει ἀλλὰ ποδά ἐν τα τρώασιν.»*

Μεταξὺ τῶν προσφύγων, τὸ φαγητὸ ἦταν στὸ ἐπίκεντρο τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν καὶ τῶν φαντασιακῶν κοινοτήτων. Ὁ κεντρικὸς ρόλος τῶν οικογενειακῶν φαγητῶν ἔφερε κάποια συνέχεια καὶ ασφάλεια στὴν ἐπισημὴ ζωὴ τῶν προσφύγων. Τὸ φαγητὸ καὶ τὸ φύλο, ἡ γυναίκα ἐιδικότερα, ἐμφανίζονται στενά συνδεδεμένα με τὴν παραγωγή καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀναπαραγωγή καὶ ἐπομένως, ἡ ἀνάλυση τῆς διατροφῆς μπορεῖ νὰ φωτίσει πτυχῆς τῆς κατανομῆς τῆς πραγματικῆς καὶ συμβολικῆς δυνάμει καὶ ἐξουσίας σὲ σχέση με τὸ φύλο καὶ τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση (Μπάδα, 2007: 171). Ἡ μαγειρικὴ εἶναι μιὰ ἐνσωματωμένη πρακτικὴ ποὺ οἱ γυναῖκες φέρνουν μαζί τους ἀκόμα κι ἀν δὲν ἔχουν τίποτα ἄλλο. Ἡ παράδοση τῆς κουζίνας τῶν προσφύγων, τηρεῖται, συνεχίζεται καὶ καταναλώνεται μέσα στὴν οἰκογένεια. Κύριο μέλημα τῶν μανάδων ἦταν νὰ μάθουν στὶς κόρες τους τὴν παραδοσιακὴν κουζίνα τοῦ τόπου τους. Οἱ προσφυγοπούλες, ὅμως, δέχθηκαν καὶ τὶς ντόπιες ἐπιδράσεις στὴ μαγειρικὴ τους, ἀφοῦ οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν παντρευτεῖ μὴ πρόσφυγα. Ἡ ἐστίαση στὰ τρόφιμα, δείχνει ἰδιαίτερα ἐντονα τὴ διασταύρωση τῶν κοινοτήτων κατὰ φύλο: οἱ γυναῖκες ἔχουν ἕνα κεντρικὸ ρόλο ὡς πᾶροχοι τῆς οικογενειακῆς κουζίνας. Ἡ γυναικεία ἐνσωματωμένη ικανότητα ποὺ ἐπιτυγχάνεται μέσω τῆς μαγειρικῆς σημαίνει ὅτι ἔχουν ἕνα ἰδιαίτερο ρόλο ὡς πᾶροχοι τοῦ ἰσχυροῦ δεσμοῦ μεταξὺ τροφίμων καὶ κοινότητας, καὶ μεταξὺ ἀτόμου, σπιτιοῦ καὶ ἔθνους. Ἡ προσαρμογὴ τῶν προσφύγων ἐνσωματώνεται μέσω τῆς μαγειρικῆς καὶ τὸ σπιτικὸ φαγητὸ παρέχει μιὰ μορφή πολιτιστικῆς συνέχειας καὶ μεσολαβεῖ στὴν προσαρμογὴ σὲ ἕνα νέο περιβάλλον. Ἡ μαγειρικὴ τῶν προσφύγων ἀποτελεῖ πόλο αὐτοπροσδιορισμοῦ καὶ ἑτεροπροσδιορισμοῦ, με ἄλλα λόγια ἀφορμὴ πολιτισμικῆς ἐνταξίης καὶ διαφοροποίησης ἀπὸ τους ὑπόλοιπους κατοίκους τῆς ἐπαρχίας Πάφου.

Πέραν ὅμως ἀπὸ αὐτὸ, ἡ ἔλλειψη φαγητοῦ, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς προσφυγιάς τους, συμβόλιζε τὴν οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξαθλίωση τῶν προσφύγων. Τὰ γεύματα καὶ οἱ συμποσιασμοὶ ἀποτελοῦν ἕνα τρόπο γιὰ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς ἀλλαγές ποὺ συμβαίνουν στὶς σχέσεις τῶν φύλων, στὴν κοινότητα καὶ στὴν οἰκογένεια (Μπάδα, 2007: 170). Ἡ ἔλλειψη οικονομικῶν πόρων σήμαινε καὶ τὴ στέρηση τοῦ φαγητοῦ τους. Οἱ γυναῖκες, μὴ ἔχοντας τὰ ἀπαραίτητα ἀντικείμενα στὴν κουζίνα τους καὶ μὴ ἔχοντας λεφτὰ νὰ ἀγοράσουν τροφή γιὰ νὰ τραφούν, τὸ κύριο πιάτο τους ἦταν μακαρόνια βραστά, ὅπως καὶ ὄσπρια, τὰ ὁποῖα τους τὰ ἔδινε ἡ μέριμνα γιὰ βοήθεια.

«Ποὺ ποδά πολλὰ ἀλλάξασιν γιατί ἐν εἶχαμε τίποτε, εἶχαμε μιὰ μαίρισα ποὺ ἐδώκαν μας τὴν, ἐμαειρέφκαμε τζειμέσα, ἐτηγανίζαμεν τζειμέσα ἄμαν ἠθέλαμε τηγανητό, τζιαί δώσαν μας ποὺ τὴν

μέριμνα μια σοπούα με δυο μάτια κουζινούα, ό,τι εβρίσκαμεν ετρώαμεν όμως. Φτώσιειες...εδιούσαν μας μακαρόνια, όπως διούν τωρά τους άνεργους, συσσίτιο, μετά που σταθήκαμε στα πόθκια μας εκάμναμε ποούλα...» (Θεοδοσία Μηνά).

«τζΐαι μια νύχτα το πιο τραγικό που ούλα, έλεν η μάμα μου τζΐοιμηθείτε τζΐαι να σας κάμω σούπα να φάτε. Τζΐαι έβαλε μες τη σόπα την κατσαρόλα με το νερό τζΐαι έβραζε τζΐαι ενομίζαμε εμείς ότι εννά κάμει σούπα, τζΐαι δεν εφάγαμε ποτέ σούπα. Απλώς έβαλε την κατσαρόλα πάνω για να μας πει πέσετε να τζΐοιμηθείτε τζΐαι που εννά η σούπα εννά σας ζυπνήσω, τζΐ' εμείς ετζΐοιμηθήκαμε τζΐαι σούπα εν εφάμεν». (Σωτηρούλα Θεοδοσίου Στυλιανού, Μπογάζι Αμμοχώστου, 46 ετών).

Διάφορες ατομικές, πολιτιστικές, ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές επιρροές διαμορφώνουν τις διατροφικές επιλογές. Οι διατροφικές επιλογές, όπως και διάφορες άλλες πολιτιστικές εκφράσεις και πρακτικές, προσφέρουν γνώσεις σχετικά με το πώς παρουσιάζεται ο εαυτός, το πώς διαμορφώνεται η ταυτότητα, τον καθορισμό των μελών και την απόσταση από τους άλλους. Η συναισθηματική αξία των τροφίμων βρίσκεται σε σύνδεση με συγκεκριμένους χώρους και χρόνους που οι άνθρωποι έχουν μείνει πίσω. Ωστόσο, η αίσθηση της ασφάλειας είναι ενεργοποιημένη από νοσταλγικά οικεία συναισθήματα (μέσω της τροφής) και είναι εξίσου ένας τρόπος το να είσαι σε ένα νέο μέρος (Huge, 1997). Το μαγείρεμα και το φαγητό συμπυκνώνουν οικεία συναισθήματα που είναι αποτέλεσμα της νοσταλγίας για το παρελθόν της ζωής και ένας τρόπος δημιουργίας μιας νέας ζωής στο παρόν.

Κεφάλαιο Πέμπτο

ΝΕΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ

Εργασία - μισθωτή εξωοικιακή

Η γυναικεία εργασία στη Κύπρο είναι ένα πολυσύνθετο και σημαντικό ζήτημα. Πριν από τον πόλεμο, οι γυναίκες που υποχρεώνονταν να δουλέψουν για «ξένους» είχαν πολύ διαφορετική κοινωνική θέση από τις υπόλοιπες. Αυτήν ακριβώς τη διάκριση αναδεικνυε η κυπριακή λέξη «ξενοδουλεύω». Ως τότε, το ιδανικό των κύπριων ανδρών ήταν να μην χρειαστεί ποτέ η γυναίκα τους να εργαστεί έξω από την οικογενειακή εστία ή οπουδήποτε αλλού πέρα από το χωράφι ή το κατάστημα της οικογένειας. Οι άνδρες ήταν αρκετά περήφανοι που οι γυναίκες τους δεν χρειάστηκε να ξενοδουλέψουν ποτέ. Αν τυχόν χρειάζονταν εποχιακά στο χωράφι τους περισσότερα χέρια, αντάλλαζαν την εργασία τους με τους γείτονες ή μίσθωναν φτωχές γυναίκες. Οι περισσότερες γυναίκες δήλωσαν πως δεν είχαν δουλέψει ποτέ στη ζωή τους και τη δουλειά στα χωράφια τη θεωρούσαν ως βοήθεια στους συζύγους τους. Οι γυναίκες που ασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες στην ύπαιθρο της Κύπρου, παρουσιάζονται στις οικονομικές στατιστικές ως άμισθες εργάτριες. Προπολεμικά, αυτές οι γυναίκες συχνά καλλιεργούσαν μαζί με τους συζύγους τους τα δικά τους κτήματα. Δεν χρειαζόταν να πάρουν ποτέ μισθό από τους άνδρες τους και ούτε περίμεναν κάτι τέτοιο. Για αυτές ήταν σημαντικό ότι εργάζονταν στους κόλπους της οικογένειας για να εξασφαλίσουν στα παιδιά τους άνετη ζωή, μόρφωση και γάμους.

Η ιδιωτικοποίηση της γυναικείας παραγωγής είναι αντίστοιχη προς την δημοσιοποίηση της ανδρικής. Συνέπεια της ιδιωτικοποίησης αυτής είναι η οικονομική εξάρτηση της γυναίκας που παρέχει υπηρεσίες οι οποίες προσφέρονται προς τα μέλη της οικογένειας. Με τον τρόπο αυτό, οι υπηρεσίες που παρέχονται μέσα στον οίκο και για τον οίκο δεν θεωρούνται παραγωγικές ούτε υπολογίζονται στο εθνικό προϊόν. Η παραδοσιακή λοιπόν γυναικεία απασχόληση, τα οικιακά, είναι απόλυτα ενταγμένα στη λογική της παραδοσιακής οικογένειας και κοινωνίας, στην οποία το άτομο υπηρετεί την ομάδα με τους τρόπους που προσδιορίζει το φύλο και την ηλικία του. Η άκαμπτη κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο και την ηλικία είναι βέβαια κείμενο χαρακτηριστικό της παράδοσιακότητας. Από την άποψη αυτή, η αντίστοιχη των (γυναικείων) οικιακών (ανδρική) αμειβόμενη απασχόληση είναι εξίσου παραδοσιακή: όπως η γυναίκα – νοικοκυρά αποτελεί το παραδοσιακό θηλυκό πρότυπο έτσι και ο άνδρας – προμηθευτής (ο κουβαλητής) αποτελεί το παραδοσιακό πρότυπο του αρσενικού.

Οι αναπτυξιολόγοι αφήνουν έξω από την εθνική οικονομία τις γυναίκες και τις χαρακτηρίζουν «μη εργαζόμενες», παραγνωρίζοντας έτσι σημαντικές πολιτισμικές συνισταμένες της κοινωνικής ζωής. Στην Κύπρο δεν έχουμε το φαινόμενο της πατρογραμμικής κυριαρχίας – σχεδόν όλες οι Ελληνοκύπριες είναι ιδιοκτήτριες ή τουλάχιστον συνιδιοκτήτριες του σπιτιού που ζουν. Βεβαίως, σε ζητήματα οικογενειακής φύσης ο σύζυγος μπορεί να επιβάλει τη θέλησή του στη σύζυγο, αλλά τα περιουσιακά δικαιώματα των γυναικών ήταν ανέκαθεν εξαιρετικά σημαντικά στοιχεία της κοινωνικής τους θέσης. Οι ρόλοι των φύλων ήταν συμπληρωματικοί: οι άνδρες

αναλάμβαναν την οικονομική υποστήριξη και οι γυναίκες τη φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας ως πρωταρχική, ακόμα και ως αποκλειστική, υποχρέωση (Hirschon R. 2004:192).

Σε ένα επίπεδο, υποδηλώνεται μια αξιολόγηση μεταξύ διαφόρων μορφών αμειβόμενης εργασίας, που καταλήγει στο ότι η μισθωτή εργασία είναι πιο σημαντική από οποιαδήποτε άλλη. Σε άλλο επίπεδο, υποδηλώνεται μια ιεράρχηση μεταξύ αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας. Αυτές οι αξιολογήσεις γίνονται μια βάση για διακρίσεις όχι μόνο μεταξύ των μορφών εργασίας αλλά και μεταξύ των υποκειμένων που κάνουν μια συγκεκριμένη εργασία, κατά συνέπεια και μεταξύ των ανδρών και των γυναικών που εμπλέκονται στις αντίστοιχες μορφές εργασίας. Και δεν είναι καθόλου σπάνιο να απαξιώνεται η εργασία που κάνουν οι γυναίκες για τον λόγο ακριβώς ότι την κάνουν γυναίκες.

Στο πλαίσιο αυτών των ιεραρχικών αξιολογήσεων ανάγονται σε μη εργασία οι μορφές εκείνες της εργασίας που γενικά δεν αμείβονται, όπως είναι η οικιακή εργασία, η εθελοντική εργασία και διάφορες άλλες. Εκτελούνται κυρίως από γυναίκες και κατατάσσονται στην προσφορά, στην πράξη αγάπης και στη φροντίδα. Αντιθέτως, η αμειβόμενη εργασία, κυρίως η μισθωτή, προσδιορίζεται de facto ως παραγωγική εργασία (Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1997). Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που θεωρείται σημαντική σε σχέση με όλες τις άλλες «κατώτερες» εργασίες. Η διάκριση αυτή ενυπάρχει στην κοινή αντίληψη αλλά πολλές φορές και στις θεωρητικές διατυπώσεις. Αντιστοιχεί σε έναν καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο, στον οποίο οι γυναίκες ταυτίζονται κατεξοχήν με την μη αμειβόμενη και μη παραγωγική εργασία και οι άνδρες με την παραγωγική και αμειβόμενη. Στην πραγματικότητα, αυτή η διαχωριστική γραμμή ποτέ δεν είναι απόλυτη ούτε και σταθερή, αφού ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία τόσο ιστορικά όσο και γεωγραφικά. Όμως, έχει καταλήξει να είναι κυρίαρχη η αντίληψη αυτή και να κατασκευάζει μία ιδιωτική και μία δημόσια σφαίρα, διακριτές και χωριστές τη μία από την άλλη, και να συνδέει την καθεμία με ένα φύλο.

Η μη παραγωγική εργασία των γυναικών σε τέτοιου είδους παραδοσιακές κοινωνίες δεν περιορίζεται μόνο στον κλειστό χώρο της οικίας (οικιακά), αλλά τις περισσότερες φορές επεκτείνεται στον χώρο του αγρού, νοώντας τον τελευταίο ως συνέχεια του σπιτιού (Μουσούρου, 1993:17). Κατά αυτόν τον τρόπο, η γυναίκα παρουσιάζεται ως μονάδα παραγωγής και συγχρόνως ως νοικοκυρά οικοδέσποινα (Τακαράη, 1984: 345). Παρόλα αυτά, και στις δυο περιπτώσεις η απασχόληση της γυναίκας εκλαμβάνεται ως μη παραγωγική (Μουσούρου, 1993:19) ή θεωρείται ως παράρτημα ασήμαντης οικονομικής αξίας (Τακάρη, 1984:346). Η παραπάνω θέση έχει τις ρίζες της στις οικονομικές δομές που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη αγροτική κοινωνία, εφόσον η ανδρική υπεροχή μέσα στο σπίτι δεν προκύπτει αναγκαστικά από την πατριαρχική καταπίεση, αλλά είναι ενσωματωμένη στην γενικότερη δομή τόσο την οικογενειακή όσο και την οικονομική (Bryson, 2004:318). Η απασχόληση των γυναικών στη γεωργία αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός στις αγροτικές – γεωργικές περιοχές. Η συμπληρωματικότητα στις γεωργικές εργασίες στο επίπεδο της συνύπαρξης και συνεργασίας των δυο φύλων πιστοποιεί στον ίδιο βαθμό τη βιωσιμότητα της οικογενειακής εκμετάλλευσης και την οικονομική ευημερία της ίδιας οικογένειας (Μουσούρου, 1993:21).

Μετά την εισβολή όμως τα πράγματα άλλαξαν. Οι γυναίκες έπρεπε να δουλέψουν. Ενώ μέχρι το 1974 μόνο οι πιο φτωχές δούλευαν σε ξένα καταστήματα ή χωράφια, μετά την εισβολή έγινε συνηθισμένο φαινόμενο να δουλεύουν οι γυναίκες για να στηρίξουν οικονομικά την οικογένειά τους. Η εργασία πλέον για αυτές ήταν ένα μέσο επιβίωσης. Το 1974 ήταν ένα σημείο καμπής στη ζωή των γυναικών προσφυγών, που αναγκάστηκαν για πρώτη φορά να «ξενοδουλέψουν», όποια και αν ήταν η κοινωνική τους θέση προπολεμικά. Οι μη πρόσφυγες γυναίκες, από την άλλη, γνώρισαν τον κόσμο της μισθωτής εργασίας με πολύ βραδύτερους ρυθμούς. Αυτή η κατάσταση απαιτεί ερμηνεία, αφού έρχεται ευθέως σε αντίθεση με τις ρητές επιταγές που αφορούν στον ρόλο της γυναίκας. Οι άνδρες μέχρι τότε αναλάμβαναν την οικονομική υποστήριξη της οικογένειας και οι γυναίκες τη φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας.

«η μητέρα μου πριν την εισβολή ήταν στο σπίτι, αλλά εδούλεφε στα δικά μας τα χωράφια. Δηλαδή, η μάμα μου εφύτεφε πατάτες, είχαμε λεμόνια πορτοκάλια, τον τζιαιρό που ήταν οι πατάτες, το σιτάρι, το κριθάρι που αλέθαν. Επαίρναμε εμείς εργάτες, αλλά η μάμα μου ήταν πάντα στα χωράφια με τον παπά μου... αλλά κανένας εν εδούλεψε σε ξένους εργοδότες πριν, αλλά μετά εμάθαν τζιαι τους ξένους εργοδότες. Ειδικά η μάμα επήαινε τζιαι πλύνισκε πατάτες... εδούλενε σε ένα εργοστάσιο που έκαμνε πατάτες την τελευταία φορά». (Μαρίτσα Χτίστη Σοφοκλέους, Λημνιά Αμμοχώστου, 43 ετών)

Φαίνεται πως οι γυναίκες όλων των ηλικιών ανεξάρτητα, είχαν ανάγκη για δουλειά. Οι απασχολούμενες γυναίκες ήταν ανύπαντρες αλλά και παντρεμένες. Ενώ έως τον πόλεμο μόνο οι φτωχές και οι πιο άτυχες δούλευαν σε εργοστάσια και σε ξένα καταστήματα και γραφεία, τώρα ήταν χρέος όλων να δουλέψουν γιατί όλες φάνηκαν άτυχες με την εισβολή. Ωστόσο, μερικές από τις πιο ηλικιωμένες και ιδίως μερικές που προέρχονταν από εύπορες αγροτικές οικογένειες, χρειάστηκε να δουλέψουν στα εργοστάσια είκοσι και περισσότερα χρόνια, μέχρι δηλαδή τα παιδιά τους να τελειώσουν το σχολείο και το πανεπιστήμιο. Αυτές βούρκωναν κάθε φορά που έλεγαν την ιστορία τους, ένιωθαν πάρα πολύ έντονα ότι η κοινωνική τους θέση είχε καταρρεύσει. Από την άλλη πλευρά, οι κόρες τους έβλεπαν τα πράγματα διαφορετικά, αλλά αμέσως παραδέχονταν πως οι δικές τους δουλειές ήταν συνήθως πολύ πιο ελκυστικές από ότι των μητέρων τους και ασύγκριτα πιο καλοπληρωμένες.

Οι ανύπαντρες γυναίκες σαφώς δούλευαν για να βοηθήσουν την υπόλοιπη οικογένεια, ειδικά όταν ο αριθμός των μελών της οικογένειας ήταν μεγάλος. Η Κατερίνα Νεοφύτου (Βοκολίδα Αμμοχώστου, 57 ετών), αναφέρει πως δούλεψε από πολύ μικρή αφού δεν είχε άλλη επιλογή. Δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς γιατί τα λεφτά που έπαιρνε ο πατέρας της από τη δουλειά του δεν ήταν αρκετά για να θρέψει επτά παιδιά. Εξάλλου, όταν οι πρόσφυγες είχαν δουλειά, τους έκοβαν το επίδομα από την κυβέρνηση. «Γιατί λέει ο πατέρας μου όταν έχεις 7 παιδιά τζιαι παίρνεις 18... 18 λίρες νομίζω ήταν το επίδομα που παίρναμε... μπορείς εσύ να ζήσεις με 18 λίρες, 7 μωρά τζιαι να πηγαίνουν όλα στο σχολείο; Τζιαι μας τα εκόψαν γιατί πήγαινε δουλειά ο πατέρας μου».

Η Κατερίνα, σύμφωνα με την ηλικία της, ήταν πολύ μικρή όταν δούλεψε στα χωράφια πριν την εισβολή. Όπως αναφέρει ο Οδυσσέας Τσιντσιράκος, ο ρόλος της μητέρας ως

«κοινωνικοποιητικός» προετοίμαζε το θηλυκό παιδί για τη σωστή ετοιμασία των οικιακών εργασιών (2011). Η ετοιμασία των απαραίτητων οικιακών εργασιών από τα νεαρά κορίτσια είχε διττό χαρακτήρα. Από τη μια, τα καθιστούσε στην κατάλληλη θέση, ώστε να φέρουν εις πέρας τις οικιακές εργασίες, αναγκαία ενέργεια διότι η μητέρα τους απουσίαζε κατά τη διάρκεια της ημέρας από το σπίτι, όντας η τελευταία στους αγρούς πλάι στον άνδρα της. Από την άλλη, με την ενασχόλησή τους από μικρή ηλικία στις δουλειές του σπιτιού, τα κορίτσια θα ήταν σε θέση να ανοίξουν το δικό τους σπιτικό και να περιποιηθούν με τον σωστό τρόπο τον άνδρα τους. Στο χωράφι ο ρόλος των μικρών κοριτσιών δεν διέφερε από τη μητέρα ή τον πατέρα. Η εργασία στον αγρό ξεκινούσε από μικρή ηλικία. Με αυτό τον τρόπο, τα παιδιά προετοιμάζονταν έτσι ώστε σε μεγαλύτερη ηλικία να είναι έτοιμα, στο επίπεδο της πείρας και της αντοχής.

Από την άλλη, φαίνεται πόσο σημαντικός ήταν ο θεσμός της προίκας αφού οι ανύπαντρες γυναίκες κέρδιζαν χρήματα για να φτιάξουν την προίκα τους. Όπως οι προτεραιότητες της παντρεμένης γυναίκας επικεντρώνονταν στην οικογένεια, για τις ανύπαντρες ο γάμος ήταν ύψιστος στόχος. Πλέον αυτή η δαπάνη, δηλαδή η προίκα, δεν μπορούσε να καλυφθεί μόνο από τα αρσενικά μέλη της οικογένειας, ιδίως αν υπήρχαν πολλές κόρες. Έτσι, λοιπόν, οι κοπέλες έπρεπε να βοηθήσουν και να συνεισφέρουν οι ίδιες για την προίκα τους. Σύμφωνα με την παραδοσιακή πρακτική λοιπόν, η δυνατότητα της κοπέλας να συνεισφέρει για την προίκα της από δικά της έσοδα γινόταν αποδεκτή.

Δεδομένου, όμως, πως ο στόχος ήταν ο γάμος και πρωταρχική μέριμνα της οικογένειας ήταν η γυναικεία αγνότητα, οι γονείς ανησυχούσαν για τους πειρασμούς που θα μπορούσε να είχε η κόρη τους έξω από το σπίτι, δηλαδή στον τόπο εργασίας τους. Η Κούλα Κυριάκου (Μπογάζι Αμμοχώστου, 47 ετών) όταν τελείωσε από το σχολείο, δούλευε σε ένα εστιατόριο ως ταμίας. Αναφέρθηκε στην περίεργη συμπεριφορά του πατέρα της ο οποίος την μετακινούσε από το σπίτι στη δουλειά και από τη δουλειά στο σπίτι, έτσι ώστε να έχει τον έλεγχο των μετακινήσεών της. Μερικές φορές, ακόμα, πήγαινε από τη δουλειά της για να «ελέγξει» την κατάσταση, όπως η ίδια αναφέρει. Η μεγάλη πατριαρχική οικογένεια αποτελεί την κεντρική κοινωνική μονάδα στην οποία ο γηραιότερος άνδρας εξουσιάζει όλους τους άλλους και η τιμή της οικογένειας είναι στενά συνυφασμένη με την ελεγχόμενη αρετή των γυναικών (Yuval Davis, 2013:29). Ο πατέρας όφειλε να «προστατεύει» την τιμή της γυναίκας: ασκούσε κάποιο έλεγχο (σε κάποιες περιπτώσεις τον απόλυτο έλεγχο) στον χώρο της και στον τρόπο που διέθετε το χρόνο της, αφού η τιμή της γυναίκας ταυτιζόταν με την προσωπική του τιμή, με την τιμή της οικογένειας (Campbell, 1974). Η έννοια της τιμής είχε μεγάλη σημασία. Η συμπεριφορά του κάθε μέλους μιας οικογένειας αντανακλά σε όλες τις πτυχές τα μέλη της. Συνεπώς, η αποφυγή της αρνητικής κοινής γνώμης, ιδιαίτερα όπως αυτή εκφράζεται σε κουτσομπολιά, παρέχει ένα ισχυρό κίνητρο για να ζήσουν με τις αξίες και τα πρότυπα της ευπρέπειας που πραγματοποιήθηκαν από την κοινότητα ως σύνολό της. Οι άνδρες έχουν ως καθήκον τους την προστασία της τιμής της οικογένειας, και ως εκ τούτου την άγρυπνο συμπεριφορά των υπόλοιπων μελών της οικογένειας.

Επίσης, καμιά γυναίκα κάτω των πενήντα ετών δεν είχε αποφύγει την αμειβόμενη εργασία, προκειμένου να στηρίξει οικονομικά την οικογένειά της. Δούλευαν για να καλύψουν τα βασικά

έξοδα για τη διαβίωση της οικογένειας. Δεδομένου ότι ένας μισθός μόνο δεν κάλυπτε τις ανάγκες του νοικοκυριού, έπρεπε να εργαστούν και οι παντρεμένες γυναίκες. Οι περισσότερες γυναίκες δούλευαν στο σπίτι ή ως μοδίστρες, «...εγώ που ήμουν μια κοπέλα που εδούλεφκα μες το σπίτι μου γιατί είχα δικό μου ραφτάδικο με κοπέλες, εμάθαινα άλλες κοπέλες ράψιμο, τζιαι είχα τη δουλειά μου...» (Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών) ή έφτιαχναν ψωμιά πουλώντας τα στους χωρικούς.

«επούλουν κρέμες για να μεν δυστυχίσω τα μωρά μου, μες τα μαστραπούθκια του γαλάτου. Επούλουν κρέμες μαχαλεπί. Να σου το πω μαχαλεπί γιατί εν τουρκίσιμη λέξη, μαχαλεπί. Κρέμες τζιαι εδίουν του γιου μου, ένα γιο που τον έχω τζιαι κράταν την κούπα τζιαι εγύριζε τα, είσιε στρατόπεδα τζιαμαί τζιαι πουλούσε τα ο γιος μου, είκοσι τη μέρα τζιαι είκοσι το απόγευμα για να ζήσω τα μωρά μου, για να επιβιώσουμε» (Μαρία Κνωδαρίτη, Άγιο Αμβρόσιο Κερύνειας, 68 ετών).

Η εργασία στο σπίτι, συνήθως αμειβόμενη με το κομμάτι, είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο με πλούσιο ιστορικό παρελθόν και σημαντική έκταση σε όλες τις χώρες. Με αυτό τον τρόπο, οι γυναίκες μπορούσαν να ελέγξουν το χρόνο και το ρυθμό της δουλειάς και να συνδυάσουν την αμειβόμενη εργασία με τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Ήταν ένας εύκολος τρόπος για αυτές να βγάσουν λίγα χρήματα και να βοηθούν οικονομικά την οικογένεια, ώστε να καλύψουν κάποιες βασικές ανάγκες. Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι θεωρείται συχνά ότι συνδυάζεται με τα οικιακά καθήκοντα των γυναικών. Όμως, η δουλειά στο σπίτι, σε συνδυασμό με την μη αμειβόμενη οικιακή εργασία, δεν εξασφαλίζει στις γυναίκες τον χαρακτηρισμό και τα προνόμια των εργαζομένων, ούτε μεταβάλλει την υποδεέστερη θέση τους στην αγορά εργασίας. Οι γυναίκες ενσωματώνονται στην αγορά εργασίας με όλες τις πραγματικές και συμβολικές δεσμεύσεις του προσδιορισμού τους ως νοικοκυρές. Αυτός ο προσδιορισμός στηρίζεται στην αποδοχή ότι υπάρχει ένας «φυσικός» καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα, ότι υπάρχουν χώροι, αλλά και χρόνοι που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο από τη φύση του (Dubish, 1986, Friedl, 1986, Hirschon, 1981, Ιγγλέση, 1990).

Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι συνεπάγεται με την ανασφάλεια, πολλές ώρες δουλειάς για μικρή αμοιβή, την έλλειψη κοινωνικής ασφάλειας κ.α. Η υποτίμηση αυτής της μορφής απασχόλησης διαιώνίζει την αντίληψη ότι στην πραγματικότητα αυτές τις γυναίκες τις συντηρούν οι άνδρες τους. Στην περίπτωση των γυναικών προσφύγων, αυτή η αντίληψη δεν υφίσταται. Μετά τον πόλεμο, όπως θα αναφερθεί, οι άνδρες έμειναν για αρκετό καιρό χωρίς δουλειά, οπότε βλέπουμε τις γυναίκες έστω και με αυτού του τύπου εργασία να προσπαθούν να συντηρούν τις ίδιες, την οικογένεια αλλά και τους άνδρες τους. Το εισόδημα των γυναικών ήταν το κύριο, αν όχι το μοναδικό, εισόδημα της οικογένειας και σε όλες τις περιπτώσεις καλύπτει βασικές ανάγκες και όχι προσωπικά έξοδα.

«...εμένα ο άνδρας μου ήταν λογιστής σε μια εταιρεία στο Βαρώσι που ήταν συνεργατισμός...τζιαι ήταν υπεύθυνος του λογιστηρίου. Τζιαι ήρταμε ποδά τζιαι εν είσιε δουλειά τίποτε...εν είχαμε δουλειά τίποτε... ήρταμε ποδά τζιαι έκαμε έξι μήνες τζιαι δουλειά εν είσιε... τζιαι επειδή ήξερα εγώ ράψιμο, άρκεψα δουλειά εγώ, τζιαι νύχτα-μέρα με το βελόνι, πέρκη μπορέσουμε να πιάσουμε προς

το ζην μας, να μπορέσουμε να ζήσουμε τζιαι τα μωρά μας...»(Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών).

Από την άλλη πλευρά, η υποτίμηση αυτή αποτελεί πηγή κοινωνικής υπεροχής για τους άνδρες, καθώς ενισχύει την παραδοσιακή ταύτιση των γυναικών με τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού (Αλιπράντη – Μαράτου, 1999). Επιπλέον, οι εργαζόμενες στο σπίτι δύσκολα μπορούν να διαχωρίσουν τους όρους εργασίας της νοικοκυράς και της εργαζόμενης με αμοιβή, καθώς παραβιάζονται τα όρια και αλληλοδιαπλέκονται ο ιδιωτικός χώρος με τον χώρο εργασίας (Βαΐου, 1989, Βαΐου, Στρατηγάκη, Χρονάκη, 1991, Θανοπούλου, Κωτσοβέλου, Παπαρούνη, 1999, Κετσετζοπούλου, Συμεωνίδη, 2002).

Μερικές δούλεψαν και στο εργοστάσιο το οποίο είχε λειτουργήσει στην Πάφο μετά την εισβολή. Άλλες συνέχισαν τη δουλειά στα χωράφια, αυτή τη φορά όμως δούλευαν σε ξένα χωράφια επί πληρωμή. Η Κατερίνα Νεοφύτου δούλευε σε ένα ξένο χωράφι όπου καλλιεργούσε καπνό. «Εζούσαμε, επιγαίναμε θυμούμαι... εβάζαν στην αρχή- αρχή αρχίσαν να βάζουν το καπνό, επειδή ήμασταν μικρές τζιαι βάζαμε στα χωριά μας τον καπνό, τζιαι ξέραμε πώς να κόψεις το καπνό, πώς να τον φυτέψεις τζιαι πήγαμε τζιαι εδουλεύαμε εμείς στις δουλειές τους για να τους δείξουμε πώς να κόβουν τον καπνό».

Οι γυναίκες πρόσφυγες κατάφεραν να αποδείξουν πως μπορούν να τα καταφέρουν με οποιαδήποτε δουλειά είτε αυτή χαρακτηρίζεται ανδρική, είτε γυναικεία. Ίσως, ως το 1974 οι γυναίκες να μην είχαν διαπρέψει στο επάγγελμα του οικοδόμου αλλά μετά τον πόλεμο υπάρχουν γυναίκες που κατέφευγαν σε τέτοιου είδους εργασίες.

Δυο περιπτώσεις: η Χρυστάλλα Χαρίτου Αδάμου (Ποταμός του Κάμπου – Μόρφου, 81 ετών), «εγώ μόλις ήρθα δαμέσα (εννοεί τον Μούτταλο), επήαινα στα σπίτια τα τούρκικα τζιαι επατσάρισκα τζει που ήταν ξιφτισμένα, οι μαστόροι. Εμπήκαν οι μογοιατζήδες μέσα και μογοιάτιζαν για να μπει μέσα ο κόσμος να κάτσει. Εδούλεψα δυο χρόνια μες τους πηλούς». Η Χρυστάλλα κατοικώντας μετά την εισβολή στον Μούτταλο αναφέρει ότι βοηθούσε τους χτίστες στο φτιάξιμο των τούρκικων σπιτιών, έτσι ώστε να μπορέσουν να ζήσουν μέσα οι πρόσφυγες. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η Σωτηρούλα Θεοδοσίου Στυλιανού (Μπογάζι Αμμοχώστου, 46 ετών): «η μαμά μου δούλευε σε μια εργοληπτική εταιρία και έφτιαχνε πηλό. Η μάμα μου. Έρχετον με μπότες και λερωμένη στο σπίτι. Τζιαι λαλώ της μάμα που δουλεύεις και λαλεί μου στα χτίσματα. Εγώ ενόμιζα ότι ήταν ανδρική δουλειά».

Η Παρασκευή Ιωαννίδου (Πάνω Ζώδια, 65 ετών) επαναλαμβάνει συνέχεια τη δυσκολία της να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, να προσαρμοστεί δηλαδή σε κάτι καινούριο όπως η εργασία. «Έπρεπε να δουλέψουμε. Για να δουλέψεις ήταν δύσκολα τα πράματα. Που τη μια δεν ήξερα τίποτα εγώ. Ήξερα να πάω στη πορτοκαλιά μου και να και να κόψω πορτοκάλια, άτε και να τσαπίσω. Δεν ήξερα τίποτα. Τι θα πει δεν ξέρεις; Επήα στο λιμάνι και ζήτησα δουλειά (σε ένα εστιατόριο). Επροσβάλουμον να ζητήσω δουλειά. Εκάτσαμε εφάμε τζιαι ρωτώ το γκαρσόνι αν

θέλουν υπάλληλο μέσα... βάλουν με μες την κουζίνα...δεν ήξερα τίποτε..... τωρά έχει 8 χρόνια που κάθουμαι, εκουράστηκα, εγέρασα. Δεν μπορώ να κάθουμαι. Θέλω δουλειά.»

Η εργασία, την οποία οι γυναίκες πρόσφυγες βίωσαν ως πρωτοφανή πίεση και εξευτελισμό, σύντομα έμελλε να γίνει φυσιολογικό στοιχείο της ζωής των περισσότερων γυναικών. Όμως, όπως οι ίδιες τονίζουν, αυτό που για τις άλλες ήταν ελεύθερη επιλογή, για τις ίδιες ήταν αφόρητη πιεστική καταπίεση. Το έκαναν καθώς όλο και περισσότερες κυπριακές οικογένειες αντιλαμβάνονταν ότι μόνο έτσι θα μπορούσαν να «τα βγάλουν πέρα», δηλ. να μορφώσουν και να παντρέψουν τα παιδιά τους και συγχρόνως να εξασφαλίσουν σύγχρονα επίπεδα καταναλωτικής άνεσης.

Έτσι, όμως, γίνονταν ακόμη μεγαλύτερα τα βάρη που επωμίζονταν. Παρόλο που τώρα έβγαιναν να δουλέψουν, ο μόχθος τους μέσα στο σπίτι δεν μειωνόταν. Οι άνδρες μερικές φορές αναλάμβαναν να μαγειρέψουν το δικό τους φαγητό ή να προσέξουν τα μικρά παιδιά, αλλά τους ήταν σχεδόν αδιανόητο να καθαρίσουν ή να πλύνουν. Επιπλέον, όταν δούλευαν έξω, οι γυναίκες πληρώνονταν λιγότερο από τους άνδρες. Οι γυναίκες απέσπασαν κάτι χρήσιμο από τον νέο ρόλο τους: δεν ένιωθαν απλώς χρήσιμες αλλά και απαραίτητες για την οικογένειά τους. Μπορεί οι γυναίκες να μην παραπονούνταν για τα επιπλέον βάρη, αλλά αυτό το έβλεπαν σαν «καταναγκασμό» αφού ποτέ δεν χρειάστηκε να δουλέψουν στη ζωή τους και τώρα είχαν «ξεπέσει» σε αυτήν την ανάγκη. Η κυρία Κατερίνα Νεοφύτου, αν και 14 χρονών προσφυγοπούλα, μετά το σχολείο πήγαινε για δουλειά στα χωράφια. Αναφέρει συνέχεια της λέξεις: *«αναγκάστηκα – αναγκαστήκαμε»*. Δουλεύει όχι γιατί το θέλει, αλλά από ανάγκη για χρήματα και αυτό που κάνει το βλέπει σαν καταναγκασμό.

Η κοινή γνώμη ανεχόταν την απουσία τους από το σπίτι, διότι αντιμετώπιζαν τη δουλειά των γυναικών ως θυσία που γινόταν ώστε να επιβιώσει η οικογένεια. Εξάλλου, πολλοί άνδρες έμεναν άνεργοι επί μήνες και είχαν παραπανίσιο καιρό στη διάθεσή τους να νιώθουν άχρηστοι και να μελαγχολούν. Ο αδελφός της Χρυστάλλας, τελειώνοντας τις σπουδές του ως καθηγητής, δεν μπορούσε να βρει δουλειά και ένιωθε άσχημα ως προς το πρόσωπο της μητέρας του γιατί αυτός «καθότανε» και δεν δούλευε, ενώ η μητέρα του αναγκαζότανε να δουλέψει για να τους μεγαλώσει. *«Να βλέπω τη μάνα μου λαλεί να πιάνει τη τσέντα που το πρωί να πιάνει δουλειά τζιαι να τζοιμούμαι τζι' εγώ μες το κρεβάτι;»*

«τζιαι τον πρώτο τζιαιρό ήταν πολλά δύσκολα τα πράματα, πάρα πολλά δύσκολα...ο κόσμος ώσπου να ανοίξουν δουλειές...εμένα ο άνδρας μου ήταν λογιστής σε μια εταιρεία στο Βαρώσι...τζιαι ήταν υπεύθυνος του λογιστηρίου, τζιαι ήρταμε ποδά τζιαι εν είσιε δουλειά τίποτε...»
(Νίνα Παπαπέτρον, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών).

Οι άνδρες πρόσφυγες αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες στο να προσαρμοστούν στην απώλεια του καθεστώτος, στο να είναι άνεργοι υποαπασχολούμενοι, όπως συνδέεται συχνά η ταυτότητά τους με το ρόλο τους ως προμηθευτές. Οι Benson και Kulig διαπίστωσαν ότι η αιτιολόγηση για να μην εργάζονται, ή να είναι σε θέση να εργαστούν ώστε να συμβάλλουν στην στήριξη των

οικογενειών τους, ήταν διαθέσιμη για τις γυναίκες, ενώ οι άντρες που δεν έχουν τέτοιες πολιτισμικές αποδεκτές δικαιολογίες, οδηγούνταν στην απώλεια της αυτοεκτίμησης (Krulfield, 1994:73). Οι περισσότεροι άντρες προέρχονται από παραδοσιακές κοινωνίες στις οποίες οι γυναίκες αναλάμβαναν τη φροντίδα των οικιακών καθηκόντων. Οι περισσότεροι άνδρες δυσκολεύτηκαν να βρουν δουλειά και αυτό τους προκαλούσε μεγάλη ανησυχία. Ειδικά για τον πρωτότοκο γιο που θα έπρεπε κανονικά να αναμένεται ότι θα φροντίσει τις υποχρεώσεις του ως προμηθευτή της οικογένειας. Η έξοδος από τη δημόσια σφαίρα τραυματίζει την ανδρική ταυτότητα γιατί η οικιακότητα της γυναίκας σήμαινε δύναμη δική του.

Κεφάλαιο Έκτο

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΚΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ

Στην προσφυγική κοινότητα του Μουττάλου, όπου διεξήχθη η επιτόπια έρευνα, δεν υπήρχαν πολιτιστικοί σύλλογοι, παρά μόνο δύο αθλητικά σωματεία: το «Αθλητικό Σωματείο Ελπίδα/Αναγέννηση Προσφύγων Πάφου» και το «Πολιτιστικό Αθλητικό Σωματείο Προσφύγων Μουττάλου Επιστροφή/Προμηθέας». Όπως πληροφορήθηκα από τον κοινοτάρχη Ανδρέα Παπαπέτρου, η Ελπίδα είναι καθαρά αθλητικό σωματείο χωρίς καμία πολιτιστική δράση σε αντίθεση με τον Προμηθέα. Φαίνεται ότι σε περιπτώσεις στις οποίες το χωριό δεν έχει πολιτιστικούς συλλόγους, την πολιτιστική δράση την αναλαμβάνουν τα αθλητικά σωματεία.

Σύμφωνα με τον κοινοτάρχη του χωριού, μετά την εισβολή του 1974 δημιουργήθηκε το Κέντρο Νεότητας Αναγέννηση, το οποίο ίδρυσε την ποδοσφαιρική ομάδα Αναγέννηση. Το 1989, για κομματικούς λόγους, δημιουργήθηκαν δυο ποδοσφαιρικές ομάδες οι οποίες προαναφέρθηκαν. Το πολιτιστικό αθλητικό σωματείο «Προμηθέας» δημιουργήθηκε το 1989 μετά από ανάγκη των προσφύγων κατοίκων της συνοικίας Μουττάλου να επαναδραστηριοποιηθούν στην προσφυγιά και να προσφέρουν τόσο πολιτιστικά όσο και αθλητικά. Με την πάροδο των χρόνων και με στόχο να δημιουργηθεί μια πιο δυνατή ποδοσφαιρική ομάδα μακριά από τα πάθη του παρελθόντος, οι φίλοι του Προμηθέα με τη βοήθεια και άλλων φίλων του αθλητισμού στη συνοικία, αποφασίζουν να προχωρήσουν στη δημιουργία μιας νέας ποδοσφαιρικής ομάδας και έτσι δημιουργείται η ομάδα «Προμηθέας – Επιστροφή». Στη συνέχεια και με πρωτοβουλία των φίλων της νέας ομάδας, επιτυγχάνεται η ενοποίηση των ομάδων της συνοικίας το 2004. Μετά από πάροδο δύο χρόνων, τα δύο σωματεία αποφασίζουν τη διακοπή της συνεργασίας και βασικά τη δημιουργία και πάλι δύο ομάδων ποδοσφαίρου στη συνοικία.

Κύριο μέλημα των προσφύγων, κατόπιν της εγκατάστασής τους, ήταν η βελτίωση της καθημερινότητάς τους. Οι συνθήκες εγκατάστασης ήταν εξαιρετικά άθλιες, οι αρρώστιες ενίσχυαν τα ποσοστά θνησιμότητας και η αρνητική υποδοχή της κοινωνίας καθιστούσε τον αγώνα των προσφύγων για εύρεση εργασίας ιδιαίτερος δύσκολο. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και σε συνδυασμό με την ανάγκη να ικανοποιηθεί το προσφυγικό αίσθημα του «ανήκειν» σε ένα κοινωνικό σύνολο με ένα κοινό ιστορικό παρελθόν, κοινά βιώματα και κοινό τόπο καταγωγής, ιδρύονται σύλλογοι και αθλητικά σωματεία, με σκοπό «την εξυπηρέτηση των προσφυγικών συμφερόντων και την αποκατάσταση των προσφύγων» (Ιωαννίδου, 2004:37). Οι πρόσφυγες μεταφέρουν τη συγκεκριμένη εμπειρία τους στις νέες τους πατρίδες, αναπτύσσοντας διοικητικές και οργανωτικές ικανότητες στο πλαίσιο του αγώνα για την επιβίωσή τους και την ένταξή τους στον κοινωνικό ιστό (Ιωαννίδου, 1998: 37-38).

Η ίδρυση συλλόγων έχει μακρά ιστορία, τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στη διασπορά. Πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση πολλών συλλόγων που δημιουργήθηκαν μετά τη μικρασιατική καταστροφή και οι οποίοι λειτούργησαν ως μηχανισμοί αποζημιώσεων σε πολλά επίπεδα. Η εμφάνιση τέτοιων συλλόγων μετά το 1922 ήταν ένα γενικότερο φαινόμενο, που

αποτελέσει αντικείμενο έρευνας για τον ρόλο τους στη διαμόρφωση της προσφυγικής ταυτότητας και την ένταξη των μελών τους στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία (Κυριακίδου – Νέστορος, 1989).

Παρόλο που οι εκάστοτε κοινωνικό – ιστορικές συνθήκες επιβάλλουν τους όρους τους και διαμορφώνουν κάθε φορά διαφορετικά δεδομένα σε ό,τι αφορά τους συλλόγους, το φαινόμενο θα μπορούσε ίσως ιστορικά να συνδεθεί και με τον λεγόμενο «κοινοτισμό» των Ελλήνων και την αφοσίωσή τους στη χαμένη τους πατρίδα. Ο John K. Campbell (1964, 1976) για να υποστηρίξει την εργασία του με θέμα την ελληνική κοινωνία, επικαλείται ότι οι Έλληνες συσπειρώνονται γύρω από στενούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς: τον κώδικα τιμής – με την ευρεία σημασία του όρου – την οικογενειοκρατία και τα δίκτυα των πελατειακών σχέσεων.

Ο Γερμανός φιλόσοφος Herder είχε παρατηρήσει ότι μία από τις ιδιομορφίες του ανθρώπου είναι να επιδιώκει να αναπληρώνει αυτό που αισθάνεται ότι έχει απωλέσει. Στον άνθρωπο υπάρχει «ο σπόρος της αναπλήρωσης», αναφέρει χαρακτηριστικά (βλ. Eberhart, 2001:32). Η μέριμνα για την ανάδειξη της παράδοσης και η καλλιέργειά της από τους πολιτιστικούς συλλόγους λειτουργεί όχι μόνο ως μηχανισμός προσδιορισμού και διατήρησης της ταυτότητας των ατόμων και συσπείρωσης της ομάδας, αλλά και ως μηχανισμός αποζημίωσης γι' αυτό που οι άνθρωποι έχουν απωλέσει (Χατζητάκη – Καψωμένου, 2002:374).

Ως σκοποί ίδρυσης των συλλόγων μνημονεύονται: η γνωριμία των μελών, η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων, η ανάπτυξη δεσμών αλληλεγγύης των μελών, η συνέχιση των παραδόσεων, ηθών και εθίμων, η συγκέντρωση λαογραφικού και φωτογραφικού υλικού και η αξιοποίηση καθώς και διατήρηση των παραπάνω. Σε άλλες περιπτώσεις, η προστασία, η υποστήριξη, η προαγωγή και η διάδοση μιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Την ανάγκη ίδρυσης των συλλόγων επιβάλλουν διάφοροι λόγοι, όπως λόγοι ιδεολογικής και ηθικής φύσης, χωρίς να λείπουν και οι ωφελμιστικοί (Χατζητάκη – Καψωμένου, 2002:374). Στα πλαίσια των δραστηριοτήτων αυτών των συλλόγων εντάσσονται η οργάνωση εκδρομών, χοροεσπερίδων και εκδηλώσεων.

Η Χατζητάκη – Καψωμένου, όπως συνοψίζει στο άρθρο της, διάφορες μελέτες προσφυγικών συλλόγων έχουν αναδείξει τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν οι σύλλογοι αυτοί στην επιτυχή προσαρμογή και ενσωμάτωση των προσφύγων. Το ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο στο οποίο βασίζει η Χατζητάκη – Καψωμένου την επισκόπησή της, προσεγγίζει την ίδρυση συλλόγων από μειονότητες στη χώρα φιλοξενίας ως στρατηγική επιβίωσης με ηθικά, κοινωνικά και οικονομικά πλεονεκτήματα. Η συνολική θεωρία είναι ότι οι σύλλογοι στην εμπειρία της εξορίας διοργανώνουν τελετουργίες, όπως πολιτιστικά δρώμενα, εορτασμούς και άλλες εκδηλώσεις μέσα από τις οποίες οι ομάδες διασαφηνίζουν τα όριά τους, επανασυνδέουν την εκπατρισμένη κοινότητα και έτσι παρέχουν ένα ψυχολογικό δίκτυο ασφάλειας και υποστήριξης για την αντιμετώπιση των δυσκολιών της εξορίας (Δέλτσου, 2009:278).

Η εμπειρία της προσφυγιάς που αποτελεί απειλή για τη συνοχή της ομάδας (Malkii, 1995:515-516), αποκαθίσταται λειτουργικά από τους συλλόγους. Οι σύλλογοι έχουν προφανέστατα παίξει καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση αυτού που πολλοί έχουν αποκαλέσει «εμπειρία της προσφυγιάς» (Malkii, 1995). Οι πρόσφυγες έχουν ανεπτυγμένη συναίσθηση του γεγονότος ότι ταυτοχρόνως βρίσκονται «σπίτι μακριά από το σπίτι», «εδώ και εκεί», με μνήμες, οράματα και μύθους για τις χαμένες πατρίδες (βλ. Vertovec, 1997 και Saffran, 1991 στο Kaya, 2005: 132-133). Για τους πρόσφυγες, το παρελθόν και συγκεκριμένα η μνήμη του παρελθόντος, αποτελεί επίκεντρο της ύπαρξής τους ως ομάδας. Το παρελθόν, και για την ακρίβεια η μνήμη του παρελθόντος είτε ως ιστορίας είτε ως πολιτισμού, αποτελεί επίκεντρο στην παραγωγή και αναπαραγωγή της ομάδας των προσφύγων. Όπως γράφει η Μπενβενίστε, (1998: 33), «σε όλους τους μνημονικούς τόπους αναπαρίσταται ο λόγος – κοινωνικός, πολιτισμικός, ιστορικός – που το παρόν προβάλλει στο παρελθόν».

Οι εκδηλώσεις των συλλόγων που αναφέρονται στο παρελθόν συνθέτουν τη βάση, τον «ιδρυτικό μύθο», που συνδέει το «εδώ» με το «εκεί» και το «τώρα» με το «τότε», πάνω στο οποίο διαμορφώνονται οι πρόσφυγες ως ομάδα (Δέλτσου, 2009: 282). Οι πρακτικές αυτές που δημόσια διαμορφώνουν τους πρόσφυγες ως ομάδα, πραγματοποιούν τον πολιτισμό αναδεικνύοντας την κατασκευή του ως πολιτική στρατηγική, αφενός μεν δημιουργώντας μια «κοινότητα συναισθημάτων» (Appadurai, 1997), αφετέρου δε κάνοντας την ομάδα ορατή για τα μέλη της αλλά κυρίως για τους έξω (Δέλτσου, 2009: 282).

Ο ρόλος των συλλόγων είναι καίριος για την κατασκευή της συλλογικής μνήμης, αλλά και για την ίδια την ύπαρξη της ομάδας. Μέσα σε αυτή την διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής της ομάδας, στην οποία το παρελθόν αποτελεί ένα από τους κεντρικούς άξονες της επίσημης ύπαρξής τους, οι σύλλογοι εμφανίζονται ως χώροι έκφρασης της ταυτότητας των προσφύγων και ταυτοχρόνως ως κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η μνήμη τους (Δέλτσου, 2004: 258). Οι σύλλογοι αποτελούν φορείς και διαμορφωτές της μνήμης και χώρους συσπείρωσης. Πιο χαρακτηριστικές είναι οι δραστηριότητες, οι εκδηλώσεις και οι αναμνηστικές τελετές που αναφέρονται στο παρελθόν και ειδικά στην τούρκικη εισβολή.

Η μεταφορά του ονόματος της αθλητικής ομάδας «Προμηθέας» από το «εκεί» στο «εδώ», και γενικά άλλες δημόσιες εκδηλώσεις του συλλόγου, προκύπτουν από μνημονικές γεωγραφίες των κατεχομένων. Επίσης, οι εκδρομές και τα προσκυνήματα στους τόπους της «χαμένης πατρίδας», που συχνά διοργανώνονται από τον σύλλογο, εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο ενός δια – εθνικού πολιτισμού, που δίνει υπόσταση σε «τόπους νοσταλγίας» και οπτικοποιεί το παρελθόν με όρους ενός εθνικού, αλλά παγκόσμιου τουριστικού παρόντος. Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις έχουν ως σκοπό τη διατήρηση της μνήμης των κατεχομένων. Η έκθεση φωτογραφίας εις μνήμη των κατεχομένων είναι η πιο συχνή εκδήλωση που πραγματοποιεί ο σύλλογος.

Ένα άλλο στοιχείο που συνδέει το παρελθόν με το παρόν και θεωρείται στοιχείο της προσφυγικής ταυτότητας είναι η θεσμοποιημένη παροχή κοινωνικού έργου. Σε αυτήν την περίπτωση το παρελθόν προσφέρει την ερμηνευτική βάση για μορφές δράσης του παρόντος,

αφού θεωρείται ότι δηλώνει τη συνέχεια των κοινωνικών χαρακτηριστικών της ομάδας στο χρόνο και έτσι, μέσα από τα σταθερά χαρακτηριστικά της, επιβεβαιώνεται και η συνέχεια της ίδιας της ύπαρξης της ομάδας στο χρόνο (Δέλτσου, 2004: 261-262). Οι δραστηριότητες «κοινωνικού έργου» του συλλόγου (κυρίως φιλανθρωπικού και ανθρωπιστικού χαρακτήρα), και οι διχόνοιες μέσα στους συλλόγους και ανάμεσα σε συλλόγους, νοηματοδοτούνται μέσα από το παρελθόν. Αποδιδόμενα ως εγγενή χαρακτηριστικά της ομάδας, αναπαράγουν την ύπαρξη της ομάδας από το παρελθόν στο παρόν, πάνω στη βάση των ανέμων, σχεδόν, ιδιοτήτων της.

Οι δεύτερες ονομασίες που δόθηκαν στα σωματεία αυτά: «Ελπίδα» και «Επιστροφή», συνδέουν το παρόν με το μέλλον. Οι πρόσφυγες, όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ζουν με την ελπίδα τις επιστροφές και αυτός ο πόθος για επιστροφή είναι άσβεστος. Σύνθημα της ομάδας του Προμηθέα ήταν: «Για το καλύτερο, Αγώνας για Επιστροφή». Οι πρόσφυγες διατηρούν τις μνήμες του παρελθόντος, θέλοντας να διατηρήσουν τη ταυτότητά τους, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσουν και στρατηγικές που επιτρέπουν την επιστροφή σε ένα μελλοντικό χρόνο στη «χαμένη πατρίδα».

Βέβαια, πλέον, το σωματείο του Προμηθέα ως πολιτιστικός σύλλογος, δεν οργανώνει αρκετές και τακτικές πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αρχικά, λόγω οικονομικής κρίσης δεν έχει την οικονομική ευχέρεια για τη διεξαγωγή τέτοιων εκδηλώσεων. Το γεγονός υπολειτουργίας των συλλόγων σχετίζεται με την αδυναμία της κοινότητας να ενισχύσει τη δραστηριότητά τους. Ένας δεύτερος παράγοντας είναι η ελάχιστη ανταπόκριση των κατοίκων της περιοχής. Στη συνοικία έχουν παραμείνει μόνο άτομα μεγάλης ηλικίας ενώ η νεολαία φεύγει από τη συνοικία και μεταφέρεται προς το κέντρο της πόλης. Αν και παλαιότερα ο Προμηθέας στέγαζε τη θεατρική ομάδα και τα συγκροτήματα χορού της συνοικίας, τώρα πια δεν υπάρχει αυτή η δυνατότητα.

Ποιος είναι τώρα ο ρόλος και η σημασία των αθλητικών σωματείων για τους πρόσφυγες;

Η λειτουργία του ποδοσφαίρου σε συνδυασμό με την καθημερινότητα που βιώνει ο πρόσφυγας, μετατρέπει τους ποδοσφαιρικούς αγώνες ως ανάγκη για φυγή από τη σκληρή πραγματικότητα της προσφυγιάς. Ο πρόσφυγας λόγω της άσχημης οικονομικής του κατάστασης και της διαβίωσής του σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, βρίσκει διέξοδο στη μαγεία του ποδοσφαίρου. Ξεφεύγει για λίγο από την πραγματικότητα και τα προβλήματα και έρχεται σε επαφή με ένα απλό, εύκολο και μαγικό πολιτισμικό προϊόν, στο οποίο ο παράγοντας τύχη διαδραματίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο.

Η σχέση, όμως, ανάμεσα στην κουλτούρα του ποδοσφαίρου και στην προσφυγική κουλτούρα εδράζεται κυρίως στην βασικότερη ιδιότητα του ποδοσφαίρου. Το άθλημα αυτό ικανοποιεί το αίτημα για αποπεριθωριοποίηση και κοινωνική ένταξη. Το αίσθημα αυτό κατασκευάζεται στη βάση διαχωρισμού του κοινωνικού «Εγώ» προς τον «Άλλο» σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο (Μπρομπερτζε, 2007:33-36). Ο προσφυγικός χαρακτήρας των ποδοσφαιρικών σωματείων αποτελεί πεδίο διαμόρφωσης μιας ταυτότητας αντιπαραβαλλόμενης σε έναν

διαφοροποιημένο κοινωνικό «Άλλον» και, ως εκ τούτου, ένταξης σε αυτή τη βάση (Γαλατιανός, 2012: 36).

Το λαοφιλές αυτό άθλημα, λειτουργεί ως «πλατφόρμα» πάνω στην οποία χτίζονται κοινωνικοί συμβολισμοί και ταυτότητες σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Η κατασκευή αυτών των ταυτοτήτων γίνεται στη βάση διαχωρισμού ενός κοινωνικού «Εγώ» προς έναν κοινωνικό «Άλλον». Αυτή ακριβώς η διάκριση είναι που προσφέρει τους θύλακες εκείνους για ικανοποίηση του προσφυγικού αιτήματος για ένταξη και ενσωμάτωση. Το ποδόσφαιρο, λοιπόν, επειδή ακριβώς παράγει και αναπαράγει μαζική κουλτούρα, η οποία ενέχει τη συλλογική διάσταση, προσφέρει εκείνους τους θύλακες που υπόκεινται στην ανάγκη των προσφύγων για ένταξη και ενσωμάτωση (Γαλατιανός, 2012: 38). Εξάλλου, οι ποδοσφαιρικές ομάδες συμβολίζουν την ταυτότητα του κοινωνικού συνόλου που αντιπροσωπεύουν.

Το συμπέρασμα στο οποίο μπορεί να καταλήξει η έρευνα είναι ότι το ποδόσφαιρο επιτελεί ένα έργο ιδιαιτέρως δύσκολο ακόμα και για τον ίδιο τον κρατικό οργανισμό. Είναι δυνατόν, δηλαδή, να προσφέρει στα περιθωριοποιημένα κοινωνικά σύνολα, όπως στο προσφυγικό, τη δυνατότητα να ενταχθούν σε μεγαλύτερα κοινωνικά σύνολα λόγω παρουσίας κοινών χαρακτηριστικών, σε αντιδιαστολή με τα διακριτικά χαρακτηριστικά ενός άλλου κοινωνικού συνόλου.

Κεφάλαιο Εφτά

ΧΩΡΟΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο

Η σχέση του ανθρώπου με τον χώρο, με τον οποίο έρχεται καθημερινά σε επαφή, πολύ περισσότερο από άμεση είναι μια συμβολική σχέση, καθώς το νόημα που αποκτά ο χώρος και η δράση του ανθρώπου μέσα σε αυτόν, διαμεσολαβούνται από συμβολικούς μηχανισμούς παραγωγής νοήματος. Αυτοί οι συμβολικοί μηχανισμοί διαθέτουν συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους αποδίδονται αξίες στο χώρο, δημιουργώντας έτσι συμβολικές σχέσεις των ατόμων μιας κοινωνίας με τον χώρο της (Σταυρίδης, 1990). Η αντίληψη του χώρου, που υποθέτει ο Bergson, χαρακτηρίζεται από ένα δοχείο εντός του οποίου εξελίσσονται δράσεις (1996: 211). Ο άνθρωπος καθώς οικειοποιείται τον χώρο και τον χρόνο, τον μετασηματίζει και αυτό γίνεται με όρους ιστορικούς, δηλαδή με βάση τις συνθήκες αναπαραγωγής των υλικών και συμβολικών προϋποθέσεων της κοινωνικής ζωής οι οποίες μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο (Νιτσιάκος, 2003: 13).

Τόπο από την άλλη πλευρά, ονομάζουμε το βιωμένο ή καλύτερα το σωματοποιημένο περιβάλλον (Μπακαλάκη, 2006: 16). Ο τόπος αναφέρεται από τα δρώντα υποκείμενα ως κομμάτι αναπαραστάσεων τους για τη ζωή τους. «Ο τόπος μου», «το χωριό μου», «η γειτονιά μου» αποτελούν συνηθισμένες εκφράσεις για να ορίσει κάποιος όχι μόνο τον χώρο στον οποίο κατοικεί, αλλά και τις μνήμες, τις εμπειρίες και τις νοηματοδοτήσεις που τον συνοδεύουν.

Η μνήμη είναι η διαδικασία ανάκλησης εμπειριών και αφηγήσεων, ανθρώπων και τόπων που χαρακτηρίζονται από τον χρόνο της πραγματοποίησής τους. Αποτελεί ταυτόχρονα μάθηση, τόσο στο επίπεδο φυσιολογίας της μνήμης (Μπενεβενίστε, Παραδέλλης, 1999), όσο και ως αποτέλεσμα πνευματικής διεργασίας και αξιοποίησης των προσλαμβανουσών από την ανάμνηση μηνυμάτων. Το μεγάλο δοχείο της συλλογικής μνήμης μιας κοινωνικής ομάδας είναι ένα σύμπλεγμα προσωπικών και διαπροσωπικών αναμνήσεων, που είτε έχουν βιωθεί είτε αναπαράγονται και μεταδίδονται στο πέρασμα του χρόνου, επιδιώκοντας τη διατήρηση και τη διάσωση της κληρονομιάς.

Οι συλλογικές μνήμες που διαμορφώνονται στη διαδικασία κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Σταυρίδης, 2006), είτε εκδηλώνονται σε επίσημες τελέσεις της μνήμης, είτε ενεργοποιούνται και ανανεώνονται στις καθημερινές πρακτικές κατοίκησης. Η συλλογική μνήμη τελικά είναι κοινωνικές σχέσεις που πραγματώνονται στο παρόν και είναι εδραιωμένες σε σχέσεις του παρελθόντος σε μια κοινή θεώρηση και ανάκληση των εμπειριών και των αφηγήσεων.

Η πόλη είναι συλλογική ανθρώπινη κατασκευή, έργο των ανθρώπινων χεριών και από τη φύση της διαχρονική, ταλαντευόμενη ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον (Πορταλιού, 1997). Αποτελείται από το φυσικό και κτισμένο περιβάλλον, φτιαγμένο για να φιλοξενεί την ανθρώπινη δραστηριότητα και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε αυτό σε κάθε επίπεδο της

κοινωνικής ζωής. Η παραγωγή του χώρου της πόλης καθορίζεται εν μέρει από την εξουσία και από την άλλη πλευρά, από τις κοινωνικές αντιστάσεις που αναπτύσσονται απέναντι από αυτήν. Ο χρόνος αποτυπώνεται στον χώρο με την μορφή των υλικών καταλοίπων που αναδεικνύουν τη σύγκρουση των σχέσεων στην πόλη, καθώς και την ταυτότητα των αντικρουόμενων δυνάμεων.

Η συλλογική μνήμη αναπτύσσεται στην πρακτική της κατοίκησης. Ο βιωμένος χώρος, ο τόπος, γίνεται πεδίο δράσεων και δημιουργίας σχέσεων, ικανός μέσα από την αλληλεπίδραση των υλικών στοιχείων του και των κοινωνικών δυναμικών που αναπτύσσονται σε αυτόν, να μεταδώσει τη μνήμη που φέρει, ενώ πάνω του εγγράφονται νέες ιστορίες, υφαίνεται η συλλογική μνήμη του μέλλοντος. Ο χώρος, η υλική αυτή πραγματικότητα που διαρκεί στο χρόνο, στηρίζει και διαιωνίζει τη μνήμη των μελών μιας κοινότητας, αποτελεί ακόμα ένα πλαίσιο κοινωνικής αναφοράς (Halbwachs, 1950).

Η μνήμη λοιπόν κατοικεί στην αρχιτεκτονική και αν σε αυτή συμπεριλάβουμε το χώρο της πόλης συνολικά, το σχέδιο πόλης, τις πλατείες, τους δρόμους, τα δημόσια κτίρια, τα μνημεία, ακόμα και τις κατοικίες με ορισμένη τυπολογία και ιστορία, θα παρατηρήσουμε ότι το παρόν βιώνεται σε άμεση σχέση με το παρελθόν και οι σχέσεις που ορίζουν την εξέλιξη του χρόνου που διαμορφώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση ανθρώπων και υλικού περιβάλλοντος, με την επίθεση νέων ιστοριών και εμπειριών, πάνω στο διαρκούν μετασχηματιζόμενο «μνημείο της πόλης» (Σταυρίδης, 2008).

Το κείμενο επιχειρεί να αναδείξει τους μηχανισμούς συγκρότησης χωρικής ταυτότητας των προσφύγων σε μια περιοχή της Πάφου, τον Μούτταλο, υπό το πρίσμα της συλλογικής μνήμης. Στο πλαίσιο της πολιτισμικής εμπειρίας στο χώρο, η συλλογική μνήμη εγγράφεται στο νέο περιβάλλον κατοίκησης και δράσης των προσφύγων. Η εμπειρία της μνήμης είναι καθοριστική στον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνική ομάδα αντιλαμβάνεται το παρελθόν της και το προβάλλει στο παρόν. Στην περιοχή αυτή, διαπραγματεύονται τη διαφορετική τους ταυτότητα, διαμορφώνουν έναν κοινό τόπο μέσα στον οποίο αντλούν αυτοσεβασμό και ανασυγκροτούν μια νέα ταυτότητα στην κοινωνία υποδοχής. Σε αυτόν τον συμβολικό τόπο διαφυλάσσουν τις δικές τους πολιτισμικές αξίες και συνδιαλέγονται με την πόλη – υποδοχέα. Δημιουργούν έναν τόπο που παρεμβάλλεται ανάμεσα στον Μούτταλο και τον τόπο καταγωγής, έναν ενδιάμεσο τόπο.

Η ανάμνηση της ζωής του «εκεί» διατηρεί την αίσθηση της πατρίδας και επηρεάζει την ταυτότητα του χώρου που δημιουργούν το «εδώ». Η πόλη ή το χωριό από το οποίο κατάγεται ο πρόσφυγας δεν διαγράφεται από τη μνήμη του, λειτουργεί σαν ένα δίκτυο στα ανοίγματα του οποίου ο καθένας μπορεί να τοποθετήσει τα πράγματα που θέλει να θυμάται. Ο τόπος προέλευσης συνιστά ένα σύστημα σημείων του χώρου που συνδράμει στη λειτουργία της συλλογικής μνήμης. Η μνήμη, όμως, δεν είναι η ενθύμηση μιας εμπειρίας του παρελθόντος αλλά ένας μετασχηματισμός που φέρνει το παρελθόν μέσα στο παρόν ως γενέθλιο γεγονός. Σε κάθε σημείο της διαδρομής του «εδώ», ο πρόσφυγας θα μπορέσει να ορίσει μία σχέση συγγένειας ή αντίθεσης με τον τόπο του, ώστε να μπορεί να ανακαλεί άμεσα το καθετί στη μνήμη του.

Σύμφωνα με τον M. Halbwachs, οι πράξεις των ατόμων προσανατολίζονται από τη συλλογική μνήμη, όπου η συλλογική μνήμη μεταφέρεται σε ένα χωροχρονικό περιβάλλον δράσης. Ο χώρος αποτελεί ένα από τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης. Για να θυμηθεί ο πρόσφυγας, χρειάζεται να μεταφερθεί πραγματικά ή νοητά σε έναν χώρο. Όπως αναφέρει η Μ. Θανοπούλου, ο χώρος φέρει τα ίχνη αυτών που τον έχουν κατοικήσει, φέρει μνήμες εγχαραγμένες στα στοιχεία που τον αποτελούν. Ο χώρος αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς και περικλείει τις αναμνήσεις των προσφύγων. Μέσα στο χρόνο, ο χώρος αυτός μπορεί να αλλάζει και να μεταμορφώνεται ακολουθώντας τις αλλαγές που συντελούνται στην προσφυγική κοινότητα.

Οι κοινότητες που δημιουργούν οι πρόσφυγες βασίζονται τόσο στην ιδιαίτερη ερμηνεία του παρελθόντος τους σε έναν τόπο όσο και σε όλα εκείνα που πρέπει να διαμορφώσουν το μέλλον τους σε έναν άλλον. Ανιχνεύουμε τη συλλογική μνήμη των προσφύγων μέσα από την οικειοποίηση και τις επεμβάσεις τους στο χώρο. Οι πρόσφυγες διευθετούν τις προσδοκίες τους σε έναν τόπο, όπου απουσιάζουν τα σημάδια των παραστάσεων της μνήμης με τα οποία μεγάλωσαν. Η μνήμη είναι ο τόπος που βρίσκουν καταφύγιο και ασφάλεια.

Ο χαρακτήρας του Μουττάλου είναι ένας συνδυασμός της παραδοσιακής κυπριακής αρχιτεκτονικής και της οθωμανικής. Παρατηρούνται στοιχεία από την παραδοσιακή κυπριακή αρχιτεκτονική που συναντάμε σήμερα πια στα χωριά, όπως μικρά λιτά σπίτια, καθώς και πολύ στενά σοκάκια. Οι είσοδοι των κατοικιών είναι επάνω στο δρόμο και υπάρχουν εσωτερικές αυλές. Όλα αυτά συνιστούν σημάδια μιας εσωστρέφειας η οποία δικαιολογείται από την απαίτηση του μουσουλμανισμού να μην βλέπουν οι ξένοι τις γυναίκες του σπιτιού.

Η περιοχή διαφέρει πολύ από την υπόλοιπη Πάφο, η δόμηση είναι πολύ πυκνή, ενώ η υπόλοιπη πόλη είναι πιο αραιοκατοικημένη, τα σπίτια έχουν εντελώς διαφορετική μορφολογία, ενώ το τζαμί αποτελεί χαρακτηριστικό σημείο και οριοθετεί την αρχή του Μουττάλου. Μια σημαντική παρατήρηση είναι ότι ενώ σε όλη την πόλη βρίσκονται διάσπαρτα τα σημάδια της αποικιοκρατίας, ο Μούτταλος δεν έχει κανένα σημάδι αποικιοκρατικού χαρακτήρα, εξαιτίας της διαφορετικής αντιμετώπισης που είχαν οι Τουρκοκύπριοι από τους Άγγλους. Η σημερινή εικόνα είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, καταρχήν είναι το μόνο μέρος της πόλης που δεν έχει δεχθεί αλλαγές, πάντα είχε ως περιοχή το δικό της χαρακτήρα, αλλά σήμερα που έχει αλλάξει τελείως η υπόλοιπη πόλη, η διαφοροποίηση είναι ακόμα εντονότερη.

Τα σπίτια έχουν κοινές μεσοτοιχίες, ως επί το πλείστον είναι ισόγεια με δώματα, δεν έχουν τις στέγες με κεραμίδια που συναντάμε στην υπόλοιπη πόλη. Γενικά, η περιοχή δεν φαίνεται να έχει κτιστεί βάσει σχεδίου, αλλά αποτελείται από ένα δαιδαλώδες πλέγμα μικρών δρόμων, ενώ η πολεοδομική διάταξη της υπόλοιπης πόλης είναι πολύ πιο οργανωμένη. Τα σπίτια είναι και αυτά μικρά και άναρχα κτισμένα και συχνά δείχνουν την εντύπωση ότι κτίστηκαν εμπειρικά χωρίς την παρέμβαση κάποιου αρχιτέκτονα ή μηχανικού. Στα σπίτια δεν συναντάμε σχεδόν καμιά διάθεση διακόσμησης, με εξαίρεση κάποια αρχοντικά που συνήθως είχαν δημόσιο χαρακτήρα, όπως το παλιό δημαρχείο που σήμερα είναι οικία μιας οικογένειας. Τέλος, υπάρχει κάποια χωρική διαβάθμιση των σπιτιών: τα σπίτια στο κέντρο του Μουττάλου, γύρω από την κεντρική πλατεία

δηλαδή, είναι μικρά και πιθανώς να στέγαζαν τις οικονομικά ασθενέστερες οικογένειες. Όσο απομακρυνόμαστε από την πλατεία, η δόμηση γίνεται κάπως αραιή και τα σπίτια μεγαλώνουν.

Οι πρόσφυγες έχουν διαμορφώσει τα δικά τους στέκια: καταστήματα, καφενεία, εστιατόρια, κουρεία κτλ. Τα στέκια αυτά γίνονται σημεία αυτοαναφοράς για την κοινότητα και διευκολύνουν τις συναντήσεις των μελών της. Οι αγορές και οι συζητήσεις των φίλων αποτελούν σημαντικά στοιχεία της καθημερινής σωματειακής τους ζωής. Χαρακτηριστικά είναι τα καφενεία που περιτριγυρίζουν την πλατεία τα οποία βρίσκεις μόνο στον Μούτταλο. Πρόκειται για μια τούρκικη συνήθεια. Οι Τουρκοκύπριοι λόγω του μωαμεθανισμού δεν μπορούσαν να βρίσκονται στα σπίτια τους, να συζητούν, γιατί απαγορευόταν οι ξένοι να βλέπουν τις γυναίκες τους. Έτσι, οι άντρες χρειάζονταν έναν χώρο εκτός σπιτιού για να μαζεύονται και έτσι αναπτύχθηκε ο θεσμός του καφενείου. Οι πρόσφυγες κράτησαν αυτή τη συνήθεια προσαρμόζοντάς την στα δικά τους πρότυπα. Τα περισσότερα καφενεία έγιναν χώροι όπου στεγάζονται αθλητικά σωματεία, κυνηγετικές λέσχες και διάφορες οργανώσεις των προσφύγων. Στόχος των καφενείων είναι να φέρνουν κοντά τους συγχωριανούς, σε μια προσπάθεια να μην χάσουν τη συλλογικότητα και τη συνεκτικότητά τους.

Τα εστιατόρια, καφενεία κτλ. που δημιουργήθηκαν από τους πρόσφυγες στους χώρους των παλιών τούρκικών καφενέδων, φέρουν ονομασίες από τα χωριά που κατάγονται οι ιδιοκτήτες τους. Έτσι, έχουμε κάποιες ειρωνικές εικόνες: τα παραδοσιακά τούρκικα καφενεία στους δρόμους με τις τούρκικες ονομασίες έχουν ονόματα τουρκοκρατούμενων περιοχών. Τα παλιά και εγκαταλελειμμένα μαγαζιά μεταμορφώνονται σε ανοιχτούς χώρους για τη μεταγραφή της ζωής από το «εκεί» στο «εδώ». Η δική τους επέμβαση στο χώρο, ως κατασκευή ενός υλικού κόσμου, έχει ένα βάθος από το οποίο οι κοινωνικές ταυτότητες των προσφύγων μπορούν να συγκροτηθούν, να επαναπροσδιοριστούν και να μεταβιβαστούν. Συχνά, μεταφέρουν στοιχεία του δικού τους δομημένου περιβάλλοντος και επιμένουν να τα χρησιμοποιούν ακόμα κι αν δεν ταιριάζουν με την περιοχή όπου εγκαθίστανται. Ο συμβολικός χαρακτήρας είναι κάτι σημαντικό για αυτούς, είναι κομμάτι της πατρίδας τους, άρα γνώριμο από συμβολική άποψη. Οι κάτοικοι με τα ονόματα που έδωσαν στα καφενεία δείχνουν τις δικές τους μνήμες, τα περισσότερα ονομάστηκαν από την περιοχή καταγωγής των ιδιοκτητών. Στο εσωτερικό των καφενείων υπάρχουν φωτογραφίες από το μέρος καταγωγής τους. Γενικά, υπάρχει μια προσπάθεια ανάδειξης της μνήμης τους με σεβασμό στο τούρκικο στοιχείο. Βασική τους προτεραιότητα είναι να μην ξεχάσουν.

Οι ονομασίες των δρόμων δεν έχουν αλλάξει, παρέμειναν οι τούρκικες ονομασίες τους. Η επίσημη πολιτική του κράτους προβλέπει να μην αλλάξουν οι ονομασίες των δρόμων, από σεβασμό προς την άλλη πλευρά και για να μην νομιμοποιηθεί η κατάσταση. Αντίθετα, στα κατεχόμενα έχουν αλλάξει ακόμα και οι ονομασίες τοποθεσιών, πόλεων κτλ. Οι πληροφορητές αναφέρουν το παράπονό τους ειδικά για την οδό που φέρει το όνομα του Κεμάλ Αττατούρκ, τον οποίο θεωρούν βάρβαρο αλλά παρόλα αυτά σεβάστηκαν την πολιτισμική κληρονομιά των Τουρκοκυπρίων και ζήτησαν και αυτοί τον ανάλογο σεβασμό.

Η ονοματοθεσία των δρόμων αποτελεί μια διαδικασία παράλληλη και συγγενή προς τη δημιουργία θεσμών επιφορτισμένων με τη μελέτη του παρελθόντος και τη συντήρηση της ιστορικής μνήμης αλλά και προς την ανέγερση μνημείων προς τιμήν ενδόξων νεκρών ή ενδόξων πράξεων. Βρίσκεται, ωστόσο, στα όρια της επίσημης και της μη επίσημης μνήμης και κατά τούτο θα μπορούσε να είναι χρήσιμο τεκμήριο για τα στοιχεία που πραγματικά συνθέτουν τη μνήμη μιας κοινότητας. Τα στοιχεία αυτά εξάλλου διαρθρώνονται σύμφωνα με εσωτερικές διαβαθμίσεις και ιεραρχήσεις που εξαρτώνται, στη συγκεκριμένη περίπτωση, από τη σχετική σημασία ενός δρόμου, δηλαδή από το αν είναι κεντρική λεωφόρος, δευτερεύουσα αρτηρία ή απλώς μικρό στενό. Οι αλλαγές των ονομάτων των δρόμων ή, πάλι, οι αντιστάσεις στη χρήση των νέων ονομάτων στην καθημερινή επικοινωνία μπορούν επίσης να είναι αποκαλυπτικές για τις παραμέτρους της συλλογικής μνήμης (Κουλούρη, 1998).

Η ονοματοθεσία των οδών και τα οδωνύμια είναι τοποθετημένα στον ιστορικό τους χρόνο. Αυτό γιατί η ονοματοθεσία δεν είναι μια ανιστορική διαδικασία, αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορική συγκυρία, όπως αποδεικνύουν και προγενέστερες έρευνες κοινωνικών επιστημών (Αυδίκος, 1993, Δαλκαβούκης, 2002, Δημητρίου, 2006). Η ονοματοθεσία στους δρόμους του Μουττάλου έχει τις ρίζες της στην περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι δρόμοι μεταφέρουν τις επίσημες μνήμες της τούρκικης υπεροχής κατά τις ελληνοτουρκικές διαμάχες. Η αιρετική άποψη του Πετρόπουλου πως οι δρόμοι είναι βαφτισμένοι με ονομασίες ρατσιστικού, εθνικιστικού, милитарιστικού και ιμπεριαλιστικού περιεχομένου (Πετρόπουλος, 1995: 90) αλλά και η ερευνητική διαπίστωση της Χριστίνας Κουλούρη (1998) πως οι δρόμοι μιας πόλης αποτελούν υλικά υποστηρίγματα μιας πρωτίστως εθνικής και δευτερευόντως τοπικής μνήμης, προσφέρουν επιπλέον επιστημονική υποστήριξη στην πιο πάνω υπόθεση. Οι πρόσφυγες λοιπόν με την εγκατάστασή τους στον Μούτταλο δεν έρχονται αντιμέτωποι μόνο με τον ντόπιο πληθυσμό από τις γύρω περιοχές, αλλά επίσης και με το τούρκικο στοιχείο που χαρακτηρίζει τον Μούτταλο.

Σημείο αναφοράς μέσα στη συνοικία αποτελεί η πλατεία, μια πλατεία με αντιφάσεις, εκεί υπάρχει μέχρι και σήμερα η βάση του αγάλματος του Κεμάλ Αττατούρκ. Οι πλείστοι λένε ότι οι πρώτοι πρόσφυγες που πήγαν στον Μούτταλο το κατέστρεψαν, αλλά η αλήθεια είναι ότι με την ανταλλαγή πληθυσμών ο Ντενκτάς πήρε το άγαλμα. Η βάση του αγάλματος παραμένει στη θέση της με την επιγραφή «Καλός Έλληνας, νεκρός Έλληνας». Η πιο συγκλονιστική εικόνα είναι το σύνθημα που έχει τοποθετηθεί στην πλατεία του Μουττάλου ως απάντηση στη βάση του αγάλματος, «Τα σύνορα μας είναι στην Κερύνεια». Αυτό το σύνθημα στην στρατηγική θέση που έχει τοποθετηθεί, εξηγεί ξεκάθαρα τη φιλοσοφία των προσφύγων. Τι κι αν αναγκάζονται να διαμένουν σε μια τουρκοκυπριακή συνοικία, σε σπίτια που δεν είναι δικά τους, τα σύνορά τους είναι στην Κερύνεια, οι μνήμες τους φτάνουν μέχρι εκεί. Επίσης, στην αυλή του σχολείου υπάρχει ένα τουρκοκυπριακό μνημείο με μια επιγραφή στα τούρκικα, ενώ στους τοίχους του σχολείου είναι γραμμένο ένα τεράστιο «Δεν Ξεχνώ». Ο σεβασμός του τούρκικου στοιχείου είναι έντονος χωρίς να πέφτουν στην παγίδα της λήθης.

Τα μνημεία αποτελούν οπτική αναπαράσταση του παρελθόντος κι ένα είδος βραχείας αυτοβιογραφίας. Η σημαντικότητα των μνημείων απορρέει σε μεγάλο βαθμό από τις ιστορικές τους χρήσεις που εμποδώνουν ή μετασχηματίζουν τα νοήματα και τροποποιούν τα σημασιολογικά περιεχόμενα. Η έννοια ενός ιστορικού μνημείου δεν καλύπτει μόνο το μεμονωμένο αρχιτεκτονικό σύνολο, αλλά και την αστική ή αγροτική τοποθεσία που μαρτυρεί έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, μια ενδεικτική εξέλιξη ή ένα ιστορικό γεγονός. Τα μνημεία στην πλατεία έχουν τις ρίζες τους στην οθωμανική αυτοκρατορία και έρχονται σε αντίθεση με το ελληνοκυπριακό στοιχείο. Η βάση του αγάλματος υπενθυμίζει στους πρόσφυγες την βαρβαρότητα των Τούρκων και ως απάντηση σε αυτό είναι η μεταλλική αψίδα με την επιγραφή «Δεν ξεχνώ – Τα σύνορά μας είναι στην Κερύνεια».

Το τζαμί δεσπόζει εντελώς εγκαταλελειμμένο στην είσοδο του Μουττάλου. Πρόκειται για παλιά χριστιανική εκκλησία, την Αγία Σοφία, που στα χρόνια της Τουρκοκρατίας μετατράπηκε σε τζαμί. «Οι Τούρκοι εγκαταλείποντας την περιοχή άφησαν μόνο ερείπια και λίγους μινιαρέδες κτισμένους πάνω σε χριστιανικές εκκλησίες. Ένα τέτοιο τζαμί, που μετέτρεψαν οι Τούρκοι από εκκλησία, είναι η Αγία Σοφία που έγινε η Γένη Τζαμί» (Μιχαηλίδου, 1989: 294). Για χρόνια έμεινε αλειτούργητο, με μοναδική εξαίρεση την κηδεία μιας Τουρκοκύπριας. Η κηδεία έδωσε ζωή στο τουρκοκυπριακό νεκροταφείο το οποίο παρουσιάζει μια θλιβερή κατάσταση, μια εικόνα εγκατάλειψης με σημάδια βανδαλισμού και καταστροφής. Κοιτάζοντας τις χρονολογίες στους τάφους, έκανε εντύπωση η χρονιά 1998 κατά την οποία θάφτηκε ένας Τουρκοκύπριος. Πάνω στον τάφο ήταν χαραγμένη η επιγραφή «Εδώ στην Πάφο βρήκε την οικογένεια και τους φίλους του». Η επιγραφή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο διακαής πόθος για επιστροφή δεν βρίσκεται μόνο στο μυαλό των Ελληνοκυπρίων αλλά και των Τουρκοκυπρίων.

Στην είσοδο του Μουττάλου βρίσκονται τα οθωμανικά λουτρά, όπου παλαιότερα υπήρχε και τζαμί. Τώρα πια έχει γίνει μουσειακός χώρος όπως και το τζαμί. Τα λουτρά ερημώθηκαν πολύ πριν την τούρκικη εισβολή. Το τζαμί που βρισκόταν εκεί είχε μετατραπεί σε πυροβολητήριο κατά τις δικαιοδικές αναταραχές και βομβαρδίστηκε οπότε και καταστράφηκε ολοσχερώς. Τα λουτρά, παρόλο που ήταν μουσουλμανικά, είχαν και πολλούς ελληνοκύπριους επισκέπτες. Τα λουτρά και το τζαμί είναι κομμάτια της ιστορίας αυτού του τόπου που μαρτυρούν την παρουσία των Τούρκων και φέρνει στη μνήμη την σκλαβιά των αιώνων.

Οι πρόσφυγες ζουν μεν στο Μούτταλο με τον πόθο της επιστροφής αλλά ταυτόχρονα δε αισθάνονται και την ανάγκη να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, να συντηρούν την πίστη τους. Η εκκλησία απουσίαζε για δεκαετίες ολόκληρες από τον Μούτταλο. Χιλιάδες οικογένειες ζουν στο Μούτταλο από το 1974 «προσωρινά», με όλες τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει αυτό στη μορφή του χώρου. Για παράδειγμα, το 2007 είχε ξεσπάσει διαμάχη για το κατά πόσον έπρεπε να κτιστεί στην περιοχή μια ορθόδοξη εκκλησία. Η μία πλευρά υποστήριζε ότι κάτι τέτοιο έδειχνε ασέβεια προς τον χαρακτήρα της περιοχής και θα μονιμοποιούσε τη δήθεν προσωρινή κατάσταση. Η άλλη πλευρά υποστήριζε ότι η περιοχή χρειαζόταν έναν ναό ως ένδειξη της ελληνικότητας της περιοχής. Η εκκλησία τελικά κτίστηκε, σημαντικό είναι όμως να αναφερθεί ότι η εκκλησία είναι λυόμενη, όπως και ό,τι καινούριο κτίζεται στην περιοχή, έτσι

ώστε να μπορεί να μετακινηθεί ανά πάσα στιγμή. Ίσως είναι ένα δείγμα ότι πια οι κάτοικοι αρχίζουν να συνηθίζουν τη νέα τους κατοικία και έτσι αρχίζουν να αφήνουν τα αποτυπώματά τους. Οι άνθρωποι φαίνεται να διχάζονται ανάμεσα σε αυτούς που προτιμούν το πάγωμα του χρόνου και αυτούς που θέλουν να αλλάξουν τα πράγματα.

Η βασική διαφορά που έχουμε στον Μούτταλο μετά την κατοίκηση των ελληνοκυπρίων προσφύγων, αλλά και σε ό,τι αφορά στις τουρκοκυπριακές περιουσίες γενικότερα, είναι ότι οι χώροι αλλάζουν χρήσεις. Μόνο τα καφενεία έχουν την ίδια χρήση με το παρελθόν και αυτή είναι προσαρμοσμένη στα ελληνοχριστιανικά πρότυπα. Οι μορφές των σπιτιών έχουν αλλάξει τελείως και η πλατεία που ήταν χώρος αφιερωμένος στον Κεμάλ Αττατούρκ έχει καταλήξει σε κυκλοφοριακό κόμβο με αποτέλεσμα να χάνεται το νόημα της πλατείας. Το παλιό δημαρχείο είναι πλέον χώρος κατοικίας μιας οικογένειας. Το παλιό σχολείο, απέναντι από το δημαρχείο, είναι τώρα κέντρο ενηλίκων.

Οι κάτοικοι πασχίζουν να μην ξεχάσουν, κάνουν ελάχιστες αλλαγές στον δημόσιο χώρο και αυτές στοχεύουν στο να μην ξεχάσουν ποιοι είναι αλλά και να τονίσουν την ταυτότητά τους. Ο δήμος καταλαβαίνει τις ανάγκες τους και προσπαθεί με τις παρεμβάσεις του να βοηθήσει. Αυτοί που ζητούν παρεμβάσεις είναι ελάχιστοι, οι πλείστοι προτιμούν να διαμένουν σε προχειρότητες που συνεπάγονται το προσωρινό και δείχνουν τον άσβεστο πόθο για επιστροφή. Οι πρόσφυγες δεν θέλουν να χάσουν το παρελθόν τους και τις ιδιαιτερότητες των τόπων τους.

Οι πρόσφυγες στην περιοχή του Μουττάλου δημιουργούν τον δικό τους ζωτικό χώρο. Αφήνουν τα ίχνη τους σε αυτή τη περιοχή. Ο τόπος αυτός παραπέμπει στην έννοια της πατρίδας, όπου «η απόσταση από την πατρίδα δεν μετριέται απλώς με όρους φυσικής απόστασης» σύμφωνα με την Ρ. Καυταντζόγλου, «αλλά ανάλογα με τον βαθμό στον οποίο οι άνθρωποι αισθάνονται ότι ανήκουν σε αυτόν». Σε αυτόν τον συμβολικό τόπο απαλύνουν την απώλεια του οικείου χώρου μεταφέροντας μέρος των πολιτισμικών τους πρακτικών από το εκεί στο εδώ, κτίζοντας εικόνες που αναπληρώνουν το κενό που αφήνει η απώλεια οικείων παραστάσεων.

Ο χώρος δεν επιδρά απλά στις σχέσεις των ανθρώπων, αλλά και οι άνθρωποι διαμορφώνουν τον χώρο αποτυπώνοντας πάνω του τα στοιχεία της ταυτότητάς τους, ώστε να δημιουργείται μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε μια κοινωνία και στον χώρο όπου ζει, αναπτύσσεται και δημιουργεί. Η οργάνωση του χώρου προσδιορίζει και τον τρόπο με τον οποίο ο χώρος γίνεται αντιληπτός και οικείος από τα μέλη της κοινωνίας σε διάφορες χρονικές στιγμές, μιας και η χωρική διάσταση δεν παραμένει σταθερή ούτε και μπορεί να αξιολογηθεί χωρίς τη διάσταση του χώρου.

Η ανάπτυξη της νέας ταυτότητας στην περιοχή λόγω της εγκατάστασης ενός πλήθους πολιτισμικών χαρακτηριστικών αποτελεί ξένο σώμα στον χώρο, μια άγνωστη κοινωνική σύνθεση. Η υπέρθεση διαφορετικών δράσεων στον ίδιο τόπο συγκεντρώνει τον χρόνο στο ίδιο σημείο και δημιουργεί την ιστορία του τόπου. Ο κάθε χρόνος αφήνει το σημάδι του στον τόπο, είτε ως ίχνος φανερό είτε ως ανάμνηση μιας εμπειρίας (Σταυρίδης, 2008).

Φύλο και δημόσιος χώρος

Ορισμένοι χώροι έχουν έμφυλο χαρακτήρα σύμφωνα με το βιολογικό φύλο των ανθρώπων που τους κατέχουν/χρησιμοποιούν ή είναι προσδιορισμένοι σύμφωνα με το φύλο που συνδέεται με τα διαφορετικά είδη δραστηριοτήτων που συμβαίνουν σε αυτά. Η μελέτη του φύλου και του χώρου έχει τα χαρακτηριστικά μιας διεπιστημονικής προσέγγισης. Ανθρωπολόγοι έχουν επιχειρηματολογήσει ότι ο χώρος παράγεται υλικά και πολιτισμικά, και ως εκ τούτου και η αρχιτεκτονική θεωρείται ως ένα από τα πολλά κοινωνικά κατασκευασμένα αντικείμενα. Έτσι, όπως και ο υλικός πολιτισμός, ο χώρος είναι δοσμένος από τη φύση, φύσει υπάρχων και αδρανής, που αρκεί να τον μετρήσεις γεωμετρικά, αλλά ένα εσωτερικό και μετασχηματιζόμενο κομμάτι της καθημερινής ζωής, στενά συνδεδεμένο με τις κοινωνικές και προσωπικές τελετουργίες και δραστηριότητες (Λάδα, 2009: 17).

Έχει γίνει, ήδη, αναφορά σε προηγούμενο κεφάλαιο για τη θέση της γυναίκας στον χώρο. Στις παραδοσιακές κοινωνίες η θέση της γυναίκας ήταν στο σπίτι για να φροντίζει την οικογένειά της. Η έξοδος της από το σπίτι πραγματοποιούνταν με την είσοδό της σε ένα άλλο σπίτι είτε φιλικό είτε συγγενικό, ή ακόμα για να βοηθήσει τον άνδρα της στους αγρούς. Όπως έχει αναφερθεί, μετά την εισβολή λόγω οικονομικών δυσχερειών οι γυναίκες εντάχθηκαν με κάποιο τρόπο στη δημόσια σφαίρα με την εισαγωγή τους στη μισθωτή εργασία. Οι χώροι και οι δραστηριότητες των γυναικών της κατανάλωσης και της καθημερινής ζωής μπορούν να θεωρηθούν ως όροι που υπερβαίνουν τη διπολική λογική των χωριστών σφαιρών (Λάδα, 2009: 21). Οι χώροι της κατανάλωσης παίζουν σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή των γυναικών και στην κατασκευή της θηλυκότητας. Οι γυναίκες με την ιδιότητά τους ως εργαζόμενες και καταναλώτριες έχουν στενή καθημερινή επαφή με τον αστικό χώρο έξω από το σπίτι. Χωρικά, η δραστηριότητα της κατανάλωσης δείχνει ότι η θέση της γυναίκας είναι ταυτόχρονα και στο σπίτι και στην πόλη, πέρα από τα όρια των χωριστών σφαιρών.

Κατά την επιτόπια έρευνα και την περιήγηση στην πλατεία, προκύπτει καθαρά ότι γυναίκες και άνδρες εμπλέκονται εξίσου ενεργά στον δημόσιο χώρο, δηλαδή στον χώρο που γεωγραφικά απέχει από το σπίτι και κοινωνικά δεν σχετίζεται με αυτόν. Γύρω από την πλατεία υπάρχουν οι καφενέδες που είναι καθαρά ένας ανδρικός χώρος. Εκεί, το ανδρικό φύλο μαζεύεται για να παίξει χαρτιά και να συζητήσει για πολιτικά και οικονομικά θέματα. Πιο πέρα, είναι το σχολείο, όπου οι γυναίκες καταφθάνουν για να αφήσουν τα παιδιά τους και έτσι έρχονται σε επαφή με τις άλλες μητέρες. Δεν είναι απόλυτο ότι μόνο οι γυναίκες αναλαμβάνουν αυτήν την ευθύνη, αφού παρατηρήθηκαν και λιγότεροι άνδρες οι οποίοι μετέφεραν τα παιδιά τους από το σπίτι στο σχολείο ή από το σχολείο στο σπίτι.

Η θρησκεία προσθέτει μία επιπλέον διάσταση στην ανάλυση της κοινωνικής οργάνωσης του χώρου. Η γυναίκα παίζει πρωτεύοντα ρόλο σε πολλές τελετουργίες στο σπίτι, στην εκκλησία και στο νεκροταφείο. Η θρησκευτική δραστηριότητα στον Μούτταλο αφορούσε ομάδες γυναικών που πήγαιναν μαζί στην εκκλησία, συντρόφευαν η μία την άλλη στον καθαρισμό των εκκλησιών, στην κυριακάτικη λειτουργία και σε χριστιανικές εορτές. Στον Μούτταλο απουσίαζε

για χρόνια η χριστιανική εκκλησία, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να περιορίζουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα ή πήγαιναν σε άλλες εκκλησίες στη περιφέρεια της Πάφου για να τα εξασκήσουν. Οι ανεπίσημες θρησκευτικές δραστηριότητες ήταν ευθύνη των γυναικών στην παραδοσιακή Κύπρο. Αυτή η ενασχόληση συνιστά επέκταση του οικιακού ρόλου των γυναικών αφού η εκκλησία θεωρείται το σπίτι του Θεού (Brandes, 1981). Μια άλλη ερμηνεία που δίνεται από την Dubisch (1983), είναι ότι η ενασχόληση με τα θρησκευτικά καθήκοντα αποτελεί ένα αποδεκτό πρόσχημα για να αποδράσουν οι γυναίκες από τον κατοίκον περιορισμό.

Στην κοινότητα του Μουττάλου απουσίαζε το ελληνοχριστιανικό νεκροταφείο και υπήρχε μόνο το τουρκοκυπριακό. Οι νεκροί του Μουττάλου θάβονταν σε αλλά νεκροταφεία που βρίσκονταν σε διάφορες περιοχές της Πάφου. Η θέση των τάφων δεν είχε σχέση με τις γειτονιές όπου ζούσαν οι οικογένειες και οι γυναίκες που πήγαιναν να τους φροντίσουν, να τους καθαρίσουν και να ανάψουν το καντήλι τους, κατοικούσαν σε διαφορετικές συνοικίες και δεν γνωρίζονταν μεταξύ τους. Το κοινό τους καθήκον όμως, η μέριμνα δηλαδή για τους νεκρούς, διευκόλυνε πολύ την επικοινωνία τους, και με τον τρόπο αυτόν μάθαιναν τις τύχες και τα προβλήματα των άλλων (Danforth, 1982: 14). Στον χώρο του νεκροταφείου αντάλλασσαν απόψεις και μοιράζονταν συναισθήματα που αφορούσαν υπερβατικά ζητήματα. Οι επαφές των γυναικών στο νεκροταφείο περιστρέφονταν γύρω από φιλοσοφικές μέριμνες και καλλιεργούσαν τη συνείδηση της καθολικότητας και των κοινών ανθρώπινων εμπειριών (Hirschon, 2004: 388).

Οι συχνές εκδρομές σε θρησκευτικούς τόπους ήταν μια πολύ δημοφιλής ασχολία των γυναικών. Οι γυναίκες συνήθιζαν να πηγαίνουν για προσκύνημα σε διάφορες εκκλησίες των κατεχομένων ή στην εκκλησία της ενορίας τους από όπου κατάγονταν και ιδιαίτερα στο μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα. Επισκέψεις σε εκκλησίες ή μοναστήρια γίνονταν και στις ελεύθερες περιοχές, συνήθως στο μοναστήρι της Παναγιάς του Κύκκου, στην Αγία Θέκλα της Λάρνακας, στον Άγιο Γεώργιο της Αλαμάνας κοντά στην Λεμεσό και στον Προφήτη Ηλία στην Αγία Νάπα.

Τα ταξίδια μπορεί να είχαν ως κίνητρο ένα τάμα σε κάποιον Άγιο, στην Παναγία ή στο Χριστό ή να γίνονταν απλώς για προσκύνημα (Dubisch, 1995). Κάποιες άλλες φορές, αναζητούσαν θεραπεία κι άλλοτε πήγαιναν με κίνητρο τα θαύματα που συνδέονταν με αυτά. Στα προσκυνήματα, οι γυναίκες έχουν την δυνατότητα να μεταλάβουν, να τις ευλογήσει ο ιερέας και να προμηθευτούν αγιασμένα αντικείμενα και ουσίες. Τα ταξίδια αυτά ανανεώνουν τους πνευματικούς πόρους του νοικοκυριού, τιμούν τη γυναίκα που συμμετέχει και έμμεσα το σπιτικό της (Hirschon, 2004: 389).

Σε αυτές τις εκδρομές οι μητέρες έπαιρναν συχνά τα παιδιά τους ενώ οι άνδρες σπάνια τις ακολουθούσαν. Οι άνδρες ποτέ δεν είχαν αντίρρηση για τις γυναίκες τους που ήθελαν να πάρουν μέρος σε ένα προσκύνημα, ακόμη και αυτοί που ήταν πιο αυστηροί με τις καθημερινές δραστηριότητες των γυναικών τους. Κατά την πορεία τους αλλά και στην επιστροφή τους από το προσκύνημα, οι γυναίκες τραγουδούν μέσα στο λεωφορείο, συζητούν με τις υπόλοιπες γυναίκες και ανταλλάσσουν απόψεις. Συχνές είναι οι συζητήσεις για την προσφυγιά τους και για τους τόπους τους όταν αυτές οι εκδρομές πραγματοποιούνται κυρίως από πρόσφυγες που θέλουν να

προσκυνηθούν στα κατεχόμενα μέρη τους. Το κοινό παρελθόν αυτών των γυναικών τις φέρνει κοντά και ενεργοποιεί τη μνήμη της προσφυγιάς τους.

Οι εκδρομές εκτός από θρησκευτικό χαρακτήρα, από τη φύση τους είναι και ψυχαγωγικές. Μετά τη λειτουργία, το προσκύνημα και την επαφή με τα θεία, ακολουθεί συνήθως μουσική, χορός και γλέντι. Μόλις τελειώσουν τα θρησκευτικά καθήκοντα, οι γυναίκες πηγαίνουν σε ταβέρνες, καφενεία για να ξεδιψάσουν ή να γευματίσουν. Κάνουν βόλτα στα μοναστήρια αγοράζοντας από τα μικρά καταστήματα που υπάρχουν εκεί εικόνες, φυλαχτά, σταυρούς και θρησκευτικά φυλλάδια. Οι περισσότερες επιστρέφουν με ένα αναμνηστικό από την εκδρομή, έστω και ένα μικρό αντικείμενο. Στο σημείο αυτό γίνεται πάλι φανερή η έλλειψη απόλυτου διαχωρισμού ανάμεσα στο ιερό και στο εγκόσμιο, μια αναλυτική αντίθεση που προτάθηκε από τον Durkheim (1912).

Η γυναίκα με τη συμμετοχή της στο προσκύνημα παίζει τον ρόλο της μεσίτριας και της εκπροσώπου της οικογένειας, ρόλο σαφώς αντίστοιχο με τον ρόλο της Παναγίας η οποία δέεται για τους ανθρώπους. Τα προσκυνήματα, μαζί με τη συμμετοχή σε άλλες θρησκευτικές τελετές, λειτουργούν ως ισχυρή δύναμη κοινωνικής ενσωμάτωσης (Turner, 1974: 166-230). Σύμφωνα με την Hirschon (2004: 393), η θρησκεία μπορεί να δημιουργήσει μια οικουμενική στάση ζωής και ένα αίσθημα μέθεξης στις κοινές εμπειρίες όλης της ανθρωπότητας, με αποτέλεσμα οι θρησκευτικές δραστηριότητες των γυναικών έξω από το σπίτι να προάγουν την κοινωνική ενσωμάτωσή τους.

Η ανδρική δραστηριότητα στον δημόσιο χώρο διαφέρει πολύ ως προς τον στόχο και το περιεχόμενο από την γυναικεία, έτσι οι δραστηριότητές τους στον δημόσιο χώρο αλληλοσυμπληρώνονται. Η δραστηριότητα των ανδρών στρέφεται στις οικονομικές επιδιώξεις και την πολιτική δράση και η επίτευξη των υλικών στόχων της οικογένειας παίζει πρωτεύοντα ρόλο. Για τις γυναίκες, η δημόσια δραστηριότητα, πέρα από το σπίτι και την γειτονιά, αφορά στην πνευματική ευημερία των μελών της οικογένειας, ζωντανών και νεκρών. Η συμπληρωματικότητα ανδρικών και γυναικείων ρόλων, που τόσο ξεκάθαρα εκφράζεται στο οικιακό πλαίσιο, στην πραγματικότητα επεκτείνεται και έξω από το σπίτι, στον δημόσιο χώρο.

Κεφάλαιο Όγδοο

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ: ΟΙΟΝΕΙ ΠΕΝΘΟΥΣΕΣ

Οι επιπτώσεις των τραυματικών εμπειριών στην ψυχική κατάσταση των προσφύγων και η ευθύνη των χωρών φιλοξενίας τους ως προς την κάλυψη αυτών των ψυχοκοινωνικών αναγκών είναι θέματα που αποτελούν αντικείμενο αυξανόμενης αντιπαράθεσης. Στα πλαίσια αυτής της αντιπαράθεσης, οι επικριτές υποστηρίζουν ότι οι ψυχικές επιπτώσεις των τραυματικών εμπειριών των προσφύγων έχουν υπερτονισθεί, ότι είναι υπερβολικό να τίθενται διαγνώσεις όπως η διαταραχή μετά από τραυματική ψυχική καταπόνηση σε φυσιολογικά επακόλουθα της ανθρώπινης ταλαιπωρίας (άγχος, δυσπιστία και επώδυνες αναμνήσεις) που είναι αποτέλεσμα των μαζικών συγκρούσεων και ότι οι παρεμβάσεις συμβουλευτικού τύπου είναι πολιτισμικά ξένες για τους περισσότερους μη δυτικούς πληθυσμούς. Η πρόσφατη μελέτη της Lieείναι, συνεπώς, επίκαιρη στην εξέταση του θέματος των τραυματικών εμπειριών των προσφύγων και των επιπτώσεών τους (Lie, 2002 (106): 415 – 425).

Οι αναλύσεις των ψυχολογικών συνεπειών της βίας του πολέμου για τις γυναίκες τείνουν να βασίζονται στις έννοιες που αναπτύσσονται στις έρευνες για τους άνδρες πολεμιστές. Η διαταραχή του μετα – τραυματικού στρες ή οι ποικίλοι συνδυασμοί των συμπτωμάτων της προσδιορίζονται ως τα κύρια αποτελέσματα του πολέμου που σχετίζονται με τη γυναίκα. Σε γενικές γραμμές, η κυρίαρχη βιβλιογραφία δεν εξετάζει πιθανά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να καθορίζονται από το φύλο (Sideris, 56(2003): 713-724).

Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στις κύπριες γυναίκες, οι οποίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της εισβολής του 1974. Διερευνάται το πώς το φύλο συνδέεται με ψυχοκοινωνικά αποτελέσματα μαζικών κοινωνικών συγκρούσεων. Επιδιώκει συνδέσεις μεταξύ των κοινωνικών διεργασιών και των υποκειμενικών εκφράσεων της αγωνίας και του πόνου. Στον τομέα των μελετών του τραύματος, οι εργασίες για τις ψυχολογικές επιπτώσεις της οργανωμένης βίας τείνουν να επικαλεστούν την έννοια του μετα – τραυματικού στρες που αναπτύχθηκε στις έρευνες για τους άνδρες πολεμιστές (Andreasen, 1995, Buydens – Branchey, Noumair&Branchley, 1990, Hendin, Haas, 1984, Tomb, 1994, Wilson, Lindy, 1994). Η φεμινιστική υποτροφία υποστηρίζει εδώ και καιρό ότι η ψυχολογία των γυναικών είναι υφασμένη στο πλαίσιο (Walker, 1989) και προσπαθεί να καταλάβει το σύνταγμα του εαυτού στις κοινωνικές σχέσεις που είναι ενσωματωμένο και δομείται από οικονομικές και πολιτικές δομές της εξουσίας.

Είναι γνωστό ότι τα πρώτα χρόνια της μετεγκατάστασης των προσφύγων μπορεί να είναι συναισθηματικά ταραχώδη. Οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν αρκετές δυσκολίες όπως η μη μόνιμη στέγαση, η κράτηση, οι περιορισμοί στο δικαίωμα της εργασίας, της εκπαίδευσης, της περίθαλψης, καθώς και διοικητικά εμπόδια στην επανένωση της οικογένειας. Όλα αυτά δημιουργούν φόβο και ανασφάλεια. Βιώνουν αρκετές εσωτερικές και εξωτερικές αλλαγές. Αλλαγές στις εμπειρίες τους, αλλαγές στις σκέψεις τους, στα συναισθήματα και γενικότερα στον

ψυχισμό τους. Ο τρόπος που ο πρόσφυγας χειρίζεται αυτές τις αλλαγές θα καθορίσει τις επιπτώσεις στην υπαρξιακή του κατάσταση και ο βαθμός προσαρμογής του σε αυτές εξαρτάται από την προσωπικότητά του, τα πρότερα βιώματά του και τις συνθήκες μέσα στις οποίες βρίσκεται.

Οι γυναίκες αποκάλυψαν συγκεκριμένες μορφές πόνου. Περιέγραψαν ένα σύνολο συναισθημάτων και εκφράσεις της προσωπικής αγωνίας που ορίζονται, με αναφορά στις κοινωνικές σχέσεις. Ο τραυματισμός του πνεύματος, η απώλεια του κοινωνικού ανήκειν και σωματικά βάσανα είναι τα αποτελέσματα που είχε ο πόλεμος στις γυναίκες. Οι βιοματικές συνιστώσες της ζημιάς του πνεύματος είναι: η ανησυχία με μεμονωμένες παραβάσεις και η κοινωνική καταστροφή, η θλίψη, η φυσική φθορά, σωματική δυσφορία, η απώλεια της ζωτικότητας, η απώλεια της αίσθησης της συνέχειας του εαυτού, η διχόνοια της οικογένειας, ο κατακερματισμός της κοινότητας και η αποχώρηση από τη γη τους. Όλα αυτά προκαλούν πλήγμα στο πνεύμα.

Οι κυριότερες ψυχολογικές δυσκολίες που συναντούν οι γυναίκες πρόσφυγες κατά τον διωγμό τους και την καταφυγή τους στο νέο χώρο είναι:

Αρχικά, το αίσθημα του ξένου στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Σχεδόν όλοι και όλα είναι άγνωστα στον πρόσφυγα. Δημιουργείται η ανάγκη να μάθει νέα πράγματα, νέες συνήθειες, νέους τρόπους ζωής και να προσαρμοστεί σε νέα κοινωνικά δεδομένα. Το αίσθημα του ξένου μπορεί να διαρκέσει από μερικά λεπτά ή για μια ζωή. Το μοτίβο «είμαστε ξένοι μες τους ξένους» κυριαρχεί σε όλες τις αφηγήσεις των γυναικών. Μετά, επέρχεται το αίσθημα της υπαρξιακής μοναξιάς. Ο βίαιος ξαφνικός αποχωρισμός από οικεία και αγαπητά πρόσωπα, η απώλεια στενών σχέσεων, δημιουργεί στον εκτοπισθέντα ένα αίσθημα κοινωνικής απομόνωσης και υπαρξιακής μοναξιάς το οποίο βιώνει ακόμα και όταν βρίσκεται με την οικογένειά του.

Το αίσθημα της έλλειψης και της ματαιώσης. Ο πρόσφυγας νιώθει έντονα να του λείπουν «πράγματα»: πρόσωπα, τα μέρη που έζησε. Η επίγνωση ότι δεν μπορεί να επιστρέψει στην πατρώα γη να συναντήσει τα άτομα που του λείπουν, παράγει ένα βασανιστικό και επώδυνο συναίσθημα ματαιώσης το οποίο μπορεί να τον οδηγήσει στην αυτολύπηση ή την συναισθηματική παραίτηση. Ο αποχωρισμός και η απώλεια αγαπητών προσώπων και μερών προκαλούν συναισθήματα θλίψης και ψυχικού πόνου. Ο πρόσφυγας πενθεί για το τι έχασε και τι άφησε πίσω του.

«..αλλά η απώλεια τζιαι της περιουσίας μας τζιαι της ζωής μας, γιατί το κυριότερο για μια γυναίκα αλλά τζιαι για τους ανθρώπους όλους είναι ότι τον πρώτο τζιαιρό όσο χρονών τζιαι να είσαι δεν μπορείς να κάμεις όνειρα. Ξέρεις τι σημαίνει να φέφκεις τζιαι να έρκεσαι ποδά τζιαι να μην ξέρεις το αύριο, τι θα σου ζημερώσει... να μην ξέρεις, να μην μπορεί να ονειρευτείς σαν γυναίκα..» (Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών)

Έπειτα, ο πρόσφυγας βιώνει το αίσθημα της απώλειας της ταυτότητας. Πριν τον εκτοπισμό του, ο πρόσφυγας είχε μια ταυτότητα του «Εγώ» η οποία διαμορφώθηκε στο δικό του περιβάλλον,

μέσα από τις δικές του εμπειρίες και κοινωνικές συνθήκες. Η συνάντησή του με νέα κοινωνικά σύνολα, με νέους ανθρώπους, προκαλεί μια αμφισβήτηση της δικής του ταυτότητας, μιας ταυτότητας που συνοψίζεται στο «δεν ξέρω ποιος είμαι». Βρίσκεται σε μια ψυχολογική σύγκρουση, μια σύγκρουση δυο κόσμων: ο παλιός κόσμος, στον οποίο δεν ανήκει πλέον, και ο νέος, του οποίου δεν αποτελεί μέρος του.

Η απώλεια της κοινωνικής ένταξης και ταυτότητας περιγράφει μια απώλεια του πολιτισμού με την ευρύτερη έννοια της (Sideri, 2003: 716). Στις μαρτυρίες τους, οι γυναίκες αναφέρουν πως ο πόλεμος στέρησε από αυτές τις καθημερινές πρακτικές, ρυθμίσεις της συγγένειας, κοινωνικούς κανόνες και υποχρεώσεις, που τους έδιναν μια αίσθηση σκοπού και αξιοπρέπειας. Στο πλαίσιο της ανάλυσης, η ταυτότητα δίνεται από το κοινωνικό ανήκειν: οικογενειακοί δεσμοί που παρέχουν στήριξη, η πρόσβαση στη γη η οποία διατηρεί τη ζωή, η συγγένεια. Όταν οι κοινωνικές σχέσεις και οι ιστορικοί δεσμοί (σχέση με την οικογένεια, την κοινότητα, τους προγόνους και τη γη) τονίζονται ως ζωτικής σημασίας για την ατομική ευημερία, είναι λογικό κανείς να περιμένει ότι η κοινωνική αποδιάρθρωση θα έχει σοβαρές συνέπειες. Αν οι κοινωνικοί δεσμοί καθορίζουν την εμπειρία του ανήκειν, που είναι η σχέση με την οικογένεια, την κοινότητα, τη γη και τους προγόνους, τότε μπορούμε να αναμένουμε ότι οι γυναίκες λόγω της κοινωνικής τους θέσης, θα έχουν ιδιαίτερη εμπειρία για την απώλεια της κοινωνικής τους ένταξης.

Το αίσθημα του ξεριζώματος είναι ακόμα ένας παράγοντας που έχει κυρίαρχο λόγο για την ψυχική υγεία του πρόσφυγα. Βιώνοντας διάφορες δυσκολίες, κάποιο άτομο μπορεί συνήθως να βρει στηρίγματα στην οικογένεια, στους φίλους ή ακόμη και στο φυσικό περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε – στις ρίζες του – και αυτό είναι θεραπευτικό για τις συναισθηματικές και υπαρξιακές του αναστατώσεις. Η ανάγκη «του ανήκειν» και η ασφάλεια που μπορούν να προσφέρουν οι ρίζες, για τον πρόσφυγα έχουν εξουδετερωθεί και αυτό αποτελεί μια ψυχολογική τραυματική εμπειρία.

Επιπρόσθετα, ο πρόσφυγας γίνεται συχνά στόχος διακρίσεων, προκαταλήψεων και ρατσιστικών συμπεριφορών. Γίνεται αντιληπτός ως ο «ξένος» που είναι απειλή για τις άλλες κοινωνικές ομάδες, απειλή για τις δικές τους αξίες, τις εργασίες και τις περιουσίες τους. Αναπτύσσονται, λοιπόν, στάσεις και συμπεριφορές που αρχίζουν από την αποφυγή τους, τον κοινωνικό αποκλεισμό τους, τον αποκλεισμό τους από εργασίες, την εκμετάλλευσή τους και μπορούν να φθάσουν μέχρι τη βία και την επιθετικότητα. Απότοκο των προκαταλήψεων είναι η δημιουργία του «Συνδρόμου του Αποδιοπομπαίου Τράγου». Οι πρόσφυγες αποτελούν τον «αποδιοπομπαίο τράγο» δηλαδή πάνω τους προβάλλονται όλα τα κακά, οι ελλείψεις, οι αδυναμίες και τα προβλήματα μιας κοινωνικής ομάδας: «Για όλα φταίνε οι πρόσφυγες». Η ρατσιστική αντιμετώπιση των προσφύγων μπορεί να πλήξει σοβαρά την αυτοεκτίμησή τους και να τους οδηγήσει στην απελπισία και την απόγνωση. *«...κουβαλάς τραύματα μέσα σου, κουβαλάς τραύματα, τις αδικίες βλέπεις ασπούμε, ότι κάποιος εν σε υπολογίζει τζιαι να σου μιλήσει τζιαι άσχημα.. τζιαι να του πεις: ξέρεις εγώ ήντα περιουσία είχα που ήμουν ποτζεί;» (Σωτηρούλα Θεοδοσίου Στυλιανού, Μπογάζι Αμμοχώστου, 46 ετών).*

Ο πρόσφυγας κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο νέο περιβάλλον, διέρχεται από διάφορα στάδια μέχρι, αν τα καταφέρει, να προσαρμοστεί: κατά την άφιξή του στο νέο χώρο, βιώνει τη σύγκριση και τη σύγκρουση μεταξύ της απουσίας της πατρικής γης και του άγνωστου του νέου μέρους, βιώνει την έλλειψη της ασφάλειας και την αντιμετώπιση της ανασφάλειας του νέου χώρου. Ονειρεύεται την επιστροφή και η ζωή του επικεντρώνεται σε αυτό που του λείπει. Σταδιακά, το άγνωστο μέρος γίνεται γνωστό και ο πρόσφυγας αρχίζει να συγκρίνει το γνωστό πλέον μέρος με το οικείο της πατρικής γης. Αυτή η εσωτερική σύγκρουση μπορεί να διαρκέσει για μια ζωή και όπως γίνεται φανερό από τις πληροφορήτριες, μετά από τόσα χρόνια της προσφυγιάς τους δεν σταματάνε να συγκρίνουν το «πριν» με το «μετά».

Τελικά, διέρχεται από μια φάση στην οποία κυριαρχεί η σύγκρουση μεταξύ αυτού που λείπει (πατρώα γη) και του διαφορετικού στον νέο χώρο. Ο πρόσφυγας σκέφτεται συχνά το παρελθόν, επαναβιώνει αναμνήσεις, εικόνες, εμπειρίες γι' αυτό που του λείπει, και ως αποτέλεσμα μπορεί να μελαγχολεί και να πενθεί για την απώλεια, μια αντίδραση που παρατηρούμε όταν χάνουμε ένα αγαπημένο μας πρόσωπο.

Η απώλεια είναι κεντρικό θέμα στη ζωή των προσφύγων: πολιτιστικές αξίες, οικονομικοί ρόλοι, σεβασμός, κοινωνική θέση, οικογενειακό περιβάλλον, θρησκεία και αυτοταυτότητα (Eisenbruch, 1990,1991, VanderVeer, 1995). Το να νιώθεις διαφορετικός από τους άλλους γύρω σου και η αποξένωση που προέρχεται από την απώλεια της συνέχειας και της συγγένειας με τον τόπο είναι ο πυρήνας της αίσθησης της απώλειας του κοινωνικού ανήκειν (Fullilove, 1996).

Η ενσώματη εμπειρία της προσφυγιάς

Οι γυναίκες είχαν εμμονή με την απώλεια των σπιτιών τους και της περιουσία τους για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Μολονότι μιλούσαν για το παρόν και το μέλλον, επανέρχονταν ακατάπαυστα στο παρελθόν και στην προηγούμενη τους υπόσταση και αυτό τις τάραζε. Μετά από τόσα χρόνια, οι γυναίκες αντιδρούν σε αυτήν τους την απώλεια με διαφορετικούς τρόπους. Κάποιες γυναίκες είχαν πιο ήρεμη αντίδραση από κάποιες άλλες οι οποίες αντιδρούσαν έντονα για αυτά που έχασαν, που μερικές φορές θύμιζε τις αγρυπνίες στις κηδείες, αφού ξεσπούσαν σε κλάματα και αναφιλητά. Ήταν σαν άνθρωποι που πενθούσαν για άτομα που είχαν χάσει, αλλά καμία από αυτές δεν είχε χάσει κάποιο παιδί ή συγγενή στον πόλεμο παρά μόνο περιουσίες.

Αρχικά, υπάρχουν απλά οι πικραμένες, οι πονεμένες που είδαν την παλιά τους ζωή να εξανεμίζεται, και φέρνουν στη μνήμη τους το παρελθόν με λύπη και στεναχώρια. Συνοψίζουν τη ζωή τους με φράσεις όπως *«Ταλαιπωρηθήκαμε, αλλά είμαστε καλά»*, ή άλλες φορές αντιστρέφουν τη σειρά των λέξεων λέγοντας *«Είμαστε καλά, αλλά ταλαιπωρηθήκαμε»*. Αυτό το είμαστε καλά δεν σημαίνει βεβαίως πως όλα τους ήρθαν πολύ εύκολα. Εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν την κατάστασή τους ως μια τρομερή αδικία εις βάρος τους και επιμένουν για τα περιουσιακά τους δικαιώματα στα κατεχόμενα. Αυτές οι γυναίκες απλώς θέλουν να δείξουν ότι μέσα στις αντιξοότητες τους κατάφεραν να σταθούν στα πόδια τους και να ξαναρχίσουν από το

μηδέν. Ο εκπατρισμός τις σημάδεψε βαθιά αλλά δεν τις ακρωτηρίασε, όλα όσα έχασαν τις στεναχωρούν αλλά δεν τους έχει γίνει εμμονή.

Έπειτα, είναι η κατηγορία της μάνας, αυτής που πονάει για όλα τα υλικά αγαθά που έχασε αλλά ευχαριστεί τον Θεό που δεν της στέρησε ο πόλεμος το παιδί της. *«Οι μανάες που έχουν βάσανα που τραβούν. Οι εμείς τώρα. Οι μανάες που έχασαν τα παιθικά τους έχουν παραπάνω πόνο που λόου μας (βουρκώνει). Διότι εμείς καλά την έχουμε, μανάες που καρτερούν; Πώς σου φέρνει ένα κομμάτι κόκκαλο τζιαι εν θωρείς σωστό το πεθαμένο σου ήντα που καταλάβεις; Αλλά λαλείς ήβραντον τζιαι φέραν μου τον. Ασίν τζιαι τα κόκκαλα» (Μαρία, Μόρφου, 70 ετών).* Νιώθουν πως ο πόνος ο δικός τους είναι μικρότερος και δεν συγκρίνεται με τον πόνο της μάνας που έχασε το παιδί της. Μαζί με αυτές τις μάνες πονάνε όλες οι μάνες του κόσμου γιατί νιώθουν τα παιδιά που σκοτώθηκαν στον πόλεμο ή ακόμη αγνοούνται και δικά τους παιδιά, στη θέση τους θα μπορούσαν να είναι και τα δικά τους. *«Αλλά κλαίω τις μανάες που έχασαν τζείνα τα παιθικά ούλα. Ούλλοι κλαίουμεν τα παθικά του κόσμου. Ήταν καλό το μωρό σου, επήεν, εσκοτώσαν το, δίχως να κάμει κακό» (Κούλα Πιερή, Πρασκιό Μόρφου, 76 ετών).*

«...πρέπει να πω πως η προσφυγιά για εμάς τις γυναίκες ήταν ένα τραγικό γεγονός αλλά το πιο μεγάλο, αλλά το πιο τραγικό γεγονός είναι για τζείνες που έχασαν παιθικά, για τις μάνες που έχασαν παιθικά, για τους γονιούς που έχασαν παιθικά. Γιατί εμείς εξαναφτιάσαμε τη ζωή μας, καλά, κακά, τέλοσπαντων. Επεράσαμεν τα πρώτα χρόνια πολλά δύσκολα αλλά εν εχάσαμε παιδί, εν έχουμε αγνοούμενο μέσα στην οικογένεια. Οπότε προσπερνάς και ξαναζεις. Εγώ πιστέφκω όμως τζείνοι που έχασαν παιθικά, που έχασαν, που έχουν αγνοούμενους, τζείνοι οι άνθρωποι, εν νομίζω να ξαναήβραν ξανά τα πόθκια τους τζιαι να ξαναζήσουν όπως εζήσαμε εμείς...» (Νίνα Παπαπέτρου, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών).

Υπάρχουν και οι γυναίκες που παρ' όλες τις κακουχίες που πέρασαν, έγιναν πιο δυνατές και αντιμετώπισαν την πραγματικότητα πιο εύκολα από τις υπόλοιπες. Σε αυτή την κατηγορία των γυναικών εμπίπτουν οι αφηγήτριες οι οποίες είχαν ένα ανώτερο κοινωνικό επίπεδο εξαιτίας της ανώτερής τους εκπαίδευσης. Η Σοφία Αδαμίδου (Σύγκραση Αμμοχώστου, 68 ετών) αφηγείται: *«...σιγά-σιγά επεράσαμε...ζέρεις τι είναι να περάσεις τούτα ούλα τζιαι να καταφέρεις να ορθοποδήσεις; Μεγάλη υπόθεση. Μπορεί να έχω τραυματικές εμπειρίες, αλλά εν εμπειρίες, εν άλλο πράμα τζείνο. Κάνουν σε να διαμορφώνεσαι σε μεγάλη ηλικία, εγώ ήμουν 28 χρονών τζιαι άλλαξα χαρακτήρα. Επέρασα που πολλά στάδια, έμπλεκα, έκαμνα σμιλί, τζιαι εν άφηνα τίποτε. Λαλώ γιατί; Αφού μέσα σε μια στιγμή έχασα τα πάντα. Όποιος έρκετον έπιανε τζιαι ένα δώρο που τα σιέρκα μου. Διότι εν ήθελα να αφήκω τίποτε μες το σπίτι. Ύστερα σιγά-σιγά που αλλάσσεις τρόπο σκέψης. Κάθεσαι στα πόδια σου τζιαι λαλείς πως νιώθεις, τούτη είναι η πραγματικότητα τζιαι αντιμετώπισά την. Επεράσαμεν τραγικές στιγμές. Δόξα σοι ο Θεός».*

Φαίνεται πως άλλαξε ο τρόπος σκέψης τους και αντιλαμβάνονταν τη ζωή διαφορετικά. Δέχθηκαν την πραγματικότητα και αντιμετώπισαν την κατάσταση ώστε να ορθοποδήσουν ξανά. Επίσης, η Νίνα Παπαπέτρου (Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών) χαρακτηρίζει όλες τις γυναίκες πρόσφυγες ως ηρωίδες που κατάφεραν μετά τα τραγικά συμβάντα να συνεχίσουν τον

αγώνα της επιβίωσης: «...το ότι μια γυναίκα στέκει τζιαι διεκδικά, μπορεί να κερδίσει. Εκερδίσαμε πάρα πολλά, ειδικά η γυναίκα της Κύπρου, παρόλο που είχαμε τόσα πολλά να περάσουμε σαν κυπριακός λαός. Επεράσαμε πάρα πολλά όμως η γυναίκα της Κύπρου είναι αγωνίστρια τζιαι μέσα στην προσφυγιά αγωνίστηκε η γυναίκα της Κύπρου, τζιαι όι μόνο εγώ, ότι βάλω τον εαυτό μου ότι είμαι ηρωίδα, εγώ μπορεί να μεν επέρασα τόσα όσο άλλες μου φίλες, άλλες πρόσφυγες γυναίκες. Αλλά, γενικά, η γυναίκα της Κύπρου αγωνίστηκε πάρα πολλά σκληρά, η γυναίκα πρόσφυγας αγωνίστηκε πάρα πολλά σκληρά για να σταθεί ζανά στα πόθκια της...».

Επιπρόσθετα, είναι και η κατηγορία των γυναικών που αποδίδουν την κατάσταση της σωματικής τους υγείας στην προσφυγιά. Η Μαρία Κνωδαρίτη (Άγιος Αμβρόσιος Κερύνειας, 68 ετών) αναφέρει: «τζιαι όταν είδα τζείνες τις κουρτίνες που κυματίζαν που την Τουρκία, έκλαψα, εσκοτώθηκα, έχασα τζιαι το φως μου... δυο χρόνια έπαιρνε με στη Λευκωσία να μου κάμουν Λείζερ, τούτο χωρεί τζιαι λίο, τούτο έχωρο τίποτε...κλαίω μέρα νύχτα κλαίω, ετυφλώθηκα για τούντα πράματα». Επίσης, η Ελένη Ανδρέου (Γαληνή – Λουτρό, 63 ετών) αφηγείται: «ο κόσμος που το άγχος του πεθανίσκει, πάει ως τα 60 τζιαι κανεί, παλιά εξούσαν ως τα 80-90, τωρά όι, ο κόσμος πεθανίσκει που το άγχος τζιαι τα βάσανα που τράβησε». Αποδίδουν τις ασθένειές τους αλλά και τον πρόωρο θάνατο στην προσφυγιά τους αλλά και στο άγχος που επέρχεται από την κατάσταση της προσφυγιάς. Η TinaSideris σημειώνει πως οι σωματικές ασθένειες είναι μια έκφραση των διαταραγμένων κοινωνικών σχέσεων (56,2003: 713-724).

«...τα πρώτα εφτά χρόνια ήταν δραματικές οι καταστάσεις... πολλές γυναίκες φίλες μου, μέχρι σήμερα που ξέρω έχουν προβλήματα υγείας, δηλ. είτε τα στομάσια τους ή τα νεύρα τους, πράματα δηλ. που περνά ο άνθρωπος είτε είναι νέος είτε εν τζιαι μωρό, ψυχολογική του κατάσταση...» (Νίνα Παπαπέτρον, Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών).

«...ψυχολογικά ήμουν τρομαγμένη διότι μέσα στο μυαλό μου υπήρχαν τα αεροπλάνα ζιζιζι... οι πόμπες, τα τανκς. Κάποτε έπιανε με έτσι νευρικό αλλά εξεπέρασα το, έπιανε με νευρικό καποτε γι' αυτό άκουες μπαμ, όπως να σούζεται η γη σεισμός, χειρότερα που τον σεισμό...» (Θεοδώρα Χρήστου, Αφάνεια Αμμοχώστου, 51 ετών).

Με την ενσώματη εμπειρία που περιγράφουν, οι γυναίκες αναφέρουν την πραγματική φυσική δυσλειτουργία και την πραγματική ζημιά, που προκλήθηκε από τις βλάβες που πραγματοποιήθηκαν, καθώς και τη φυσική στέρηση στην οποία εκτέθηκαν. Ταυτόχρονα, οι σωματικές ενοχλήσεις τους περιγράφονται ως αίσθηση της διαταραχής η οποία ενσωματώνει τη συνολική ταλαιπωρία που δημιουργείται από τον πόλεμο. Για πολλές γυναίκες, η ασθένεια, συγκεκριμένα σημεία στο σώμα ή η γενικευμένη φυσική κακουχία, παρέχει μια καταγραφή της εμπειρίας του πολέμου.

Μια τελευταία κατηγορία ήταν οι γυναίκες που ξεσπούσαν σε κλάματα και λυγμούς. Αυτή η κατηγορία χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση ώστε να κατανοηθεί ο τρόπος της αντίδρασής τους. Τα έθιμα και η θρησκεία δεν μπορούσαν να απαλύνουν το πόνο τους και να δώσουν εκείνη τη συμπαράσταση που υπάρχει στους θανάτους. Η ορθόδοξη εκκλησία έχει ένα ορισμένο

τελετουργικό εις μνήμη των νεκρών. Στα τριήμερα και στα εννιάμερα, μετά την ταφή, κάνουν ειδικές προσευχές, στα σαραντήμερα γίνεται μνημόσυνο και το ακολουθούν και άλλα μνημόσυνα με βαθμιαία αύξηση του χρονικού διαστήματος. Αυτό δείχνει στους ανθρώπους πως δεν πρέπει να κυριαρχήσουν στη ζωή τους οι νεκροί και πως το πένθος πρέπει να έχει κάποια όρια. Όσο και αν ο θάνατος γεμίζει πόνο τους ζωντανούς, με τον καιρό θα το ξεπεράσουν, οι πρόσφυγες όμως δεν μπορούσαν να κατευθύνουν τα αισθήματά τους μέσω θρησκευτικών τελετών. Η δική τους απώλεια ξεπερνούσε τις συνηθισμένες προβλέψεις της κοινωνικής δομής και οργάνωσης. Δεν υπάρχει κανένα μνημόσυνο για τον χαμό του σπιτιού, του χωραφιού και του τρόπου ζωής τους. Ενώ λοιπόν, οι πρόσφυγες ήταν οιονεί πενθούντες, τους έλειπαν ορισμένα ζωτικά στηρίγματα, στα οποία βρίσκουν παρηγοριά υπό κανονικές συνθήκες όσοι πενθούν ένα νεκρό.

Οι συγκεκριμένες συμπεριφορές των γυναικών που θυμίζουν πένθος για τον θάνατο είναι οι εξής: συχνά κλάματα των γυναικών όταν μιλάνε για τα σπίτια τους, για το χωριό τους και για τον τρόπο που ζούσαν προηγουμένως. Η απαγγελία και απαρίθμηση πραγμάτων που έχασαν. Υπήρχε μια αδιάκοπη ταλάντευση μεταξύ αισιοδοξίας και απαισιοδοξίας όσον αφορά στη δυνατότητα επιστροφής. Ξεσπάσματα οργής και απόδοση ευθυνών για την κατάστασή τους.

Η Αντρούλα Χατζηχαραλάμπους (Ζώδια Μόρφου, 74 ετών) απαριθμεί τα πράγματα που έχασαν στην εισβολή: *«από ανθρώπους δεν είχαμε απώλειες παρόλο που ήταν τζιαι τα δύο μας αδέρφια στρατιώτες, δεν είχαμε απώλειες. Εχάσαμεν την περιουσία μας, ήταν 100 στρέμματα, πορτοκάλια, γκρέιπφρουτ, και δύο είδη πορτοκάλια. Εχάσαμε το σπίτι μας τα οικόπεδά μας, εχάσαμεν ο άνδρας μου είχε δέκα χιλιάδες τόνους βιβλία... ασημικά, χρυσαφικά, τα ρούχα μας, όλα γενικά».*

Οι αντιδράσεις των προσφύγων θύμιζαν τις αντιδράσεις ανθρώπων που έχαναν ένα αγαπημένο πρόσωπο και την εξέφραζαν αναφέροντας συνέχεια τη λέξη «μαράζι». Συχνά, έλεγαν πως οι απώλειές τους αυτές τις έκαναν να «μαραζώνουν». Το μαράζι είναι μια αντίδραση που παρουσιάζεται όταν χάνουμε κάποιο πρόσωπο που έχει σημαντική σημασία για εμάς. Μπορεί να προσλάβει κανονικές ή μη κανονικές μορφές, ενώ η ένταση και η διάρκειά του ποικίλλουν. Στην περίπτωση τους, το μαράζι εκδηλωνόταν με κλάματα, μανιακή προσκόλληση στο σπίτι τους και στην άρνησή τους να πιστέψουν ότι όντως έχασαν τα σπίτια τους.

Το βίωμα του μαραζιού εξαρτάται από την προσωπική ιστορία, την ηλικία καθώς και τη σχέση που είχαν οι γυναίκες πρόσφυγες με την απώλεια του σπιτιού. Είναι λογικό οι γυναίκες να αντιδρούν πιο έντονα σε αυτή την απώλεια παρά οι άντρες, γιατί εκτός του ότι είναι πιο ευαίσθητες από τη φύση τους, περνούσαν επίσης τον περισσότερο χρόνο τους στο σπίτι. Ήταν συναισθηματικά δεμένες με το σπίτι τους και ό,τι άνηκε σε αυτό. Οι γηραιότερες γυναίκες έδειχναν πιο ευάλωτες από τις νεότερες. Οι νεότερες γυναίκες, αυτές που ήταν σε μικρή ηλικία όταν έφυγαν από τα σπίτια τους, αναφέρουν τα σπίτια τους και πόσο τους στοίχισε η απομάκρυνση από αυτά και παρότι φαίνεται στα πρόσωπά τους η θλίψη και το μαράζι, εντούτοις δεν αντιδρούν υπερβολικά με κλάματα και αναφιλητά σε αντίθεση με τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας που δεν σταματούσαν να κλαίνε. Η διαφορά της ηλικίας παίζει σημαντικό ρόλο γιατί

είναι φυσιολογικό οι γυναίκες που έζησαν τα μισά τους χρόνια σε ένα σπίτι που τώρα «ανήκει» σε άλλους να είναι πιο ευάλωτες και πιο ευαίσθητες. Εξάλλου, οι πλείστες αναμνήσεις και εμπειρίες τους προέρχονται από το προπολεμικό παρελθόν. Μια άλλη ερμηνεία αυτής της αντίδρασης είναι ο χρόνος που τελειώνει σιγά – σιγά για τις πιο ηλικιωμένες. Αυτό το μαράζι ίσως να δείχνει φόβο και απώλεια ελπίδων, πως ο χρόνος για αυτές τελειώνει και δεν θα προλάβουν να «ξεκουράσουν» τα σώματά τους στη γη τους, ενώ οι νεότερες έχουν χρόνια ακόμα για να περιμένουν τη λύση του κυπριακού.

Σύμφωνα με τον Murray Parkes (1972), το μαράζι είναι το «τίμημα που πληρώνουμε για την αγάπη, είναι το κόστος της δέσμευσης. Το πένθος και το μαράζι δεν είναι τόσο έντονα σε περιπτώσεις που η κατάσταση δεν είναι κατάφορα αμετάκλητη. Στα πρώτα χρόνια του ξεριζωμού, δεν έλεγαν στους πρόσφυγες τίποτα που να τους υποδεικνύει πως οι απώλειές τους ήταν αμετάκλητες, απεναντίας τους έλεγαν πως είναι προσωρινές. Οπότε, το μαράζι τους δεν άρχισε από την αρχή του ξεριζωμού τους αφού πίστευαν και οι ίδιες πως ο εκτοπισμός τους ήταν προσωρινός και θα ξαναγύριζαν πίσω. Τις πρώτες μέρες της προσφυγιάς οι ίδιες δεν έβλεπαν τους εαυτούς τους ως πρόσφυγες και ούτε είχαν αφομοιώσει τι σήμαινε αυτός ο όρος. Τον πρώτο καιρό της διασποράς, οι περισσότεροι πρόσφυγες και κυρίως οι γυναίκες, ελάχιστα άφηναν τους εαυτούς τους να εκφράσουν συνειδητά αυτή τη σκέψη και πολύ περισσότερο να την εξετάσουν σοβαρά. Ορισμένοι το πήραν απόφαση ταχύτερα από κάποιους άλλους, και αυτοί ήταν κυρίως οι άνδρες οι οποίοι διάβαζαν περισσότερο εφημερίδα και συζητούσαν όλοι μαζί στα καφενεία. Συνήθως, δεν το έλεγαν στις γυναίκες τους και μάλιστα κάθε φορά που ακουγόταν αυτή η ιδέα, προσπαθούσαν να τη διαψεύσουν. Σίγουρα, δεν τους ενθουσίαζε η προοπτική να κάνουν τέτοιου είδους ανακοινώσεις στις γυναίκες τους και να έχουν μετά να τις παρηγορούν μέσα σε κλαυθμούς και οδυρμούς. Τις περισσότερες φορές έτειναν να αναβάλλουν αυτήν την ανακοίνωση της μόνιμης προσφυγιάς, ελπίζοντας πως και εκείνες από μόνες τους θα αντιλαμβάνονταν με τον καιρό αυτήν την τόσο δύσκολη κατάσταση. Οι περισσότεροι άνδρες παρ' όλους τους φόβους, επαναλάμβαναν συνεχώς στις γυναίκες και στα παιδιά τους πως θα επέστρεφαν πίσω, υπονοώντας πως ως άνδρες και επικεφαλής της οικογένειας, έπρεπε να ελέγξουν τον φόβο και τον πόνο τους ώστε να δίνουν κουράγιο σε όσους θεωρούσαν πιο αδύνατους από τους ίδιους. Το κόστος της απώλειας και της προσφυγιάς ήταν κοινό για όλους, για άνδρες και γυναίκες. Βέβαια, οι άνδρες δεν είχαν τόσο έντονες αντιδράσεις όπως οι γυναίκες τους γιατί είναι συναισθηματικά διαφορετικοί.

Χρειάστηκε αρκετός χρόνος για να συνέλθουν συναισθηματικά οι γυναίκες μετά από τον απροειδοποίητο ξεριζωμό τους. Σε όλο αυτό το διάστημα μπορεί να εκδηλώνουν στη συμπεριφορά τους ανησυχία, απάθεια, αναποφασιστικότητα ή ακόμα και μια αίσθηση πικρίας. Πέρασαν τριάντα επτά χρόνια από την εισβολή και ακόμη η θύμηση σε όλα αυτά που έχασαν, τις λυγίζει. Ακόμη και μέχρι σήμερα ξεσπούν, κλαίνε, κατηγορούν αυτούς που έφταιγαν. Η πληγή είναι ακόμα ανοιχτή και δίνεται η εντύπωση πως δεν θα κλείσει ποτέ όσα χρόνια και να περάσουν. Μια αγιάτρευτη πληγή που ο χρόνος δεν την θεραπεύει και το μόνο φάρμακο γιατρείας είναι η επιστροφή.

Κεφάλαιο Ένατο

ΟΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ: ΕΚ ΜΗΤΡΟΓΟΝΙΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ³

Μετά την εισβολή, σε όλους τους εκτοπισμένους δόθηκαν προσφυγικές ταυτότητες. Σε αυτές τις ταυτότητες οι γονείς προσθέτουν και τα παιδιά τους ως πρόσφυγες. Η κυβέρνηση, όμως, τα παιδιά των ανδρών προσφύγων τα αναγνωρίζει ως πρόσφυγες τα οποία γεννήθηκαν μετά την εισβολή αλλά τα παιδιά των γυναικών προσφύγων που παντρεύτηκαν μη πρόσφυγα δεν τα αναγνωρίζει. Οι γυναίκες πρόσφυγες όταν υπέβαλαν αίτηση για εγγραφή των παιδιών τους στην προσφυγική ταυτότητα, τους επέστρεφαν την ταυτότητα της εκτοπισμένης οικογένειας χωρίς την εγγραφή της οικογένειας, παρά μόνο του ατόμου τους. Η παρούσα διάκριση των κυρίων πολιτών σε εκείνους των προσφύγων και σε εκείνους των μη προσφύγων αναδεικνύει μια διαφοροποιημένη εκδοχή του πολίτη, εφόσον το εν λόγω καθεστώς δεν αναγνωρίζεται επίσης στα παιδιά των μητέρων προσφύγων, αλλά μόνο σε εκείνους των πατέρων προσφύγων σε αντίθεση με τις διακηρύξεις των Η.Ε., της Ε.Ε. και τους συνταγματικούς νόμους για την ισότητα των φύλων.

Η υπόθεση ενημερώνει ποικίλες πτυχές του πολίτη: σωματική/αναπαραγωγή (μητέρες δεν μπορούν να περάσουν το καθεστώς του πρόσφυγα στα παιδιά τους), υλική κατηγορία (τα παιδιά από μητέρες πρόσφυγες στερούνται τα οικονομικά οφέλη που συνεπάγονται από το καθεστώς του πρόσφυγα), καθώς και ανησυχία για την ταυτότητα (αναγνώριση του καθεστώτος σημαίνει συμμετοχή σε ομάδες των προσφύγων και των επιτροπών). Το ακτιβιστικό κίνημα «Προσφύγων και Εκτοπισθέντων Μητέρων» έχει θέσει ως στόχο να βάλει τέρμα στην αδικαιολόγητη διαφοροποίηση των δικαιωμάτων του πολίτη στο μετά – αποικιακό έθνος – κράτος της Κύπρου, στο οποίο συμβολικά έχει ανατεθεί η θηλυκή ταυτότητα (το «νησί της Αφροδίτης»).

Το παρόν κείμενο αναφέρεται σε μια σαφή διάκριση των δύο φύλων στη σύγχρονη Κύπρο, όπου το παιδί του οποίου η μητέρα είναι εκτοπισθέν πρόσωπο μετά την τουρκική εισβολή του 1974 και την επακόλουθη κατοχή σχεδόν του 1/3 του εδάφους του νησιού, δεν αντιμετωπίζεται ως «εκτοπισμένο» και επομένως, στερείται όλων των παροχών που προβλέπονται από τον νόμο για τα άτομα με αυτήν την ιδιότητα σε αντίθεση με τα παιδιά των εκτοπισμένων πατεράδων που δικαιούνται όλες τις παροχές.

³ Το 2011, χρονιά κατά την οποία έγινε η επιτόπια έρευνα της παρούσας εργασίας, τα παιδιά εκ μητρογονίας δεν είχαν αναγνωριστεί με την ιδιότητα του πρόσφυγα. Κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων και μετά από πολλές συνομιλίες μεταξύ των βουλευτών, αποφασίσθηκε να δοθεί σε όλους τους εκ μητρογονίας εκτοπισθέντες η ιδιότητα του πρόσφυγα. Το 2013, η κυβέρνηση προχώρησε με κατ' αρχήν απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου να αναγνωρίσει τα παιδιά εκ μητρογονίας με την ιδιότητα του πρόσφυγα και να διασφαλίζεται η επί ίσοις όροις συμμετοχή τους σε όλα ανεξαιρέτα τα κυβερνητικά σχέδια, που απευθύνονται στους πρόσφυγες (βλέπε: <http://www.philenews.com/el-gr/top-stories/885/150338/se-olous-tous-ek-mitrogonias-ektopisthentes-i-prosfygiki-idiotita#sthash.70RHAIUz.dpuf>)

Οι διαδικασίες οικοδόμησης του έθνους στην Κύπρο, όπως και σε άλλες πολιτείες, διασχίζουν το φύλο και τις ταξικές γραμμές. Είναι ένας ιστορικός κοινός τόπος, ότι σε κρίσιμες στιγμές του σχηματισμού και της αναταραχής, η εθνικιστική ρητορική περιλαμβάνει συμβολική αναπαράσταση και εικόνα ενός προσωποποιημένου θηλυκού έθνους. Αρκετά συχνά, τα μητρικά στοιχεία κρίνονται σκόπιμα λόγω της επιθυμίας για αναπαραγωγή του έθνους. Ο όρος «μητέρα πατρίδα» είναι μια πρόσθετη μαρτυρία σε αυτήν την τάση. Ωστόσο, όταν πρόκειται για υπαρκτές σχέσεις των δύο φύλων, αυτόν τον συμβολισμό κρύβει η άνιση κατανομή υλικής εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών⁴. Στην περίπτωση της πατριαρχικής κυπριακής κοινωνίας «πολιτιστικές συμβάσεις περιορίζουν τα πρότυπα της ζωής των γυναικών...η κοινωνία απαιτεί ορισμένες μορφές κοινωνικού ελέγχου ή ηθική ρύθμιση των γυναικών...[και] οι κύπριες γυναίκες συμμορφώθηκαν με την εξάρτησή τους προς τον «προστάτη» αρσενικό (Roussou, 1987: 27).

Η μορφή μιας γυναίκας, συνήθως της μάνας, συμβολίζει σε πολλές κουλτούρες το πνεύμα της συλλογικότητας. Στην Κύπρο, οι διάσπαρτες αφίσες που απεικόνιζαν μια γυναίκα πρόσφυγα να κλαίει, ήταν η ενσάρκωση του πόνου και του θυμού των Ελληνοκυπρίων μετά την τούρκικη εισβολή (Yuval – Davis, 2013: 102). Οι γυναίκες κατέχουν μια αμφίσημη θέση εντός μιας ομάδας. Από τη μια πλευρά, συχνά συμβολίζουν την ενότητα της ομάδας, την τιμή και τον λόγο ύπαρξης συγκεκριμένων εθνικών και εθνοτικών σχεδίων. Από την άλλη, ωστόσο, αποκλείονται από το συλλογικό «εμείς» του πολιτικού σώματος και διατηρούν τη θέση του αντικειμένου παρά του υποκειμένου. (Yuval – Davis, 2013: 105).

Η κυβέρνηση έχει χρησιμοποιήσει για την υποστήριξη αυτών των διακρίσεων το επιχείρημα ότι ο πατέρας είναι ο αρχηγός της οικογένειας και ότι αυτός τη στηρίζει οικονομικά⁵, προϋπόθεση η οποία δεν έχει πραγματική ή θεωρητική ουσία και κύρος. Κύπριες γυναίκες τόσο πριν όσο και μετά την εισβολή, αποτελούν μέρος του μισθωτού εργατικού δυναμικού, αλλά ακόμη και εκείνες που δεν ήταν, ήταν πάντα σκληρές γυναίκες που εργάζονταν γύρω από την οικογένεια. Έπειτα, η αναγνώριση του καθεστώτος του πρόσφυγα δεν φέρει καμία σαφή σύνδεση με το ποιος κερδίζει το ψωμί της οικογένειας, αλλά με το ποιος είναι εκτοπισμένο άτομο. Στην περίπτωση αυτή, ένας εκτοπισμένος πατέρας που είναι άνεργος, τα παιδιά του θα εξακολουθούν να κατέχουν το καθεστώς του πρόσφυγα.

Τα παιδιά των μητέρων προσφύγων στερούνται των οικονομικών πλεονεκτημάτων που συνεπάγονται από το καθεστώς του πρόσφυγα, όπως τις παροχές στέγασης και τις αμοιβές 39,000 – 69,000 ευρώ που χορηγούνται στους αναγνωρισμένους πρόσφυγες με βάση το ετήσιο

⁴Einhorn, Barbara (2006). Insiders and Outsiders: Within and Beyond the Gendered Nation. In *Handbook of Gender and Women's Studies*. SAGE Publications. Retrieved from <http://www.sagereference.com/hdbk_genderstudy/Article_n12.html>.ChapterDOI: 10.4135/978-1-84860-802-3.n12. 17/8/2011

⁵Mitrogonia, prosfygi at <http://www.mitrogonia.com/prosfigi.html> [accessed: 17/9/2011].

εισόδημά τους, προκειμένου να δημιουργηθεί ένα νέο νοικοκυριό⁶. Υπάρχουν, επίσης, πολιτικές ανησυχίες για την ταυτότητα, διότι η αναγνώριση του καθεστώτος του πρόσφυγα σημαίνει συμμετοχή στις ενώσεις προσφύγων και των επιτροπών καθώς και συμμετοχή στους εκλογικούς καταλόγους των κατεχόμενων δήμων, ως εκ τούτου τη δυνατότητα να επηρεάζει τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την κατάσταση των εκτοπισμένων στην Κύπρο.

Η «Κίνηση Προσφύγων και Εκτοπισμένων Μανάδων» δημιουργήθηκε τον Αύγουστο του 2005 με στόχο την πλήρη αποκατάσταση των εκτοπισμένων μητέρων και των δικαιωμάτων των παιδιών τους ως πρόσφυγες. Η κίνηση αυτή που προηγήθηκε από την εργασία προετοιμασίας κατά τη διάρκεια του 2004 ήταν σε συνεννόηση με την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε. κατά το ίδιο έτος. Ένα σημαντικό επιχείρημα υπέρ αυτής της αναγνώρισης είναι ότι η σημερινή κατάσταση είναι αντίθετη όχι μόνον προς το άρθρο 28 του Συντάγματος της Κυπριακής Δημοκρατίας, αλλά και στο άρθρο 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Πρωτόκολλο 12, Άρθρο 1 της ίδιας σύμβασης. Το εν λόγω πρωτόκολλο είχε επικυρωθεί από την Κυπριακή Βουλή των Αντιπροσώπων (Ν. 11 (III) / 2002) μετατρέποντάς την σε ένα κομμάτι της κυπριακής νομοθεσίας.

Τα τρέχοντα επιχειρήματα κατά της αναγνώρισης των παιδιών των εκτοπισμένων μητέρων μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις γενικές κατηγορίες. Όλοι αναγνωρίζουν ότι υπάρχει διάκριση λόγω φύλου και ότι υφίσταται αδικία προς αυτά τα παιδιά και τις μητέρες τους. Πρώτον, το οικονομικό επιχείρημα δείχνει ότι οι μητέρες είναι πρόσφυγες και βεβαίως έχουν δικαίωμα να απαιτήσουν την αναγνώριση για τα παιδιά τους, αλλά αυτή τη στιγμή όλος ο κόσμος και η Κύπρος, ιδίως εν μέσω μιας βαθιάς οικονομικής κρίσης, είναι αδύνατο να προσθέσουν μια εκτίμηση του αριθμού των πάνω από 52.000 νέων δικαιούχων στο πρόγραμμα των παροχών που θα συντρίψει τον κρατικό προϋπολογισμό. Το κόστος μιας τέτοιας πράξης υπολογίστηκε από τον Υπουργό Οικονομικών σε περίπου 100 – 120.000.000 ευρώ, αλλά οι μητέρες τον κατηγόρησαν για παραπληροφόρηση και παρουσίασαν το ποσό των περίπου 30 εκατομμυρίων ευρώ. Οι υποστηρικτές του μέσα από τα οικονομικά επιχειρήματα δείχνουν ότι η βιωσιμότητα της οικονομίας της χώρας είναι πιο σημαντική από την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στη συνέχεια, υπάρχει ένα πολιτικό επιχείρημα ότι η εμφάνιση του ζητήματος στα τελευταία χρόνια είναι μια αντί – κυβερνητική συνωμοσία από τους πολιτικούς αντιπάλους. Ακόμη και τα μέλη της ΠΟΓΟ, η οργάνωση των γυναικών του Κομμουνιστικού Κόμματος για την Προεδρία (ΑΚΕΛ), ρητορικά ρωτούν γιατί οι πολιτικοί από άλλα κόμματα εκτός του ΑΚΕΛ θυμήθηκαν το θέμα «εκ μητρογονίας» τώρα που οι κομμουνιστές είναι στην εξουσία και όχι πριν, όταν η δεξιά ήταν στη εξουσία.

⁶ Μανώλη Χρυσάνθος, Αυξημένες χορηγίες σε πρόσφυγες, Πολίτης 19/3/2008, http://news.karpasha.com/index.php?option=com_content&view=article&id=794%3A---&Itemid=72,

Η προσθήκη στην πολιτική πτυχή του θέματος είναι το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των βουλευτικών εκλογών, οι ψηφοφόροι εκλέγουν τους εκπροσώπους των προσφύγων για τις κατεχόμενες περιοχές του νησιού. Εάν ο αριθμός των ψηφοφόρων των προσφύγων πρέπει να αυξηθεί κατά δεκάδες χιλιάδες, σε μια μικρή χώρα όπου το εκλογικό σώμα είναι λίγο πάνω από 440.000 άνθρωποι, ο αριθμός των εκλεγμένων αντιπροσώπων από τις κατεχόμενες περιοχές θα αυξηθεί σε βάρος των ελεύθερων περιοχών του νησιού και ότι οι πραγματικές ανάγκες είναι μόνο σε αυτές τις ελεύθερες περιοχές, όπου η κυβέρνηση μπορεί να ασκήσει πραγματικά την εξουσία της, καθώς σύμφωνα με την παρούσα κατάσταση της κατοχής, οι βουλευτές από τις κατεχόμενες περιοχές είναι ουσιαστικά ανενεργοί.

Τέλος, υπάρχει και μια κοινωνικού τύπου επιχειρηματολογία που στηρίζεται στην παραδοχή ότι η κυπριακή κοινωνία πρέπει να προχωρήσει και να σταματήσει να θρηνεί πάνω από το εθνικό τραύμα. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης δείχνουν ότι ένας τρόπος για να γίνει αυτό είναι με το να σταματήσει να αναγνωρίζει τους πρόσφυγες. Αυτό, θα συνεχίσει την πρακτική της διχοτομίας μεταξύ των σύγχρονων κυπρίων πολιτών ανάμεσα σε πρόσφυγες και μη πρόσφυγες. Αναγνωρίζουν, ακόμη, την αδικία που γίνεται στις μητέρες των προσφύγων, αλλά εγείρουν θεμελιώδη ζητήματα της κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας μεταξύ των σύγχρονων κυπρίων πολιτών δείχνοντας ότι, αν η πλειοψηφία του πληθυσμού αναλάβει το καθεστώς του πρόσφυγα, στη συνέχεια, η μη μειοψηφία προσφύγων θα φέρει το βάρος της οικονομικής τους συνδρομής, πράγμα που θα αποτελούσε μια νέα μορφή αδικίας⁷.

Όπως γίνεται φανερό, οι εκτοπισμένες μητέρες κινήθηκαν συλλογικά, μάλλον καθυστερημένα, για να διεκδικήσουν τα δικαιώματα των παιδιών τους. Οι λόγοι είναι ότι, από τη μία πλευρά, η άδικη κατάσταση διευθετήθηκε ως νόμος μόλις το 2002 και, από την άλλη, ότι η κυπριακή ένταξη στην Ε.Ε., το 2004, ενίσχυσε τη δύναμη των διαπραγματεύσεων. Όπως οι ίδιες δηλώνουν ξεκάθαρα: *«τώρα ανήκουμε στην ευρωπαϊκή οικογένεια, όπου τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι έγκυρα ... Το κίνημά μας υποστηρίζει δυναμικά την πλήρη αποκατάσταση των δικαιωμάτων μας και των παιδιών μας ...Είμαστε έτοιμοι να το κάνουμε αυτό μέσα από τα Ευρωπαϊκά Δικαστήρια της δικαιοσύνης»⁸.*

Το σκεπτικό πίσω από την εφαρμογή είναι ότι ποτέ η κυβέρνηση της Κύπρου δεν έδωσε καμία αντικειμενική και λογική δικαιολογία, για την επίμαχη διαφορετική μεταχείριση του φύλου των εκτοπισμένων γονιών. Αυτή η διάκριση με βάση το φύλο του γονέα είναι μια αυθαίρετη διάκριση λόγω φύλου. Δεν υπάρχει καμία νομική ή πραγματική βάση για αυτή τη διάκριση απέναντι στα παιδιά μιας γυναίκας. Η άδικη μεταχείριση των εκτοπισμένων μητέρων είναι αδιαμφισβήτητη και ομόφωνα αναγνωρίζεται ως τέτοια από όλες τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της κυπριακής κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, δεν αφαιρούνται λόγω του πολιτικού

⁷ Γιουροφ Ανδρούλα, Κράτος στα ρεκόρ Guinness με 80%πρόσφυγες. <http://www.haravgi.com.cy/site-article-24177-gr.php>

⁸Mitrogonia, prosfygi at <http://www.mitrogonia.com/prosfigi.html> [accessed: December 9, 2010].

πραγματισμού και με τη δικαιολογία της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν πρέπει να παρέχονται ως «ίσα», μόνο όπου αυτό είναι βολικό.

Η Νίνα Παπαπέτρου (Άγιος Λουκάς Αμμοχώστου, 67 ετών) αφηγείται από τη δική της πλευρά πώς αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο θέμα, η οποία αφήγησή της παρουσιάζεται πολύ διαφορετική από των άλλων γυναικών. Αναγνωρίζει το γεγονός της αδικίας αλλά από την άλλη φαίνεται να μην ενστερνίζεται τις απόψεις των άλλων γυναικών που θέλουν τα παιδιά τους ή τα εγγόνια τους να αποκτήσουν την προσφυγική ταυτότητα. *«Πιστεύω ότι είναι μια διάκριση εις βάρος της γυναίκας, αλλά που την άλλη εν θα διαιωνίσουμε το πρόβλημα...σημαίνει ότι εννά αυξάνεται ο πληθυσμός πρόσφυγας. Το θέμα είναι να λύσουμε το κυπριακό, ένενν το θέμα αν θα πιάουν τζιαι οι εκ μητρογονίας. Εμένα οι κόρες μου αν το πάρεις έτσι είναι εκ μητρογονίας, οι γαμπρούες μου ένενν πρόσφυγες...έχω θκυο κόρες που τα εγγόνια μου δεν θα είναι πρόσφυγες. Δεν θα πάρουν καμιά βοήθεια...εν νομίζω να ήταν σωστό να διαιωνίζεται η κατάσταση...τζιαι να βάλουμε τωρά θέμα εκ μητρογονίας, είναι ένα μέτρο που είναι εις βάρος της γυναίκας. Το θέμα εκ μητρογονίας είναι καθαρά οικονομικό. Γιατί τωρά αν το εγκρίνουν τζιαι εξισωθεί η γυναίκα, τζιαι είπαμε ότι εν ενάντια στη γυναίκα τούτο το μέτρο, αλλά θα είναι μέσα σε τούτην την κατάσταση της κρίσης που επικρατεί, θα είναι μεγάλο το κόστος για το κράτος οποσδήποτε. Τούτο το πράμα γιατί εν το φέρνουν στην επιφάνεια τόσα χρόνια τζιαι φέρνουν το τωρά;».*

Με την κίνηση αυτή το κράτος υποβάθμισε τις γυναίκες, τις αδίκησε και τις θεώρησε κατώτερα όντα από τους άντρες. Και όλα αυτά σε μια εποχή που γίνεται λόγος για ισότητα. Αυτός ο νόμος είναι ρατσιστικός και οι γυναίκες πρόσφυγες υπόκεινται σε διακρίσεις. Οι γυναίκες πρόσφυγες φαίνονται αρκετά εξοργισμένες με αυτήν την αδικία. Οι περισσότεροι πιστεύουν πως αυτή η απόφαση της κυβέρνησης έχει να κάνει περισσότερο με οικονομικούς λόγους οι οποίοι προαναφέρθηκαν.

Υπάρχει, όμως, και μια άλλη εξήγηση την οποία αναφέρουν συχνά άνδρες. Αυτή, λοιπόν, η εξήγηση στηρίζεται σε ένα βιολογικό επίπεδο το οποίο καθιστά τον άνδρα ανώτερο ως κοινωνικό ον. Ακούστηκε από αρκετούς πως το σπέρμα του άνδρα είναι πιο δυνατό από της γυναίκας, έτσι, εύλογα, τα παιδιά του πατέρα πρόσφυγα χαρακτηρίζονται ως πρόσφυγες. Μολονότι έχουν περάσει δυο αιώνες από το Διαφωτισμό, εποχή κατά την οποία ο Λόγος Περί Φύσης εγκαθιδρύθηκε ως κυρίαρχο παράδειγμα στη Δύση, η βιολογία αποτελεί ακόμη και σήμερα το κυριότερο μέσο σύστασης και εδραίωσης ποικίλων ιεραρχικών κατηγοριοποιήσεων και διαφορών. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των σχέσεων του φύλου, παρ' όλες τις αμφισβητήσεις της «φυσικότητας» από την κοινωνική θεωρία η οποία παρήχθη τόσο στο χώρο των κοινωνικών επιστημών όσο και σε εκείνο των κοινωνικών κινημάτων, ο λόγος περί φυσικών, βιολογικών διαφορών στις οποίες ανάγονται κοινωνικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα φύλα, φαίνεται να είναι ακόμη ισχυρός και αυτονόητος.

Η Κατερίνα Νεοφύτου (Βοκολίδα Αμμοχώστου, 54 ετών) αναφέρει: *«Μη πρόσφυγα, δυστυχώς επαντρεύτηκα μη πρόσφυγα και δεν έχω καθόλου δικαιώματα. Μόνο ότι μου edώσαν κάτι για να αγοράσω ένα σπίτι, τίποτα παραπάνω. Τώρα λέει τα παιδιά μου δεν είναι πρόσφυγες γιατί η*

μητέρα τους... ο πατέρας τους είναι μη πρόσφυγας και είναι από τη μητέρα δεν είναι πρόσφυγες, δεν το καταλάβω γιατί είναι από τη μητέρα. Μήπως η μητέρα δεν είναι αυτή που κάνει που γεννά τα παιδιά; Μήπως λέω τους τα παιδιά αν ήταν πρόσφυγας ο άνδρας μου και ήμουν εγώ η γυναίκα του μια ξένη γυναίκα, μια Σριλαγκέζα, μια από το εξωτερικό, θα ήταν πρόσφυγας τα παιδιά τους. Εμάς έννεν πρόσφυγας που είμαι στον ίδιο τον τόπο μου;».

Η Χρυστάλλα Χαρίτου (Ποταμός του Κάμπου – Μόρφου, 81 ετών) αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Το λοιπόν μια πρόσφυγας πιάνει έναν πρόσφυγα, μια Παφίτισσα πιάνει έναν πρόσφυγα τα παιδιά τους λαλούν εν πρόσφυγες. Γιατί εν ο παπάς τους πρόσφυγας. Της μάνας που έχασε τα σπίτια της, το νοικοτζιυρκό της τζιαι ήρτε ποδά τζιαι πήρε έναν Παφίτη λοαρκάζουνται Παφίτισσες οι κόρες τους. Η κόρη μου έκαμε κόρες τζιαι οι κόρες της εν Παφίτισσες γιατί ο τζιύρης τους εν Παφίτης τζιαι εν έχει τίποτε για λόου του, εν κατάσταση τούτη; Η μάνα τους εγόρασα τους οικόπεδο τζιαι γέννησά την. Είχαμεν σπίτι, είχαμεν περβόλι, είχαμε ζυλικά, είχαμε πότιμα. Εφύαμεν τζιαι αφήκαμεν τα τζιαι ήρταμε τίτσιροι τζιαι ανυπόλητοι. Τζείνη η κοπελούα εν έχει δίκιο; Ντάζει σιγά-σιγά εν κόρες της τζιαι γέννησε αλλά τζείνος εν ξέρει αν εν κόρες του (γελάμε). Εγώ είπουν τους το. Εγώ έχω ξάδελφο που επήρε Παφίτισσα τζιαι λοαρκάζουνται τα παιδιά τους που επήρασιν πρόσφυγες τζιαι ούλα. Λαλώ του ήντα εσού εν ηξέρεις αν εν δικοί σου. Ξέρεις αν εν δικοί σου;, λαλώ του ξάδερφου μου. Τούτα όμως εν η μάνα τους παρόν που τα γέννησε. Εν που πάνω της που εφκήκαν. Ο άνδρας κάμνει τη δουλειά του τζιαι φέφκει με συγχωρείς εν τζιαι ξέρει αν εν δικοί του. Γιατί πιο λόγο να χάσουμε εμείς τις προίκες; Εν οι Παφίτισσες που εχάσαν τις προίκες τους οζά εν οι πρόσφυγες που τις εφέραμεν τισίρες τζιαι ανυπόλητες; Δώδεκα χρονών κορούα έφερα την που το δημοτικό ίσια που το έφκαλε. Τζιαι επειδή εν επήρε πρόσφυγα ούτε το απολυτήριο γράφει, γράφει Παφίτες οι κορούες. Πιάνουν το όνομα του πατρός».*

Η μη αναγνώριση των παιδιών των γυναικών ως προσφύγων θέτει ακόμα ένα πρόβλημα που έχει να κάνει με τη διατήρηση της οικογενειακής ταυτότητας και την ταυτότητα της καταγωγής. Οι γονείς φαίνεται να φοβούνται μήπως τα παιδιά τους ξεχάσουν το τραγικό κακό που έγινε, ξεχάσουν από πού προέρχονται και σταματήσουν να αγωνίζονται για την ελευθερία του τόπου τους. Γιατί όταν αυτή η γενιά εξαφανιστεί, η επόμενη γενιά θα ξεχάσει τις ρίζες της. Οπότε, με τους αρχικά εκτοπισμένους πληθυσμούς να γερνάνε, είναι επιτακτική ανάγκη να καθοριστεί η δεύτερη γενιά ως πρόσφυγες έτσι ώστε να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους στις χαμένες πατρίδες στη βόρεια Κύπρο και να είναι σε θέση να προσπαθήσουν για μια λύση. Ο κάθε πολίτης έχει δικαίωμα να διατηρεί την καταγωγή του. Έτσι, αφαιρείται από τις προσφυγοπούλες η δυνατότητα να προσφέρουν τη δική τους καταγωγή στα παιδιά τους. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι γυναίκες πρόσφυγες αγωνίζονται να κληροδοτήσουν την έννοια του πρόσφυγα στα παιδιά τους.

Η Μαρία Κουμαριανού, για να ξεχωρίσει την ταυτότητα των προσφύγων, άμεσα θύματα της εισβολής, από την ταυτότητα των απογόνων τους που γεννήθηκαν μετά τον εκτοπισμό, ονομάζει τη δεύτερη, «συνείδηση του εκτοπισμού» (2004-2005: 101). Με τον όρο αυτόν ονομάζεται το κυρίαρχο συναίσθημα των απογόνων που προέρχεται από μια τραυματική εμπειρία κληροδοτημένη, αλλά όχι βιωμένη. Για ένα υποκείμενο είναι δύσκολο να διαμορφώσει την

ταυτότητά του χωρίς τη στήριξη του παρελθόντος. Για να βρει τον προσωπικό του δρόμο ένα άτομο ή μια ομάδα έχει την ανάγκη να εγγραφεί σε μια διάρκεια (Sue, 1994). Είναι ένα μέσο να δικαιώσει την ύπαρξή του, να αναγνωρίσει ότι προέρχεται από κάπου και κατά συνέπεια ότι δεν είναι ολομόναχος. Αυτή η οπτική γωνία της ταυτότητας που καλύπτει τον όρο του «ριζώματος» μπορεί να χαρακτηριστεί ως «υπαρξιακή ταυτότητα» (Loizos, 1981) στο μέτρο που δίνει ένα νόημα στο ατομικό πεπωμένο συνδέοντάς το με το συλλογικό.

Στο άρθρο της Μαρίας Κουμαριανού, «Η Συνείδηση του Εκτοπισμού» αναφέρεται πως η γνώση του παρελθόντος στα παιδιά των προσφύγων που γεννήθηκαν μετά την εισβολή γίνεται σε τρία επίπεδα: καταρχάς σε επίπεδο οικογένειας, και ακολούθως σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Η οικογένεια αποτελεί την κύρια πηγή πληροφόρησης και διαμόρφωσης της συνείδησης του πρόσφυγα στους απογόνους. Η προσωπική μνήμη, που αποτελεί βιωμένη εμπειρία του ατόμου, είναι διαφορετική από την κληροδοτημένη μνήμη. Η πρώτη είναι μια μνήμη που δημιουργείται από εντυπώσεις, συναισθήματα, είναι προσωπική και ελάχιστα μεταδιδόμενη. Η δεύτερη είναι κωδικοποιημένη και εξαρτάται από την οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον. Αυτή η μνήμη που απαντάται ανάμεσα στους απογόνους των προσφύγων. Πρόκειται για μια μνήμη μεταδιδόμενη μέσα από συνεχείς συζητήσεις ανάμεσα σε γονείς, συγγενείς και γείτονες που είναι πρόσφυγες.

Επίσης, αμέσως μετά την εισβολή, σύλλογοι προσφύγων δημιουργήθηκαν σχεδόν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Κύπρου, ιδιαίτερα με τη μορφή καφενείων. Αυτοί οι σύλλογοι αποτελούν παράλληλα και πολιτικές οντότητες που καθοδηγούν και κατευθύνουν τις πολιτικές διαδικασίες για την ικανοποίηση των απαιτήσεών τους. Οι σύλλογοι αυτοί επιτελούν παράλληλα πολιτισμικό έργο με τη δημοσίευση βιβλίων ή λευκωμάτων για τη ζωή στον εκάστοτε τόπο πριν την εισβολή.

Τέλος, μέσα από το σχολείο είναι η κυριότερη πηγή πληροφόρησης, ευαισθητοποίησης και αφύπνισης της συνείδησης. Η κυβέρνηση είχε καθιερώσει με τη βοήθεια του Υπουργείου Παιδείας το πρόγραμμα «Γνωρίζω, δεν ξεχνώ, αγωνίζομαι» που είχε ως στόχο να βοηθήσει τους μαθητές να γνωρίσουν την κατεχόμενη επικράτεια, να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη αυτών των τόπων καθώς και να αναπτύξει και να καλλιεργήσει τη νοσταλγία και την επιθυμία της επιστροφής. Η Θέκλα Σταύρου, πρόσφυγας από την Αμμόχωστο, που είναι δασκάλα στο Κουπάτειο Δημοτικό Σχολείο της Πάφου αναφέρει πως με την τωρινή κυβέρνηση έχει απαγορευθεί το σλόγκαν «γνωρίζω, δεν ξεχνώ και αγωνίζομαι» γιατί σύμφωνα με την πολιτική της κυβέρνησης του ΑΚΕΛ δεν θέλουν τα παιδιά να φανατίζονται. Έτσι, αυτό το σλόγκαν έχει αντικατασταθεί με το «Μνήμη Κατεχομένων».

«εγώ επειδή είμαι τζιαι πρόσφυγας διδάσκω στα μωρά μου, κάμνω μάθημα για τα κατεχόμενα, για τη μνήμη των κατεχομένων...τα μωρά πρέπει να ακούν, δεν πρέπει να ξεχνούν τελείως. Πολλοί έχουν την άποψη ότι σιγά τωρά διχοτόμηση, ετέλειωσε, δεν ετέλειωσε για μένα, δεν ετέλειωσε...φωτογραφίες, οτιδήποτε υλικό, έρευνες...κάνουμε κείμενα που έχουν σχέση με τα

κατεχόμενά μας ή με εμπειρίες άλλων ανθρώπων, μαρτυρίες, βιογραφικό υλικό, φωτογραφικό υλικό με τόπους...».

Επιπρόσθετα, η Θέκλα αναφέρθηκε στο πώς αντιμετωπίζουν τα παιδιά στο σχολείο τη διδασκαλία για τα κατεχόμενα. Φαίνεται πως τα παιδιά των προσφύγων είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένα από τα υπόλοιπα και αυτό οφείλεται στην οικογένεια: *«...τα παιδιά που εν πρόσφυγες οι γονείς τους εν πιο ευαισθητοποιημένα. Ακούν, α! είπε μου ο παππούς μου, είπε μου η μάμα μου, επήαμεν, είδαμεν, έκλαιεν η μάμα μου...οι άλλοι που δεν έχουν πρόσφυγες, αδιαφορία μεγάλη. Γι' αυτό τους κάμνω το «Δεν Ξεχνώ». Τότε μιλώ τους τζιαι με έντονο ύφος, τζιαι λαλώ τους μεν γελάτε γιατί θα μπορούσατε να ήσασταν στη θέση μας, τη δική μας».*

Η οικογένεια με την ευρύτερη έννοια και ο κοινωνικός περίγυρος, καθώς και η επίσημη στάση της πολιτείας έχουν τον κύριο ρόλο στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της συνείδησης του εκτοπισμού. Ο πιο σημαντικός παράγοντας για τη διαμόρφωση και εμμόνη αυτής της συνείδησης είναι η οικογένεια. Μέσα από την αφήγηση και τον σχολιασμό, οι γονείς, ή η οικογένεια γενικότερα, μεταδίδουν στα παιδιά την εμπειρία του πρόσφυγα.

Εκτός από τη μετάδοση της μνήμης, οι οικογένειες μεταδίδουν επίσης και το συναίσθημα του πόνου που σχετίζεται με τον εκτοπισμό και την απώλεια. Η υιοθέτηση του συναισθήματος της απώλειας είναι η βάση της διαμόρφωσης και της εμμόνης της συνείδησης του εκτοπισμού. Οι νεαροί Ελληνοκύπριοι θλίβονται για τις απώλειες που υπέστησαν οι γονείς τους και για όλα όσα δεν μπορούν οι ίδιοι να ζήσουν και να κληρονομήσουν. Αυτό το κυρίαρχο συναίσθημα κατασκευάζει επίσης μια ξεχωριστή ταυτότητα σε σχέση με τους άλλους, των οποίων οι γονείς δεν είναι πρόσφυγες. Ο σημαντικός ρόλος της οικογένειας στη διαμόρφωση της συνείδησης του εκτοπισμού είναι μια ένδειξη της δυσκολίας αντιμετώπισης του ψυχολογικού τραύματος του εκτοπισμού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Κύπρος ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος το 1960. Η αγγλική αποικιοκρατία παραχώρησε τη θέση της στην Κυπριακή Δημοκρατία που έγινε ισότιμο μέλος του Ο.Η.Ε.. Η Κυπριακή Δημοκρατία είχε να αντιμετωπίσει αρκετά προβλήματα, όπως όλα τα νέο – ανεξάρτητα κράτη. Ο κυπριακός λαός και η κυβέρνησή του κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να εξαλείψουν τα αποικιακά κατάλοιπα. Και πρώτα απ' όλα να αναπτύξουν ακόμη περισσότερο την παραδοσιακή φιλία και ειρηνική συμβίωση των δυο κοινοτήτων της Κύπρου.

Τροχοπέδη σε αυτή την πορεία στάθηκε η Τουρκία – κράτος που υπέγραψε ως εγγυητής για την ανεξαρτησία της Κύπρου. Τον Ιούλιο του 1974, η Τουρκία χρησιμοποιώντας το πραξικόπημα της Χούντας των Αθηνών ως πρόσχημα και αφορμή, εισέβαλε στην Κύπρο για να «αποκαταστήσει», καθώς έλεγε, «τον νόμο και τη συνταγματική τάξη». Ονόμασε τότε την εισβολή της «ειρηνική επιχείρηση».

Όταν η εισβολή ολοκληρώθηκε σε δυο φάσεις τον Αύγουστο του 1974, η Κύπρος, το γαληνεμένο νησί της Αφροδίτης, ήταν μια χώρα οδύνης και θρήνου. Σαράντα χιλιάδες τούρκικος στρατός πατούσε το έδαφος της Κύπρου. Σαράντα τοις εκατόν του εδάφους της στέναζε κάτω από τη βαριά μπότα της κατοχής. Το ένα τρίτο του πληθυσμού της ξεριζώθηκε με βία από τις πατρογονικές του εστίες και 200.000 πρόσφυγες, μέσα στην ίδια τους την πατρίδα, στοιβάχτηκαν μέσα σε αντίσκηνα. Χιλιάδες οι νεκροί, εκατοντάδες οι αγνοούμενοι, τεράστιες και οι καταστροφές. Και το κυριότερο, η αγωνία για το αύριο.

Πέρασαν από τότε πολλά χρόνια και η κατοχή συνεχίζεται. Τα ξένα στρατεύματα παραμένουν στην κυπριακή γη. Ούτε μια σπιθαμή από τα κατεκτημένα δεν επιστράφηκε. Ούτε σε ένα πρόσφυγα δεν επιτράπηκε να γυρίσει στο σπίτι του. Οι ανθρωπιστικές διαστάσεις του κυπριακού δράματος συνεχώς βαθαίνουν και μένουν σαν ανοικτές πληγές στο σώμα του σύγχρονου κόσμου, σαν ντροπή και σαν πρόκληση στην εποχή του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτά τα ανθρώπινα δικαιώματα του κυπριακού λαού καταπατούνται βάνουσα και κατάφωρα από την Τουρκία.

Ο πόλεμος μπορεί να αποτελεί μια ολοκληρωτική εμπειρία, η οποία μεταβάλλει τελείως και συχνά καταστρέφει τις ζωές των ανθρώπων μέσα στη χώρα. Οι περισσότεροι, ή ακόμα και όλοι, οι καθοριστικοί παράγοντες της καθημερινής ζωής ενός ατόμου και η προσωπική του ταυτότητα πριν από τον πόλεμο μπορούν να εξαφανιστούν μέσα σε λίγες ώρες: χώρος εργασίας, περιουσία, σπίτι, προσωπικά επιτεύγματα, και το χειρότερο: φίλοι, συγγενείς και μέλη της οικογένειας. Ακόμα και όταν κάποιος δεν τραυματίζεται, δεν κακοποιείται ή δεν βασανίζεται από τον εχθρό, εντούτοις όταν του στερούν βίαια ό,τι οικείο και αγαπημένο έχει, αυτό έχει καταστροφικές και μακροπρόθεσμες, αν όχι μόνιμες, επιπτώσεις στη ζωή των ανθρώπων. Η ζωή μετατρέπεται αποκλειστικά σε αγώνα επιβίωσης (Yuval– Davis, 2013:224).

Οι γυναίκες πρόσφυγες κουβαλούν άλλες μνήμες και έχουν αφήσει σε άλλους τόπους τα σημάδια τους. Αυτοί οι άλλοι τόποι είναι μακριά και η πρόσβαση μέχρι προσφάτως

ακατόρθωτη, έτσι τους λείπει η τεκμηρίωση του παρελθόντος τους. Σε στάση λοιπόν άμυνας, θεωρούν τη λήθη τον μεγαλύτερό τους εχθρό. Αν ξεχάσουν, θα χάσουν την ταυτότητά τους, αφού το παρελθόν καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το είναι τους. Η απώλεια της ταυτότητας αποτελεί τη μεγαλύτερη απειλή τόσο για το άτομο, αλλά και για την κοινωνία. Η έλλειψη παρελθόντος, συνεπάγεται στην έλλειψη ταυτότητας, έτσι προσπαθώντας να κρατήσουν ζωντανές τις αναμνήσεις τους, διασφαλίζουν τη συνέχειά τους, ατομική και συλλογική. Όπως υποστηρίζει ο Eric Hobsbawm, αυτό που συγκροτεί το έθνος είναι το παρελθόν (1990). Η ουσία ενός έθνους συνίσταται στο ότι τα άτομα (που το απαρτίζουν) έχουν πολλά κοινά πράγματα, αλλά και στο ότι έχουν λησμονήσει αρκετά. Χαρακτηριστικό είναι ένα σύνθημα των Ελληνοκυπρίων, «*Η τελευταία γενιά, θα 'ναι αυτή που θα ξεχάσει*».

Η λήθη αντιμετωπίζεται λοιπόν ως απειλή: αν ξεχάσουν τα μέρη τους, τότε θα τα χάσουν για πάντα. Η μνήμη, ωστόσο, παίζει πολλά παιχνίδια, συγκρατεί τα πιο απροσδόκητα συμβάντα στη ζωή μας και αφήνει πίσω σημαντικές στιγμές. Είναι ένας χώρος μυθοπλαστικός, που μεγαλοποιεί γεγονότα, που φτιάχνει ιστορίες, είναι το βασίλειο της υπερβολής και της εξιδανίκευσης. Ο χώρος της μνήμης, μας τοποθετεί σε παράξενα παιχνίδια, ιδίως αν βρισκόμαστε μακριά από την πραγματικότητα στην οποία διαδραματίστηκαν οι αναμνήσεις. Οι πρόσφυγες έχουν μπει σε αυτή τη διαδικασία παραποίησης της πραγματικότητας, εξιδανικεύοντας καταστάσεις και δραματοποιώντας άλλες. Στη μνήμη τους έχουν τελειοποιήσει την παλιά ζωή τους, τα μέρη τους τα θυμούνται ονειρικά και μαγικά, το παρελθόν είναι ο χρόνος και ο χώρος της ευτυχίας. Το παρόν από την άλλη, αντιμετωπίζεται με συμβιβασμό. Με μια σιωπηλή συμφωνία με τον χρόνο, θα τον αφήσουν να περνά χωρίς σημάδια, για να μην χάσουν την ελπίδα τους. Αυτό που χρειάζεται είναι η παρέμβαση που θα ταυτίσει την πραγματικότητα με τις αναμνήσεις τους και έτσι θα εξομαλύνει τη σχέση παρόντος και παρελθόντος για να μπορέσουν να πορευθούν προς το μέλλον.

Οι γυναίκες αυτές βρίσκονται βυθισμένες στις αναμνήσεις τους και σε μια προσπάθεια επιβίωσής τους ως ιδιαίτερο κοινωνικό σύνολο. Όπως υποστηρίζει ο Halbwachs, η μνήμη αναδημιουργεί εικόνες από το παρελθόν στα πλαίσια του κοινωνικού παρόντος μας (1968). Αυτές οι μνήμες και οι διαφορετικές συμπεριφορές που στηρίζουν, αποτελούν μια διαδικασία που διαμορφώνεται στην κοινωνία, ενώ παρέχουν τα μέσα να εκφραστεί μέσω μιας κοινής γλώσσας και ομιλίας. Αυτό φανερώνει την επίμονη δύναμη των παραδόσεων, αλλά και των αλλαγών στην κοινωνία που πρέπει πρώτα να σφυρηλατηθούν σε σχέση με τις προηγούμενες συνήθειες, προκειμένου να πετύχουν.

Το παρόν κυλά, αλλά αφήνει τους ανθρώπους αδιάφορους και τον χώρο άθικτο. Το παρελθόν, πλανιέται τόσο στον χώρο, αφού έχει αφήσει παντού τα σημάδια του όσο και στους ανθρώπους, που βρίσκονται βυθισμένοι στις μνήμες που τους άφησε. Δύο χρόνοι λοιπόν, με δύο αντίθετες λειτουργίες. Το παρόν να προσπαθεί να πετύχει την συνύπαρξη ανθρώπων και χώρου και το παρελθόν να τους διαχωρίζει. Οι άνθρωποι προσπαθούν να μην ξεχάσουν για να μην χαθούν, έτσι μένουν κολλημένοι στην Κύπρο πριν το 1974, αφήνοντας όσο το δυνατό λιγότερα σημάδια της παρουσίας τους. Θέλουν φεύγοντας την μέρα της επιστροφής τίποτα να μην μαρτυράει το

πέρασμά τους. Η μνήμη σε αυτήν την περίπτωση αποτελεί πρόβλημα εξαιτίας του άγχους που προκαλούν οι επιπτώσεις της απώλειας των δεσμών με τη συλλογική μνήμη που άλλοτε τις στήριζαν (Hutton, 1993: 165-166).

Οι μνήμες όμως αυτές δεν στοχεύουν σε μια ένωση με το μέλλον, αλλά παλεύουν σε άγριο αγώνα επιβίωσης με τη λήθη. Οι μνήμες αυτές είναι ο κρίκος αυτών των ξεριζωμένων γυναικών με τα μέρη τους, είναι το κλειδί που ανοίγει τα μυστήρια της ταυτότητάς τους και θα κάνουν τα πάντα για να μην φθαρεί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, λοιπόν, η μνήμη αδυνατεί να πραγματοποιήσει την ένωση του παρελθόντος με το μέλλον. Η μνήμη, ο δρόμος που ξεκινάει στο παρελθόν και μας οδηγεί στο μέλλον, εδώ είναι κλειστός, από τον φόβο της λησμονιάς και της εξαφάνισης της ταυτότητας. Πολλές μελέτες στηρίχθηκαν στη συνειδητοποίηση ότι η μνήμη μπορεί να ενεργοποιείται και υπό την πίεση μιας προσωπικής ανάμνησης ή ως αντίσταση στην επίσημη εντολή της λήθης.

Είναι φανερό πως η συλλογική μνήμη που αφορά στην προσφυγιά είναι συστατικό στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η συλλογική μνήμη σύμφωνα με τη Μαρία Θανοπούλου, είναι η πλούσια αποσκευή την οποία οι γυναίκες στην περίπτωση αυτή διαφυλάσσουν από την ιστορία τους, μια αποσκευή που τους χρησιμεύει για να συνειδητοποιούν την ταυτότητά τους και τη συνέχειά τους μέσα στη μακρά διάρκεια (Θανοπούλου, 1999: 221). Οι πρόσφυγες φεύγοντας από τα σπίτια τους, δεν πρόλαβαν να πάρουν σχεδόν τίποτα από τα υπάρχοντά τους, οπότε η μνήμη αποτελεί την πολυτιμότερη περιουσία τους.

Οι γυναίκες, όπως και οι άντρες, ανέπτυξαν μια ξεχωριστή ταυτότητα, την ταυτότητα της προσφυγιάς, την οποία διατηρούν μέσω της μνήμης τους. Η μνήμη έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της προσφυγικής ταυτότητας γιατί αυτά που θυμούνται ως μια ομάδα, ως μια συλλογικότητα, προσδιορίζει την ταυτότητά τους. Εξάλλου, η μνήμη τους ήταν ό,τι απέμεινε από το παρελθόν τους, είναι ο συνδετικός κρίκος με το χαμένο παρελθόν, και αυτό το κοινό παρελθόν είναι το στοιχείο που χρησιμεύει για τη δόμηση της ταυτότητάς τους.

Δεν σταματάνε να συγκρίνουν τη ζωή του τότε με τη ζωή του τώρα. Κάνουν συνεχώς μια σύγκριση του πριν και του τώρα, η οποία σύγκριση επιβεβαιώνει την επιβίωση της ταυτότητάς τους. Στο μυαλό τους έχουν τελειοποιήσει την παλιά τους ζωή, ενώ το παρόν τους αντιμετωπίζεται με συμβιβασμό. Η προσκόλληση, όμως, στο παρελθόν προκαλεί προβλήματα, όπως στασιμότητα στη ζωή τους (μιλάμε για μια προσωρινή στασιμότητα αφού με το πέρασμα του χρόνου οι πρόσφυγες κατάλαβαν πως η επιστροφή δεν είναι τόσο εφικτή). Σε αυτήν την περίπτωση, η μνήμη αδυνατεί να πραγματοποιήσει την ένωση του παρελθόντος με το μέλλον. Δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσουν το παρελθόν τους, και η λήθη είναι ο μεγαλύτερός τους εχθρός. Ξεχνώντας το παρελθόν τους, είναι σαν να ξεχνάνε το ποιες είναι και από πού προέρχονται. Έτσι, κρατάνε ζωντανές τις μνήμες τους ώστε να διασφαλίσουν την ταυτότητά τους.

Η απόδοση του όρου «πρόσφυγας» στους εκτοπισμένους της Κύπρου αποτελεί ένα πρόβλημα ερμηνείας διότι ο όρος αυτός υιοθετείται σε αυτήν την περίπτωση αν και δεν αποτελούν

ξεχωριστή ή διαφορετική ομάδα στην κοινωνία υποδοχής. Οι πρόσφυγες της Κύπρου δεν πέρασαν τα σύνορα του κράτους, αλλά μεταφέρθηκαν από το βόρειο τμήμα της Κύπρου στο νότιο. Έτσι, είναι «εσωτερικοί πρόσφυγες» και ο πιο σωστός ορισμός για τη συγκεκριμένη ομάδα είναι το «εκτοπισθέντες».

Οι γυναίκες ποτέ δεν ένιωσαν οικεία στην «κοινωνία υποδοχής», στον τόπο που ζουν σήμερα, όσα χρόνια και να περάσουν. Παραπονιούνται πως κανείς δεν τις καταλαβαίνει και μόνο οι άλλες γυναίκες πρόσφυγες που έχασαν το παρελθόν τους, ό,τι είχαν και δεν είχαν, μπορούν να τις καταλάβουν. «Μόνο ο πρόσφυγας νιώθει τον πρόσφυγα» είναι μια έκφραση που χρησιμοποιείται πολύ από τις γυναίκες πρόσφυγες. Είναι φυσικό να νιώθουν έτσι σε ένα περιβάλλον άγνωστο για αυτές, μακριά από αυτά που γνώριζαν μέχρι χθες. Εξάλλου, οι ντόπιοι δεν τις έκαναν να νιώθουν ευπρόσδεκτες αφού συνεχώς τις υποτιμούσαν και τις έβριζαν. Οι γυναίκες πρόσφεραν κατανόηση, υποστήριξη και βοήθεια η μία στην άλλη.

Φαίνεται πως τις γυναίκες πρόσφυγες τις ένωνε ένα κοινό παρελθόν και η εμπειρία της προσφυγιάς. Δημιούργησαν μια ξεχωριστή ταυτότητα, την ταυτότητα της προσφυγιάς η οποία τις ξεχώριζε από τους υπόλοιπους, δηλ. τους μη πρόσφυγες. Όμως, παρόλο που υιοθέτησαν αυτήν την ταυτότητα της προσφυγιάς, το άκουσμα αυτής της λέξης από το στόμα κάποιου ντόπιου είχε υβριστική σημασία για αυτές. Γιατί η λέξη πρόσφυγας είχε τη σημασία του έκπτωτου, του εξαθλιωμένου, αλλά και από την άλλη μπορούμε να υποθέσουμε ότι η λέξη αυτή τους θύμιζε τον ξεριζωμό τους. Ως αποτέλεσμα, οι πρόσφυγες και οι ντόπιοι έθεσαν όρια μεταξύ τους.

Βέβαια, η αντιμετώπιση προς τους πρόσφυγες ήταν ίδια και για τους άντρες και για τις γυναίκες. Φαίνεται όμως πως οι γυναίκες πλήγησαν περισσότερο από αυτούς τους χαρακτηρισμούς και περίμεναν μια διαφορετική αντιμετώπιση από τους ντόπιους. Περίμεναν κατανόηση, συμπάρασταση και ίση αντιμετώπιση. Με το πέρασμα του χρόνου, οι σχέσεις των προσφύγων και των ντόπιων είχαν φτιάξει, αν και έχει μείνει μια πικρή ανάμνηση από την πλευρά των προσφύγων για την αντιμετώπιση που είχαν.

Τα αντικείμενα του παρελθόντος είναι το βοήθημα της μνήμης, είναι αυτά που ενεργοποιούν τη μνήμη των ανθρώπων ώστε να επαναφέρουν στη μνήμη τους βιώματα του παρελθόντος, που ίσως να ξεχάστηκαν με το πέρασμα του χρόνου και χρειαζόταν ένα έρεισμα για να έρθουν στην επιφάνεια. Ειδικότερα οι γυναίκες, έκαναν συχνές αναφορές σε αντικείμενα του παρελθόντος όπως έπιπλα, κοσμήματα, φωτογραφίες, για τα οποία είχαν και μια ιστορία να διηγηθούν.

Οι γυναίκες ανέκαθεν στην Κύπρο ταυτοποιούνται γενικότερα με βάση την ιδιωτική σφαίρα και ειδικότερα με το σπίτι και ό,τι έχει σχέση με αυτό σε αντίθεση με τους άνδρες που κατέχουν τη δημόσια σφαίρα και τον χώρο εργασίας. Το σπίτι είναι ένας από τους χώρους όπου η γυναικεία μνήμη τρέχει και αναφέρεται συχνά στις αφηγήσεις τους. Η απώλεια του σπιτιού είναι πολύ σημαντική για την κάθε γυναίκα πρόσφυγα. Οι αναμνήσεις της είναι προσκολλημένες στο παλιό της σπίτι, στο πατρικό και οικογενειακό της σπίτι όπου μεγάλωσε και που με τόσους κόπους η

οικογένειά της έφτιαξε για αυτή. Κανένα άλλο σπίτι δεν πρόκειται να αντικαταστήσει το παλιό, αυτό που ανήκει στο παρελθόν. Οι γυναίκες της προσφυγιάς ζώντας πλέον στα λεγόμενα κατά αυτές «τουρκόσπιτα» δεν έκαναν καμιά αλλαγή στον χώρο ή κι αν έκαναν ήταν απλά για να δηλώσουν το ποιες είναι, την ταυτότητά τους. Αρνιούνται να οικειοποιηθούν το χώρο, δηλ. το σπίτι που ζουν τώρα, γιατί πιστεύουν πως έτσι θα χάσουν το παρελθόν τους, την ταυτότητά τους και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την μη επιστροφή στην πατρίδα.

Οι γυναίκες της Κύπρου παραδοσιακά καταλαμβάνουν την οικιακή σφαίρα, έτσι η απώλεια των σπιτιών και των χωριών τους μετά τον πόλεμο ήταν μεγάλη τραγωδία. Η απώλεια του υποστηρικτικού δικτύου της συγγένειας, της κοινότητας που ζούσαν κάθε μέρα της ζωής τους από τότε που γεννήθηκαν, και τέλος του σπιτιού τους, δημιούργησε ένα μεγάλο και διαρκές σοκ για τις περισσότερες γυναίκες. Η έλλειψη στέγης σε ευρεία κλίμακα ήταν το πιο πιεστικό πρόβλημα που το κυπριακό κράτος έπρεπε να αντιμετωπίσει άμεσα τον επόμενο μήνα μετά τον πόλεμο. Αρχικά, οι πρόσφυγες είχαν στρατοπεδεύσει όπου μπορούσαν στον υπαίθριο χώρο και πολύ σύντομα δημιουργήθηκαν καταυλισμοί προσφύγων, εν μέρει με τη βοήθεια διεθνών προσφυγικών κεφαλαίων. Ο μαζικός εκτοπισμός του πληθυσμού και η απώλεια του 70% του παραγωγικού δυναμικού, μαζί με μεγάλα λιμάνια και αεροδρόμια, οδήγησε σε μαζική ανεργία.

Όταν οι πρόσφυγες έχασαν τη γη και το σπίτι τους, όπως επίσης και άλλες περιουσίες που κατείχαν, ήταν αδύνατο να παρέχουν στις κόρες τους ένα σπίτι για προίκα στον γάμο τους. Έτσι, η απώλεια του σπιτιού ελάττωνε τη δυνατότητα των γυναικών αυτών για έναν καλό γάμο. Οι γυναίκες περνούσαν ώρες μέσα στο σπίτι και η έξοδός τους ήταν μόνο μια βόλτα στη γειτονιά σε ένα φιλικό ή συγγενικό σπίτι. Έβγαιναν από το σπίτι μόνο για δουλειές του σπιτιού. Μετά την εισβολή, φαίνεται πως το «μέσα» δεν ήταν πια δικό τους και το «έξω» ήταν ξένο για αυτές αφού έχασαν τους δεσμούς με τους παλιούς γείτονες.

Η απώλεια της περιουσίας μετά τον πόλεμο οδήγησε τις γυναίκες στη μισθωτή αγορά εργασίας που για τις περισσότερες ήταν κάτι πρωτόγνωρο. Η ενσωμάτωση των γυναικών στην αγορά εργασίας ήταν κάτι πρωτοφανές για τα δεδομένα της παραδοσιακής κοινωνίας της Κύπρου. Οι άντρες περηφανεύονταν μέχρι τότε επειδή οι γυναίκες τους δεν «ξενοδούλευαν» αλλά τώρα πια η ανάγκη για χρήματα άλλαξε τα δεδομένα. Γυναίκες παντρεμένες αλλά και ανύπαντρες άρχισαν να εργάζονται και την εργασία την έβλεπαν σαν «αναγκαστική πίεση». Δεν είχαν άλλη επιλογή, όμως, εκτός από το να δουλέψουν ώστε να στηρίξουν την οικογένειά τους και να βοηθήσουν το ανδρικό μέλος της οικογένειας. Παρόλο που η κοινή γνώμη αποδεχόταν το γεγονός ότι οι γυναίκες δούλευαν και το αντιλαμβάνονταν ως θυσία της γυναίκας προς την οικογένειά της, ο άνδρας, ως προστάτης της οικογένειας, έπρεπε να προστατέψει το θηλυκό, συνάμα και την τιμή της οικογένειας τώρα που ήταν εκτεθειμένο σε πειρασμούς.

Επομένως, εγκαταλείποντας τα χωριά και τις γειτονιές τους αυτό σήμαινε τη διάσπαση των δομών της κοινωνικής ζωής, της οικογένειας και των σχέσεων. Όταν αυτές οι οικογένειες εγκατέλειψαν τα σπίτια τους δεν ήταν σε θέση να μείνουν μαζί, αλλά ήταν διάσπαρτα σε διάφορες τοποθεσίες. Ενώ τα παιδιά και οι γυναίκες αναζήτησαν καταφύγιο σε καταυλισμούς, οι

άνδρες είχαν υποβληθεί στην υπεράσπιση της κοινότητάς τους από τον εχθρό, στην πρώτη γραμμή. Αυτό σήμαινε την κατάρρευση της κοινοτικής ζωής και των παραδοσιακών συνδέσεων. Οι εμπειρίες αυτές είχαν τεράστιες επιπτώσεις για τους ρόλους των ανδρών και των γυναικών της κυπριακής κοινωνίας. Παραδοσιακά, οι άνδρες ήταν προστάτες και προμηθευτές της οικογένειάς τους, ενώ οι γυναίκες ήταν «επιστάτες». Κατά την περίοδο αυτή, οι γυναίκες είχαν διπλό καθήκον, με την προϋπόθεση όχι μόνο την τήρηση των παραδοσιακών τους ρόλων, αλλά και των ρόλων που είχαν συνήθως οι άνδρες. Αυτές οι γυναίκες υπέστησαν πολλές κακουχίες ως επιστάτες, προστάτες και προμηθευτές για τις οικογένειές τους, ενώ παράλληλα ήταν επίσης ανήσυχες για το αρσενικό μέλος της οικογένειας.

Οι πρόσφυγες, στον καινούριο τόπο εγκατάστασης, είχαν δημιουργήσει πρακτικές επιβίωσης. Εκτός από την είσοδό τους στην αγορά εργασίας για οικονομική επιβίωση, μετά επήλθε και η πολιτισμική τους επιβίωση. Οι πρόσφυγες ιδρύουν συλλόγους και σωματεία με στόχο την ένωση των προσφύγων και τη διατήρηση της μνήμης των κατεχομένων. Οι γυναίκες, επίσης, μεταφέρουν τις διατροφικές συνήθειες του τόπου τους στην κοινωνία υποδοχής. Επιπρόσθετα, στον δημόσιο χώρο προσπαθούν να αφήσουν τα ίχνη τους, το χρώμα της δικής τους κουλτούρας, με σεβασμό όμως στο τουρκοκυπριακό στοιχείο.

Οι απώλειες είτε οικονομικές, είτε κοινωνικές είχαν μεγάλο αντίκτυπο στη ζωή των γυναικών. Οι γυναίκες απέναντι στις απώλειές τους αντιδρούν πιο έντονα από τους άνδρες, ειδικά οι γηραιότερες. Οι περισσότερες έκλαιγαν με λυγμούς, εξωτερίκευαν αυτά που ένιωθαν με κλάματα και όλη η στάση τους θύμιζε μοιρολόι. Υπήρχαν όμως και οι γυναίκες που με βουρκωμένα μάτια και ούσες πιο ήρεμες, παρόλο το μαράζι τους, συνόψιζαν τη ζωή τους με την έκφραση *«ταλαιπωρηθήκαμε, αλλά είμαστε καλά»*. Όποιες και αν ήταν οι αντιδράσεις τους κατά τη διάρκεια της συνέντευξης πιστεύω πως η πίκρα, η στεναχώρια και το μαράζι ήταν ίδια για όλες τις γυναίκες αλλά και για όλους τους άνδρες. Οι γυναίκες πιο ευαίσθητες από τους άνδρες ήταν επόμενο να ξεσπούν σε κλάματα.

Οι μητέρες πρόσφυγες που παντρεύτηκαν άνδρα μη πρόσφυγα νιώθουν αδικημένες από τη στάση του κράτους. Τα παιδιά των γυναικών αυτών δεν αναγνωρίζονται ως πρόσφυγες από την κυβέρνηση, ενώ τα παιδιά που προέρχονται από πατέρα πρόσφυγα αποκτούν την προσφυγική ταυτότητα. Οι λόγοι που προβάλλονται από την κυβέρνηση, ώστε να «δικαιολογήσουν» αυτήν την απόφαση είναι κυρίως οικονομικοί. Με την παραχώρηση προσφυγικής ταυτότητας στα παιδιά της δεύτερης γενιάς, παραχωρούνται και οικονομικά οφέλη. Έτσι, το κράτος δεν θα μπορούσε σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης να ανταπεξέλθει οικονομικά απέναντι σε τόσους πρόσφυγες.

Οι άνδρες πιστεύουν πως η απόφαση αυτή έχει να κάνει ασφαλώς με το ότι ο άνδρας είναι ο προστάτης της οικογένειας, ο κουβαλητής και επίσης με το γεγονός ότι το σπέρμα του άνδρα είναι το πιο σημαντικό. Σε αυτή τη λογική, οι γυναίκες αντιτίθενται δείχνοντας έντονα τον προβληματισμό τους και το πόσο αδικημένες νιώθουν. Για αυτές δεν είναι φυσικό και δίκιο να τις παραγκωνίζουν λες και δεν έπαιξαν κανένα ρόλο στην αναπαραγωγή και στη φροντίδα των

παιδιών τους. Πιστεύουν πως αυτές παίζουν πιο σημαντικό ρόλο, αφού για εννιά μήνες κουβαλάνε το παιδί στα σπλάχνα τους και μετά η φροντίδα και το μέγαλωμα των παιδιών τους είναι δική τους ευθύνη.

Όσον αφορά στην ελπίδα της επιστροφής στα πατρικά εδάφη, σε μελέτες που έγιναν, αναφέρεται ως το μεγαλύτερο κόστος για τη γυναίκα και ως η μεγαλύτερη εξάρτησή της. Στη δημιουργία και στη διαίωσιση της κατηγορίας των προσφύγων με τη συνεχή επανάληψη της ιστορίας, απώλειας και του ξεριζωμού, οι γυναίκες έχουν ιδιαίτερη κεντρική θέση σε αυτό δεδομένου ότι τα χωριά και τα σπίτια βιώνονται ως χαμένα με ένα θεμελιώδη τρόπο για αυτές.

Οι περισσότερες έχουν επισκεφθεί τα σπίτια τους και τα χωριά τους με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003. Οι ελπίδες τους τότε ξανάρχισαν να ζωντανεύουν και πίστευαν πως το άνοιγμα των οδοφραγμάτων ήταν η αρχή για μια λύση στο πρόβλημά τους. Άλλες επισκέφθηκαν τα σπίτια τους με χαρά, περιμένοντας πως και πως να τα αντικρύσουν, όμως κάποιες άλλες αρνήθηκαν να πάνε ως επισκέπτες στα σπίτια τους και υπό τον έλεγχο των Τούρκων. Η συνάντηση των γυναικών αυτών με τους τόπους τους και το παρελθόν τους ξαναζωντάνεψε τις μνήμες.

Η ελπίδα της επιστροφής είναι χαρακτηριστικό για όλες τις προσφυγικές ομάδες. Η μνήμη τους, προσκολλημένη στο παρελθόν, προετοιμάζει τον δρόμο για το μέλλον, το οποίο μέλλον για αυτές είναι η επιστροφή στη γη τους. Η νοσταλγία και η αγάπη για τη γη και το σπίτι τους είναι η δύναμή τους για να ελπίζουν ακόμα για επιστροφή. Για αυτές, επιστροφή και συνέχιση της ζωής τους στην πατρική γη σημαίνει και συνέχεια της ταυτότητάς τους. Χωρίς επιστροφή, η ύπαρξη της παλιάς τους ταυτότητας είναι αδύνατη, όχι τόσο για αυτές όσο για τις επόμενες γενιές που ίσως σιγά – σιγά αρχίσουν να ξεχνάνε από πού προέρχονται.

Βέβαια στις γηραιότερες γυναίκες, αυτές που έζησαν τα περισσότερα χρόνια της ζωής στα σκλαβωμένα εδάφη, ο πόθος για επιστροφή είναι άσβεστος και στην περίπτωση μιας λύσης του προβλήματος της Κύπρου θα επέστρεφαν χωρίς δεύτερη σκέψη. Οι νεότερες, όμως, σε ηλικία έχοντας ήδη φτιάξει τη ζωή τους στο νότιο τμήμα της Κύπρου δεν θα γύριζαν τόσο εύκολα πίσω, αλλά θα ήθελαν να ελευθερωθεί ο τόπος τους ώστε να πηγαίνουν για διακοπές και όλα όσα ανήκουν στους γονιούς τους να τα κληροδοτήσουν γιατί δικαιωματικά τους ανήκουν.

Ο πόθος των Ελληνοκυπρίων για επιστροφή είναι άσβεστος. Είναι η τελευταία τους επιθυμία, είτε αυτοί είναι άνδρες είτε γυναίκες. Βέβαια, οι άντρες κατάλαβαν από νωρίς πως η επιστροφή θα αργήσει να έρθει και όσο περνούσε ο καιρός συνειδητοποιούσαν πως η επιστροφή είναι ανέφικτη. Η ελπίδα, όμως, πως η πατρίδα τους θα ελευθερωθεί και θα ξαναζήσουν στα πατρικά εδάφη, είναι κρυμμένη στις καρδιές τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΒΙΩΜΑΤΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

ΒΙΩΜΑΤΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Νίνα Παπαπέτρου, 65 ετών από τον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου

Η εισβολή ήταν το χειρότερο, η χειρότερη ‘τραγική εμπειρία’ που θα μπορούσε να περάσει ένας άνθρωπος. Εεε γενικά μιλώ για το λαό της Κύπρου. Οποσδήποτε έχει επηρεαστεί ολόκληρος ο λαός της Κύπρου, αλλά ιδιαίτερα οι πρόσφυγες. Οι άνθρωποι που κατάγονται από τις κατεχόμενες περιοχές, εμείς, εγώ κατάγομαι από τον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου, εεε ήμουν 27 χρονών όταν έγινε η εισβολή, είχαμε παντρευτεί, είχαμε κάνει 2 παιδιά, είχαμε το σπίτι μας, εεε... τη δουλεία μας και αναγκαστήκαμε τελικά μετά από τα γεγονότα, μετά από το βάρβαρο πραξικόπημα, και μετά την εισβολή, αναγκαστήκαμε να φύουμε μέσα... κυνηγημένοι κάτω από τους βομβαρδισμούς, που βομβάρδιζαν τα αεροπλάνα, έπρεπε να φύουμε από την Αμμόχωστο. Εεε, φορτωμένο ένα αυτοκίνητο, ο πατέρας μου είχε ένα αυτοκίνητο και εφόρτωσε πάνω στο αυτοκίνητο τούτο εεε...κάπου 10 άτομα. Ένα μικρό αυτοκίνητο, δηλαδή φόρτωσε ολόκληρη οικογένεια, γιατί εγώ έλειπα από την Κύπρο εκείνες τις ημέρες, έλειπα στο εξωτερικό και ο άντρας μου εστρατεύτηκε. Οπότε τα μωρά μου εμείναν στα χέρια των γονιών μου και στις δύο μου αδελφές που ήταν ανύπαντρες. Τζια αναγκάστηκα έφυγα. Το τι έγινε, το τι πληγές αφήκε αυτός ο πόλεμος, σ' αυτά τα παιδιά, και σε εμάς τους μεγάλους, αλλά σ' αυτά τα παιδιά ειδικά, δεν μπορεί να το βάλει ο νους του ανθρώπου πόσο στιγματίζεται η ζωή τίνων των μωρών 3-4-5 χρονών και πιο μεγάλοι ακόμα που έχουν περάσει πόλεμο. Νομίζουν έναν τίποτε αλλά στο τέλος εεε αποδεικνύεται ότι στιγματίζεται η ζωή τους. Εμένα για να καταλάβετε, ο γιός μου είχε γίνει 7 χρονών τζια όπως εκοιμόταν, ενόμιζε ότι άκουε τα αεροπλάνα το μωρό που εβομβαρδίζαν που πάνω τζια επετάγεται πάνω, φώναζε έτους έρχονται...έπρεπε να τον πιάσω στα σχέρκα μου να τον βάλω μαζί μου να τζοιμηθεί δηλαδή μέχρι τα 6 του σίγουρα ετζοιμάτουν μαζί μας γιατί ήταν τόσο πολλά,..Τζια η κόρη μου η μεγάλη που ήταν 8μισή χρονών τότε, μέχρι σήμερα όταν θυμάται την εισβολή Τζια τι επέρασε αρρωστά, νιώθει πολλά άσχημα. Είπαμε ότι ο κόσμος έφυγε μέσα στα περβόλια, τσιατίρκα όπου είχαν ένα συγγενή στα Κοτζινοχώρκα που δεν ήταν κατεχόμενη περιοχή, οι δικοί μου εμείναν εκεί σε ένα χωριό στην Αυγόρου για καμιά 20αριά ημέρες. Και μετά ο ένας από τα αδέρφια μου, ο μεγαλύτερος της οικογένειας ήταν γιατρός εδιορίσαν τον στην Πάφο, εκείνες τις μέρες. ήρτε τζια έμεινε στη Πάφο, τζια συμπτωματικά εβρέθηκε με ένα συνάδελφο του στο Κάθικα τζια εφέρον μας ολόκληρη την οικογένεια στο Κάθικα. Δηλαδή ούτε που ήξερα που ήταν η Πάφος, ο Κάθικας. Εν ήξερα αν υπήρχε χωριό Κάθικα. Μας ήταν τελείως για μας άγνωστη. Έλεγα στον άντρα μου ότι ήθελα να πάω στην Πάφο, γιατί ήρταμε δα όταν ήμουν πολλά μικρή Τζια εν εθυμούμουν. Λέει μου να πάμε καμιά Κυριακή, έτσι ένα περίπατο να πάμε. Είχαμε πιάσει ένα αυτοκίνητο τότες, διότι θέλω να πω ότι, δεν είμαστε πλούσιοι άνθρωποι. Γιατί ακούμε ότι οι πρόσφυγες, είχαν ..είχαν περιουσίες. Μα δεν είχαν όλοι περιουσίες. Ήταν οι τάξεις, υπήρχαν Τζια στο Βαρώσι Τζια στη Μόρφου Τζια παντού όπως υπάρχουν παντού. Εμείς είμαστε ούτε πλούσιοι ούτε φτωχοί οι πολλά. Είχα το σπίτι μου, την δουλεία μου όπως σας είπα, είχαμε αγοράσει αυτοκίνητο, το σπίτι μας ήταν τελειωμένο, ούτε το χρωστούσαμε ούτε τίποτε, εξιούσαμε άνετα. Πάρα πολύ άνετα δηλαδή εν ξέρω πόσα χρειάζεται ο άνθρωπος τελοσπάντων για να νιώσει άνετα Τζια να ζήσει ευχάριστα.

Όταν τα χάσαμε όμως εκαταλάβαμε πόση αξία είχαν για μας. Τζια κάποιες φορές λαλούσιν μα είσχετε ούλοι οι πρόσφυγες περιουσία, είσχετε...Μα για μένα που δούλεφκα τόσα χρόνια να κάμω τζίνο το σπίτι ήταν σαν να ήμουν ο λόρδος του Βαρωσιού που είχε τα εργοστάσια Τζια τα αυτά. Εν σημαίνει πώς ο άλλος έχασε τόση περιουσία τζι εγώ μόνο ένα σπίτι Τζια σημαίνει πως για μένα το πλήγμα ήταν πιο λίο, ήταν τεράστιο το πλήγμα. ΕΕΕ γιατί όταν ήρταμε ποδά εχτός το ότι ο Άντρας μου ήταν εις τον πόλεμο, στο Άγιο Λουκά είσχε σκοτώθηκαν 25 νέοι δίπλα του, τζιαι εφορτώναν τους πάνω στα φορτηγά να τους πετάξουν, τζιαι εγλίτωσε, τζίνος, μόλις που γλύτωσε τζιαι ήρτε τζιαι έπαθε ψυχολογικά έκαμε 5 μήνες κλεισμένος μέσα στο σπίτι Τζια έβλεπε στο κενό, τζιαι ετράβαν το μουστάτζι του, τζιαι εν εμπόρεν να δουλέψει, τζιαι ακόμα φέρει το βαρέως, που τούτα ούλα που ετράβησε. Όσο τζιαι αν εστάθηκα τζι εγώ πολλά δυνατή δίπλα του για να μπορέσουμε να ζήσουμε. Αχ (αναστενάζει)..Η κατάσταση όπως είπα ήταν τραγική, τα πρώτα χρόνια όταν εγίναμε πρόσφυγες, είχαμε τζ εμείς οι πρόσφυγες μεταξύ μας επικοινωνία. Δηλαδή πραγματικά δεν μπορεί να το καταλάβει κανένας που εν επέρασε τούτο ούλο το κακό ασπούμεν τούτη ούλη τη περιπέτεια, όπως ένα την καταλάβει ο ένας με τον άλλο, ο κόσμος. Είπαν ότι ο πρώτος ο καιρός επεριμέναμε ότι θα πάμε πίσω, επεριμέναμε μέρα με τη μέρα ότι ήταν προσωρινό το κακό τζιαι ότι τελοσπάντων εντάξει...Δαμέ πρέπει να πω πως η προσφυγιά για εμάς τις γυναίκες ήταν ένα τραγικό γεγονός αλλά το πιο μεγάλο αλλά το πιο τραγικό γεγονός είναι για τζίνες που εχάσαν παιθκιά, για τις μάνες που εχάσαν παιθκιά, για τους γονιούς που εχάσαν παιθκιά. Γιατί εμείς εντάξει ξαναφτιάξαμε την ζωή μας καλά, κακά, τελοσπάντων. Επεράσαμε τα πρώτα χρόνια πολλά δύσκολα αλλά εν εχάσαμεν παιδί, εν έχουμε αγνοούμενο μέσα στην οικογένεια, οπότε προσπερνάς, μένουν οι πληγές, μένουν τα προβλήματα, μένει η πίκρα αλλά προσπερνάς τα εμπόδια και ξαναζεις. Εγώ πιστέφκω, όμως τζίνοι που εχάσαν παιθκιά, που εχάσαν, που είχαν αγνοούμενους, τζίνοι οι άνθρωποι, εν νομίζω να ξαναβρούν ξανά τα πόθκια τους τζιαι να ξαναζήσουν όπως εζήσαμε εμείς, μετέπειτα. Πάντα το πρόβλημα είναι μέσα τους θέλω να πω πως εζεκινήσαμε ερχόμενοι ο καθένας από την επαρχία του τζιαι μιλώ για την συνοικία που μένω τωρά είναι τούρκικη συνοικία, η περιοχή ο Μούτταλος είναι μία μούτη της Πάφου όπου αποκλειστεί εδώ σαν καντόνιο, αν ξέρεις, αν άκουσες καμιά φορά ο Μούτταλος ήταν σαν το καντόνιο. Μετά το '63 όπου υπήρχαν Τζια πολλοί τούρτζοι τζιαι ποτζί στην περιοχή πολλοί πλούσιοι τούρτζοι τζιαι εγίναν οι διαμάχες οι διακοινοτικές στριμώξαν τους δαμέσα. Τους Τουρκοκύπριους. Διότι είπαμε ότι είχαμε τζ εμείς εξτρεμιστές τζιαι οι τούρτζοι εξτρεμιστές. Άμαν δεις θκυο τζιαι κυβερνούν καλά, δείξε μου τον ένα, άμαν κυβερνούν θκυο αποκλείεται να περάσουν καλά. Εστριμωχτήκαν δαμέσα τζιαι εκάμαν το δικό τους το καντόνιο. Δηλαδή εκάμαν το δικό τους σκολείο, είχαν την τουρκοκυπριακή τους διοίκηση, κτίριο με Τουρκοκυπριακή διοίκηση, το νοσοκομείο, γηροκομείο, τα πάντα, ήταν καλά, οργανωμένοι δαμέσα, τους γιατρούς τους τα πάντα. Τζια την αστυνομία τους. Τζια ύστερα που εγίνηκαν οι διαμάχες Τζια εφύαν, εμείναν μερικοί μέσα. Εμείς που ήρταμε, τούτα τα σπίθκια ήταν ενός τούρκου, Τζια έμεναν μέσα εν είχαν φύει. Τούτος έφυε γιατί ήταν αιχμάλωτος και ανταλλάξαν τον. Τζιαι ύστερα 15 του Ιούλη του '75 εμεταφέραν τον, εγίναν τζίνες οι συμφωνίες τζιαι εμεταφέραν τους υπόλοιπους Τουρκοκύπριους που έμεναν ποτζί ποδά μες το Μούτταλο τζιαι εφύαν. Εμείναμε μόνο

πρόσφυγες.

Τωρά τζίνα τα πρώτα χρόνια ήταν πάρα πολλά δύσκολα, πάρα πολλά δύσκολα. Μιλώ σας εξεσηκωθήκαμε που τόσες κοινότητες, 80 κοινότητες ήμασταν μες την συνοικία. Ήρταμε τζιαι κάτσαμε δαμέσα που 80 κοινότητες, τζιαι καταλαβαίνεις πως είναι δυνατόν να κάμεις μια κοινωνία, μια κοινωνία με την έννοια της κοινωνίας που είχαμε τότες, τζιαι που είχαμε τότες στις ενορίες. Δηλαδή ξεκληρισμένοι που διάφορους τόπους που 80 κοινότητες να έρτουν να κάτσουν μεταξύ τους, τζιαι να ξαναζήσουν. Άγνωστοι μεταξύ τους, τζιαι ούτε που είχαν εμπιστοσύνη ο ένας στον άλλο. Αλλιώς εξούσε μια που ήταν εεε τελοσπάντων που ήταν πάνω σε ένα χωρκό την Τυλληρκά τζι αλλιώς εξούσα εγώ που ήμουν που την Αμμόχωστο. Εμείς, η Αμμόχωστος τότε ήταν τόσο ανεπτυγμένη που ακόμα δεν την έφτασε η Πάφος. Την τότε ανάπτυξη της 36 χρόνια πίσω. Αφού είχαμε κάμει το αποχετευτικό τότε. Καταλαβαίνεται ότι πριν τόσα χρόνια ήταν τελειωμένο το αποχετευτικό. Ήταν ο τουρισμός του στο τοπ του. Τα ξενοδοχεία χτισμένα τζιαι ο κόσμος της Πάφου επήαινε στο Βαρώσι να δουλέψει γιατί είχαν πολλές δουλείες. Τωρά φέρνουν ξένους, πριν εφέρναν που τις άλλες επαρχίες που εν είχαν δουλεία τζιαι ιδιαίτερα που την Πάφο. Ήταν τόσο ραγδαία η ανάπτυξη της Αμμοχώστου που μπορώ να σου πω ότι θα την εξήλευε μια σημερινή ευρωπαϊκή χώρα, πόλη. Εεε εν είχαμε να ζηλέψουμε τίποτε από οπουδήποτε άλλη. Εγώ που ήμουν μια κοπέλα που εδούλεφκα μες το σπίτι μου γιατί είχα δικό μου ραφτάδικο με κοπέλες, εμάθαινα άλλες κοπέλες ράψιμο τζιαι είχα τη δουλεία μου στρωμένη, είχα πάρα πολύ δουλεία. Εκινούμουν άνετα μέσα στην Αμμόχωστο. Ήμουν μέσα στην νεολαία της ΕΔΟΝ οργανωμένη. Έπαιζα θέατρο, ετραγούδουν, εεε ήμασταν, πως να σας πω ακόμα εν το πιστέφκω ότι εχάθηκε τζίνη η ζωή. Τζια έρκεσαι μετά να ζήσεις στη Πάφο, οπουδήποτε αλλού τζιαι να πήαινες να ζήσεις αλλά στη Πάφο..τωρά που θυμούμαι εγώ που ήμουν συνηθισμένη να ήμουν μέσα σας, από μικρή να παίρνω μέρος μέσα σε διάφορες καταστάσεις τελοσπάντων, όταν ήρτα πάλι εμπήκα μέσα στις επιτροπές ότι ήταν να κάμουν η συντονιστική γυναικών. Υπήρχε μια συντονιστική γυναικεία οργάνωση δηλαδή παγκύπρια συντονιστική οργάνωση, γυναικείο σωματείο, κάπως έτσι ήταν γυναικείες οργανώσεις. Τώρα να μου έρτει πως ονομαζόντουσαν...Τζια οργάνωναν τότε εκδηλώσεις ενάντια στην κατοχή. Κάθε λίο ήμασταν Λευκωσία. Εγώ όπου είχε εκδήλωση ήταν να πάω πρώτη, μαζί με άλλες φίλες μου. Να οργανώσουμε την κατάσταση, να γεμίσουμε τα λεωφορεία να πάμε. Εεε στην γραμμή αντιπαράθεσης γυναίκες. Δεν ξέρω αν άκουσες ποτέ για τις κινήσεις των γυναικών, ιδιαίτερα των γυναικών. Εκδηλώσεις τέτοιου τύπου εκάμαμεν που το '75. Εκάμαμεν αλυσίδα γυναικών τζιαι έπιανε που τον Πωμό δηλαδή όλες οι γυναίκες, όλων των κομμάτων, όλων των οργανώσεων, ήταν μαζική η συμμετοχή των γυναικών. Τζια πιάναμε αλυσίδα δηλαδή στη γραμμή αντιπαράθεσης εστεκούμασταν γυναίκες μέχρι τον Πύργο. Ήταν και χειμώνας. Θυμούμουν εφορούσαμε ένα παλτό τζιαι ετουρτουρούσαμε. Εκάτσαμε τζαμέ 6-7 ώρες στη γραμμή αντιπαράθεσης. Έρχονταν τα Μ.Μ.Ε να μας πάρουν ξένα πρακτορεία. Οι κινητοποιήσεις των γυναικών ήταν πολλά έντονες τότε, πάρα πολλά. Στο Λήδρα Πάλλας που αλλού να σας πω. Είχαμε κάμει μια φορά, θυμάμαι ήταν 8 του Μάρτη. Τζίνη την μέρα επαίθανε η Μελίνα Μερκούρη. Σε τζίνες τις εκδηλώσεις ήταν τζιαι η Μελίνα Μερκούρη μαζί μας, ήταν 8 του Μάρτη, Παγκόσμια Μέρα της Γυναίκας, τζιαι ήταν τζιαι η Μ.Μ μαζί μας. Εκάμαμε πορείες

τζιαι τον επόμενο χρόνο ήμασταν στην Λευκωσία, τζιαι ανακοινώσαν μας το στην εκδήλωση τζίνη που ήμασταν μόνο γυναίκες πάλε ότι επαίθανε η Μελίνα Μερκούρη. Εφέρον που το εξωτερικό γυναίκες τζ' άλλες που αντιπροσωπεύαν την Ελλάδα τζιαι που την Γαλλία τζιαι που άλλες χώρες τζιαι κάναμε πάρα πολλές κινητοποιήσεις. Αγώνες για να, για το πρόβλημα μας. Εεε εκτός των άλλων φυσικά προσπαθήσαμε να οργανωθούμε τζιαι δαμέσα δηλαδή τουλάχιστον να γνωριστούμε. Να έρτουμε κοντά με τον κόσμο , η μία γυναίκα με την άλλη. Άνοιξε το σχολείο, επήαν τα μωρά σχολεία. Εμπήκαμεν εμείς που ήμασταν τζιαι πιο πρωτοπόρες , εμπήκαμεν στους συνδέσμους γονέων. Θυμούμαι είχαμε ένα διευθυντή στο σχολείο μας, εξέχασα το επίθετο του...ο οποίος εφρόντισε πολλά για να μας ενώσει. Γιατί εκάναμε εκδηλώσεις στο σχολείο και προσπάθα να μας φέρει κοντά ούλες τις κοινότητες. Ήταν πολύ έντονο, πολύ έντονη η δράση του κόσμου τζιαι υπήρχαν άνθρωποι δραστήριοι, ήταν τζιαι το πρόβλημα πιο ζεστό τζιαι επονούσε μας παραπάνω . Με τα χρόνια σιγά –σιγά αρχίσαμε να απογοητευόμαστε διότι ούλα που εκάναμε εν είχαν αντίκρισμα κατά κάποιο τρόπο τζιαι ήταν στάσιμη η κατάσταση της, τζιαι ο κόσμος άλλαξε πορεία , εν ήταν το ίδιο όπως τα πρώτα χρόνια. Τα πρώτα χρόνια είπαμε ότι εν είχαμε τίποτε. Ήρταμε ποδά , εεε κάτι βοήθεια δόθηκε που πολλές χώρες του κόσμου αλλά ιδιαίτερα από την Ελλάδα. Από την Ελλάδα ο κόσμος ανταποκρίθηκε, ο κόσμος της Ελλάδας, ο λαός, έστελνε πολύ βοήθεια στο κυπριακό λαό. Ολόκληρα container με κουβέρτες , οτιδήποτε είχαν ο κόσμος έστελνε, είχαν κέντρα που έδιναν τούτα τα πράματα, επήαινε με το πόσα παιδιά έχεις , και πως ξέρω εγώ, τζιαι έπιανες τις κουβέρτες σου, τα αναγκαία που υπήρχαν , τζιαι ρούχα ακόμα. Εβοηθήθηκε έτσι ο κόσμος έτσι στην αρχή πάρα πολλά με τούτη τη ξένη βοήθεια. Γι' αυτό έτσι μια παρένθεση , άμα γίνεται κάτι στο εξωτερικό που ακούμεν ότι χρειάζονται βοήθεια τζιαι εμείς ως κυπριακός λαός ανταποκρινόμαστε θετικά γιατί έχουμε πείρα. Ξέρουμε ότι εβοηθήσαν μας τζ' εμάς. Τουλάχιστον εγώ έτσι το βλέπω. Όταν ακούω ότι , για την τάδε χώρα έγινε σεισμός τζιαι δίνεται ειδοποίηση για μάζεμα ρούχων τζιαι βοήθειας ξέρω όποιος πεις που μες τη προσφυγιά που μες τη συνοικία αποκλείεται να μεν βοηθήσει γιατί είμαστε τζ' εμείς παθόντες. Τον πρώτο καιρό είπαμε ότι οι οικογένειες εμεινίσκαν 2-3 σε ένα σπίτι . Εν είχαμε τα απαιτούμενα πρώτης ανάγκης, για να μπορέσουμε να ζήσουμε του νοικοκυριού τζιαι να ξέρεις ότι στο σπίτι σου, στο φτωχικό της καθεμιάς ή το αρχοντικό. Είπαμε είτε πλούσιοι είτε φτωχοί, αυτά που έχουν , έχουν αξία για το καθένα. Μπορεί μια φτωγή οικογένεια να έχει 5 πιάτα, τζίνα τα 5 πιάτα έχουν την ίδια αξία με τζίνη που έχει 5 σετ πιάτα. Γιατί τζίνα χρησιμοποιεί τζίνα μπορεί να... Τζιαι το πρώτο τζαιρό ήταν πάρα πολλά δύσκολα τα πράγματα . Πάρα πολλά δύσκολα . Ο κόσμος ώσπου να ανοίξουν δουλειές...Εμένα ο άντρας μου ήταν λογιστής σε μία εταιρεία στο Βαρώσι που ήταν συνεργατισμός που ήταν 8, 80 καταστήματα τζιαι ήταν υπεύθυνος του λογιστηρίου. Τζιαι ήρταμε ποδά τζιαι εν είσχε δουλειά τίποτε. Τζιαι το αυτοκίνητο μας έμεινε μέσα. Εν είχαμε δουλειά τίποτε. Τίποτε, με τα ρούχα που εφορούσαμε . Ήρταμε ποδά τζιαι έκαμε 6 μήνες τζιαι εν είσχε δουλειά. Τζιαι επειδή ήξερα εγώ ράψιμο, άρκεψα δουλειά εγώ, τζιαι νύχτα –μέρα με το βελόνι , πέρκει μπορέσουμε να πιάσουμε προς το ζην μας, να μπορέσουμε να ζήσουμε τζιαι 2 μωρά να μεγαλώσεις. Ήταν πολλά δύσκολα τα πράγματα. Μπορώ να σας πω ότι τα 5-6 χρόνια, τα πρώτα 7 χρόνια ήταν δραματικές οι καταστάσεις. Πολλές γυναίκες , φίλες μου μέχρι σήμερα

που ξέρω έχουν προβλήματα υγείας δηλαδή είτε τα στομάχια τους ή τα νεύρα τους, πράγματα δηλαδή που εξαρτούνται να περάσει ο άνθρωπος είτε είναι νέος είτε εν τζιαι μωρό, ψυχολογική του κατάσταση. Ξέρω ότι εμείς είμαστε μεγάλη οικογένεια, είμαστε 6 αδέρφια, βοηθηθήκαμε τζιαι μεταξύ μας. Ο ένας ο αδελφός μου είσχε δουλεία , ο άλλος είσχε, τελοσπάντων ψηλά χαμηλά επεράσαμε. Δεν μπορώ να πω ότι επεινάσαμε με την έννοια ότι επεινάσαμε σαν λαός. Όι εν επεινάσαμε. Είσχε βοήθεια, βοήθεια υπήρχε, ποτζίνους που εδιούσαν ορισμένα τρόφιμα , όπως μακαρόνια, ρύζια , ζάχαρη, λάδι και μερικά λεφτά ακόμα. Δεν μπορώ να πω πως μας άφηκε το κράτος σαν κράτος να πεινάσουμε. Αλλά η απώλεια τζιαι της περιουσίας μας τζιαι της ζωής μας, γιατί το κυριότερο απ' όλα για μία γυναίκα αλλά τζιαι για τους ανθρώπους όλους είναι το ότι το πρώτο καιρό όσο χρόνο τζιαι να είσαι δεν μπορείς να κάνεις όνειρα. Ξέρεις τι σημαίνει να πει να φέφκεις και να έρκεσαι ποδά τζιαι να μην ξέρεις το αύριο τι θα σου ξημερώσει τζιαι να μην ηξέρεις αν θα μπορείς να μεγαλώσεις τα παιθκια σου, να τους προσφέρεις τζιαι να τους μορφώσεις. Να μην ξέρεις, να μην μπορείς να ονειρευτείς εσύ σαν γυναίκα αν μπορείς αύριο να αγοράσεις ένα φόρεμα ή αν μπορείς να αγοράσεις μια κατσαρόλα. Εν ξέρω , εγώ όταν, ήρταμε ποδά τζιαι εδουλέφκα νύχτα μέρα για να μπορέσουμε να ζήσουμε, εεμ εσκεφτούμεν τούτο το πράμα, ότι εν εμπορούσα να κάμω όνειρα. Τίποτε όνειρα, για τη ζωή , για το μέλλον τίποτε. Ευτυχώς ήμουν τόσο δυνατή, όμως εν ήμουν δυνατή πριν το πραξικόπημα. Το παράξενο είναι ότι πριν το πόλεμο εν ήμουν τόσο δυνατός χαρακτήρας. Δηλαδή ντάξει εδούλεφκα είχα το σπίτι μου, εκινούμεν, κοινωνικά είχα μια θέση στην ενορία μου τζιαι εκινούμεν άνετα, αλλά εν ήμουν τόσο δυναμική κάθε λίο ήμουν άρρωστη για παράδειγμα, το στομάσχι μου, ημικρανίες. Έτσι προβλήματα, διότι έβλεπα ασπούμε ότι ετέλειωσε το σπίτι μου, ότι χάτε θέλω να κάμω κουρτίνες τωρά, μα γιατί να μην μπορώ να τις κάμω τούτο το μήνα , μα αγχώνουμεν για τα μικροπράγματα. Όταν ήρτα ποδά όμως, τζιαι μετά το πόλεμο καταλαβαίνεις τι θα πει ζωή, έσχει τζαι τα καλά του δηλαδή. Καταλαβαίνεις τι θέλω να πω. Ότι ουδέν κακό αμιγές κακού. Ή θα πάεις στο φρενοκομείο να πελάνεις είτε θα δώσεις μες τη θάλασσα τζαι εν ξέρεις κολύμπι άμα δεις ότι πάεις να πνιείς προσπαθείς να επιλεύσεις, τζαν καταφέρεις τζαι επιλεύσεις ζεις, αν δεν τα καταφέρεις πάεις πουκάτω έτσι (γελά). Τζεγώ το ίδιο έπαθα ήμουν τόσο άβουλη, εν είχα τόσο θάρρος της άποψης μου, τζαι ήρτα ποδά τζαι ελάλουν μα εγώ; Υποχρεώνεσαι να αγωνιστείς να σταθείς στα πόθκια σου για να ζήσεις. Τζαι βλέπω το τζαι σε άλλες φίλες μου τούτο το πράγμα που είχαν τόσα προβλήματα ποτζί ποδά...φυσικά βλέπω τζαι το άλλο άκρο ότι πολλές φίλες μου εχαθήκαν τέλεια. Δηλαδή εχαντακωθήκαν μετά την εισβολή. Εν μπορώ , εν μπορώ ετέλειωσε, καταλάβατε. Ενώ πολλές επήραν το διαφορετικά. Πρέπει να στάθουμε, πρέπει να δουλέψουμε για να ζήσουμε. Πρέπει. Για να καταλάβεται εγώ στο Βαρώσι πάντα ήθελα να κάμω 3 μωρά τζαι ελέαμε το '74 αφού ήταν ο γιος μου 3μισή χρονών, αποφασίσαμε να κάμουμε ακόμα ένα. Γιατί επαντρεύτηκα τζαι πολλά μικρή τζεγώ 19 χρονών εγέννησα την κόρη μου... 18 επαντρεύτηκα. Έκαμνα κάθε 5-6 ένα μωρό. Να κάμουμε ακόμα ένα μωρό το '74. Ε ήρταμε πρόσφυγες με έτσι κατάσταση, εν είχαμε κούπα να πιούμε νερό, ήταν να κάμεις παιδί άλλο; Όταν όμως επέρασε το '75, δηλαδή 74-75, εγώ άρκεψα να σκέφτομαι ότι πρέπει να κάμω τζαι το τρίτο το μωρό. Φανταστείτε πόσο ασπούμε. Εμπήκα πλέον στο νόημα της ζωής , αναγκαστικά εγίνηκα πιο δυνατή. Τζαι είπα στον άντρα μου, νομίζω πρέπει να κάμω ακόμα ένα μωρό, γιατί

νομίζω ύστερα ένα μεγαλώσω πολλά, ήταν ήδη έξι χρόνια, 5 περνά ο γιος μου την κόρη μου : ‘Να κάμουμε μωρό. Σιγά ,ενά τους σάσουμε τούτους, ενά μπορέσουμε να τους σάσουμε μες την προσφυγιά; Τζαι ενά κάμουμε τζαι τρίτο;’. Λαλώ του ‘ ενά κάμουμε’. Δηλαδή φαντάστου ο άνθρωπος πόση δύναμη κρύβει μέσα του. Να αποφασίσεις το ’75 ένα χρόνο μετά την προσφυγιά να κάμεις μωρό. Εν τζαι ήρτε έτσι ξαφνικά. Ηθέλαμε τζαι κάμαμεν το. Ήθελα να κάμω ακόμα ένα μωρό. Τζαι έλεν μου ο άντρας μου τζαι πως θα τους μεγαλώσω τζαι έτσι; Θα τους μεγαλώσουμε τζαι επέμενα. Όταν έμεινα έγκυος, μια κουμέρα μου που ήμασταν γειτόνισσες στο Βαρώσι τζαι εβρεθήκαμε σε ένα γάμο λέει μου ,μόλις με είδε με τη τζουιλιά: ‘Μα επέλανες, μα επέλανες σιορ, τωρά στην προσφυγιά; Τόσα που περνούμε, εσύ έμεινες έγκυος να κάμεις μωρό;’ . Λαλώ της : ‘ Άκου να σου πω, αν έκαμα μωρό, είναι δική μου , δικός μου λοαρκασμός, ούτε θα σου ζητήσω καμιά φορά, τόσο για να μου δώκεις να το μεγαλώσω. Μόνη μου θα το μεγαλώσω τζι εγώ τζαι ο άντρας μου. Εν πρόκειται να σου ζητήσω ποτέ τίποτε. Εντάξει? Έκαμα το έχω το γνώθι σ’αυτό’. Εσιώπησε, εθύμωσα της έτσι έντονα. Γιατί η μάνα μου, έσχει 6 παιθκια τζαι επέρασε τζαι το ’55, τζαι ο παπάς μου επήε φυλακή κρατητήρια, εξορίες πράματα, τζαι είσχε 6 παιθκια. Ήταν καλύτερες οι συνθήκες τότε που έκαμε η μάνα μου τα 6 τα παιθκια; . Ήταν χειρότερα τα πράγματα. Εμείς είχαμε τζαι βοήθεια που το κράτος , μετά που εγινήκαμε πρόσφυγες, ενώ τζίνοι εν είχαν καθόλου. Τζαι εμεγαλώσαμε, τζαι ήμουν ευχαριστήμενη που είχα αδέλφια. Που είχα οικογένεια τζαι ήμασταν αγαπημένοι. Τζαι λέω εγώ, να μεν έσχει η κόρη μου μία αρφή, να μεν έχω εγώ οικογένεια γιατί έγινα πρόσφυγας; Δηλαδή καταλαβαίνεται. Εφτάσαμε στο σημείο ως το ’75 να νομίζουμε ότι ετελειώσαν ούλα. Τζαμε που το ’75 τζαι ύστερα είπαμε ένα ζήσουμε. Για να αποφασίσω να κάμω μωρό, σημαίνει έκαμνα πλέον τζαι όνειρα. Ως τζίνο τον τζαιρό το πρώτο καιρό εν εκάμναμε , όνειρα . Αλλά για να αποφασίσω να κάμω μωρό, έκαμνα όνειρα. Γιατί εν τζαι ήμουν ανεύθυνη να κάμω ένα μωρό τζαι να το πετάξω. Έκαμα το μωρό γιατί...τζαι πολλές μέσα στη συνοικία του Μουττάλλου εκάμαν μωρό το ’76.

Οι ότι η ζωή συνεχίζεται, ο κόσμος ποτέ εν έχασε τις ελπίδες του ότι ενά υπάρξει επιστροφή. Μέσα μας κάπου έχουμε την ελπίδα ότι ενά πάμε πίσω , αλλά ήταν η έννοια της ζωής Ότι ζω, συνεχίζω να ζω, δημιουργώ. Γιατί μια γυναίκα για να γίνει μάνα , μες τζίνη την κατάσταση της προσφυγιάς ούλη, εν μεγάλη δύναμη που ήβρε. Για μένα ήταν μεγάλη υπόθεση που ήρτε το τρίτο μωρό στη ζωή μου. Τζαι δεν πιστέφκω ότι τζίνο το μωρό έφερε παραπάνω δυσκολίες μέσα στην οικογένεια. Τζαι η τρίτη μου η κόρη, επαλέσαμε με τον άντρα μου εκάμναμε τζαι θκυό τζαι τρεις δουλειές μες τη προσφυγιά μες τούτα ούλα τα χρόνια, εσπουδάσαμεν τους, επαντρέσαμε τους. Ντάξει εν τους εδώκαμεν περιουσίες. Αλλά τουλάχιστον είμαι περήφανη ότι έκαμα 3 πευκιά που με αντιπροσωπεύουν σήμερα μες την κοινωνία. Προχτές ετηλεφώνουν με ένα πρώην γείτο μου που ήταν δάσκαλος δαμέ, στη συνοικία, δαμέ που μας ήξερε πολλά καλά, τζαι λαλεί μου ακούω πολλά καλά λόγια κ. Νίνα για το γιο σου. Γιατί εν δημοτικός σύμβουλος στο Δήμο Πάφου. Λαλώ του : πόθεν ακούεις καλά λόγια ;’ . Λαλεί μου : ‘ Που τον αδελφό μου, ότι εν πολλά καλό παιδί, γράφει άρθρα στην εφημερίδα, εν πολλά καλό παιδί τζαι ξέρω εγώ .’ Λαλώ του : ‘ Κύριε Κλείτο για ένα πράμα περηφανεύομαι στη ζωή μου. Έκαμα τρία παιθκια, δεν είχα πλούτη να τους δώκω, δεν είχα περιουσίες, αλλά έδωκα τους τουλάχιστον καλή

ανατροφή τζαι εμορφώσαμεν τους.’ Με τον άντρα μου επαλέψαμε τζαι οι θκού τζαι εμορφώσαμεν τους. Ετέλειωσε ο γιος μου στη Γερμανία διεύθυνση ξενοδοχείου, η μιτσιά μου η κόρη μου Διοίκηση επιχειρήσεων στην Θεσσαλονίκη, η μεγάλη μου ετέλειωσε ξένες γλώσσες, τζαι γερμανικά, επήε ένα χρόνο Γερμανία . Θέλω να πω ότι , πόση δύναμη μπορεί να κρύψει μέσα ένας άνθρωπος, τζαι η κάθε γυναίκα. Λαλούμε καμιά φορά, εε εν γυναίκα τούτη τζαι όταν οδηγά γυναίκα, εν γυναίκα τούτη. Αλλά εγώ πιστέφκω πολλά στη γυναίκα . Πάρα πολλά. Η γυναίκα άμα θέλει τζαι δεν υποτιμήσει η ίδια τον εαυτό της , γιατί πολλές φορές εν οι ίδιες που υποτιμούν τον εαυτό τους οι γυναίκες τζαι μένουν γυναίκες μέσα στο σπίτι, γυναικούλες δηλαδή. Η γυναίκα άμα μπει , είμαι τζι εγώ ίση με τον άντρα, τζαι μπορώ όπως αγωνίζεται ο άντρας μου τζεγώ να αγωνιστώ για τα παιθκια μου κάμνει πολλά, καταφέρνει πάρα πολλά. Τζαι εν τούτο που αγωνιζόμαστε, τζεμείς τόσα χρόνια. Εγώ ήμουν εκτός συνδέσμου γονέων, συντονιστική επιτροπή γυναικών Πάφου, όποιαν ρωτήσεις μες την Πάφο ενά σου πει την Νίνα Παπαπέτρου ξέρω την γιατί ήμουν παντού. Πιστεύω ότι αποκτάς την ισότητα, βέβαια εξαρτάται τζαι που τον άντρα ήντα μυαλά έσχει ασπούμε. Αλλά το ότι μία γυναίκα στέκει τζαι διεκδικά, μπορεί να κερδίσει. Εκερδίσαμε πάρα πολλά, ειδικά η γυναίκα της Κύπρου, παρόλο που είχαμε τόσα πολλά να περάσουμε σαν Κυπριακός Λαός. Επεράσαμε πάρα πολλά όμως η γυναίκα της Κύπρου είναι αγωνίστρια τζαι μέσα στη προσφυγιά αγωνίστηκε η γυναίκα της Κύπρου, τζαι όι μόνο εγώ, ότι βάλω τον εαυτό μου ότι είμαι ηρωίδα, εγώ μπορεί να μεν πέρασα τόσα όσες άλλες φίλες μου άλλες πρόσφυγες γυναίκες. Τζαι είπαμε τζαι τζίνες ειδικά που εχάσαν παιθκια τζαι εν εφέραν ποτέ τον νου τους. Αλλά γενικά η γυναίκα της Κύπρου αγωνίστηκε πάρα πολλά σκληρά, η γυναίκα πρόσφυγας, αγωνίστηκε πάρα πολλά σκληρά για να μπορέσει να σταθεί ξανά στα πόθκια της. Οπότε ξέρεις , πάντα έσχεις το μέσα σου πάντα θυμάσαι. Έχουν περάσει 37 χρόνια σχεδόν , όμως δεν νιώθεις ποτέ ότι είσαι από εδώ ότι ερίζωσες στη Πάφο. Εγώ είμαι που την Αμμόχωστο. Είμαι που τον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου. Λαλεις τι νιώθεις άμα βρεθείς με τους γειτόνους σου με τους χωρκανούς σου. Νιώθεις πολλά διαφορετικά, τζίνιοι οι άνθρωποι που εμεγάλωσες μαζί τους, η γειτονιά που έπαιξες, που επέρασες τα στάδια της ζωής σου ούλα, τα σχολεία σου, ο γάμος σου, τα μωρά σου, ξέρεις οι φίλοι σου τζίνιοι που σου στάθηκαν. Τζαι ήταν συνέχεια μαζί σου. Ήταν το κυριότερο τούτο, ότι εχαθήκαν, εχάσαμεν τους. Ειδικά εμείς που ήρταμε στην Πάφο, εχάσαμεν το περιβάλλον μας, το γείτο μας, τον έναν τον άλλο. Ένεν ότι έγινες πρόσφυγας τζαι έχασες τα πάντα, έχασες τζαι τους φίλους σου, τους γειτόνους σου. Έν ήξερες που ήταν , άν ήταν ζωντανόι με αν ήταν πεθαμένοι. Ήξερα εγώ που η γειτόνισσα τζαι η φίλη μου που ήταν που το δημοτικό φίλες μου που βρίσκεται. Τζαι ακόμα έχει μέχρι σήμερα επειδή είμαστε μακριά, έσχει φίλη μου που εν την είδα τωρά και 37 χρόνια. Αυτό είναι ένα σημείο που μας πληγώνει αφάνταστα γιατί εχάσαμεν τον κύκλο μας. Ώσπου να ξανακάμεις άλλον κύκλο , τζαι να ξανακάμεις άλλους φίλους... Πάλε εμείς, πάλε εν με τούτους τους ανθρώπους που κάμνουμε κύκλο. Μπορεί να ακούεται παράλογο τούτο το πράμα, αλλά πάλε οι φίλοι μας εν οι πρόσφυγες. Εν ξέρω γιατί, έκαμα φίλους τζαι παφίτες , πολλούς φίλους, πολλές φίλες αλλά η οικειότητα που υπάρχει μεταξύ μας τους πρόσφυγες εν υπάρχει. Ξέρω εγώ επειδή καταλαβαινούμαστε πιο πολλά για τα όσα επεράσαμεν. Έν τζαι μπορείς να μιλήσεις τούτα τα πράματα τζαι να τα πεις με το μη πρόσφυγα. Οι συμπεθέροι μου δεν είναι πρόσφυγες εμένα, τζαι

άμαν ανοίξω συζήτηση τζαι πω, αλλάσουν κουβέντα. Είναι σαν να μεν επέρασε τίποτε πουπάνω στο... Είναι σαν να ξεχάσω εγώ, πως ήρταμε δαμέ πως επεράσαμε, τί επέρασε ο κυπριακός λαός, τι επέρασε η γυναίκα της Κύπρου, τι επέρασε η πρόσφυγας γυναίκα για να φτάσει δαμέ που έφτασε. Μια περίπτωση, να σου πω όι στη Κύπρο έλληνες. Ο γιος μου επήρε μια που το Βόλο. Ένα καλοκαίρι επήρεν μας εις την συμπεθερά μου στο Βόλο με τον άντρα μου, τον πρώτο καιρό που γνωριστήκαν, επήραμε να πιούμε καφέ σε κάτι φίλες της. Εκάτσαμε , ήταν 3-4-5 γυναίκες, επίναμε το καφέ μας , τζαι ρώτησε μια κυρία πού μένετε Νίνα , επειδή ήξερε ότι είμαστε που το Βαρώσι η γυναίκα. Εγώ άρκεψα να της πω, εν τζαι έχανα ευκαιρία κάθε φορά να κάμω προπαγάνδα για τον τόπο μου. Της έλεγα ότι μένουμε σε μία συνοικία που ήταν πρώην Τούρκικη, οι Τούρκοι εφύαν τζαι επήαν ποτζί, το τζίνιοι εκάτσαν στα δικά μας , τζεμείς επιάμεν στα δικά τους, να τα διορθώσουμε να κάτσουμε. Εκακοφάνηκε της πεθεράς. Τζαι μου λέει : ‘Νίνα Νίνα, δεν νοιάζει την κυρία που μένεις τζαι που κάθεσαι, δεν την νοιάζει πως έγινες και ότι έγινες πρόσφυγας. Αμάν εφόρισα τα. Ειλικρινά εν τζαι είμαι άνθρωπος που εν να πω του άλλου, αλλά άμαν μου λαλεί εν την νοιάζει την κυρία, λαλώ τζεγώ ‘σιγά’ λαλώ της, ‘ γιατί να μεν την νοιάζει την κυρία για το κυπριακό τζαι το πως εγώ έγινα πρόσφυγας;’, ‘ Γιατί , γιατί να την νοιάζει αυτά είναι δικά σας προβλήματα’. ‘ Όχι’ λαλώ της ‘ ένεν δικά μας προβλήματα, αυτά είναι τζαι δικά σας προβλήματα. Διότι είναι ο ελληνικός λαός που εσηκώθηκε τζαι έστελνε βοήθεια στην Κύπρο τζαι εστάθηκε δίπλα μας. Τζαι αν ακόμα ξαναγίνει πόλεμος στην Κύπρο πάλε είναι ο ελληνικός λαός , τζαι αυτή η κύρια αν έσχει γιο θα τον στείλει να πολεμήσει. Δεν είναι μόνο για μένα είναι τζαι για σας πρόβλημα το Κυπριακό’. Έμεινε εμάσαν τα λόγια της ‘ Όχι κυρία Νίνα έχετε δίκιο, εγώ έχω συγγενή μου αγνοούμενο στη Κύπρο’. Τζαι λαλώ της εγώ ‘ βλέπεις ότι η κυρία έσχει αγνοούμενο στην Κύπρο;’. ‘Ναι αλλά εσείς κατηγοράτε τους Έλληνες’. ‘Έν κατηγορούμε τους Έλληνες εμείς. Μπορεί να φταίει η Χούντα που έγινε το πραξικόπημα, αλλά εν τζαι σημαίνει ότι φταίει ο ελληνικός λαός, φταίει η χούντα , επληρώσετε τζεσείς για τη χούντα, ενεπληρώσαμε μόνο εμείς. Τζαι ακούεις την κυρία ότι έχασε παιδί που την οικογένεια της στο πόλεμο. Τζαι αν γίνει πόλεμος, ξανά ενά χάσετε’ . Εσιώπησε. Έστερα λαλεί μου ο άντρας μου: ‘ καλάν ήταν ανάγκη να της πεις τζεσσού έτσι;’ ‘ Να σιωπήσω.’ Λαλώ του ‘ να έσχει πέντε γυναίτζες τζαι να μεν ηξέρουν τι σημαίνει κυπριακό;’ Πρώτα πρώτα ενά το πάρουν πάρα πέρα, γιατί να μεν μιλήσω για τον τόπο μου, τζαι για το πόνο που περνώ; Ντάξει έχουμε να φάμε τωρά, έχουμε τζαι κουρτίνες , έχουμε τζαι τραπέζια, τζαι καρέκλες, είμαστε εντάξει; Τι γίνεται στο μέλλον; Ξαναγίνεται πόλεμος στην Κύπρο; Υπάρχει τζαμέ γραμμή αντιπαράθεσης τζαι στη κάθε στιγμή μια σφαίρα, μια σπίθα να πεταχτεί να ξαναρχίσει φωθκιά μεγάλη, όπως το ’74. Ο αγώνας συνεχίζεται , τούτο θέλω να πω. Ναι μεν ζούμε σε μία φαινομενική ευμάρεια, με την κρίση τωρά ενά καταλάβουμε ήντα που σημαίνει τζαι η άλλη πλευρά, αλλά υπάρχει πάντα κίνδυνος. Τζαι αν δεν λυθεί το κυπριακό, τα δεινά του κυπριακού λαού τζαι ειδικά της γυναίκας, γιατί η γυναίκα εν τζίνη που τρώει την παραπάνω φάκκα. Γιατί η γυναίκα εν τζίνη που γεννά τα παιθκιά, τζαι μεγαλώνει τα μες την τζοιλιά της 9 μήνες, τζαι φκάλει τα, τζαι τρώει τόσα βάσανα τόσους αγώνες να τα μεγαλώσει για να της τα φάει ο πόλεμος. Εκατάλαβες γιατί η γυναίκα εν πιο , πρέπει να στέκει πιο πολλά στα πόθκια της; Να πρέπει να φέρει τα παιθκιά στο κόσμο τζαι να τα στηρίζει όταν γίνει πόλεμος; Εμείς οι γυναίκες

πρέπει να στέκουμε ενάντια στον πόλεμο, γιατί εν εμείς που να χάσουμε τα παιθικά μας τζαι τους αντράες μας.

Κοιτάζτε , πιστεύω ότι είναι μία διάκριση εις βάρος της γυναίκας αλλά που την άλλη εν θα διαιωνίσουμε το πρόβλημα. Δηλαδή με το να...μπορεί να ήταν λάθος τότε, εψηφίστηκε που τη βουλή , τότε στο '75 εν θυμούμαι πότε εψηφίστηκε τούτο το πράμα. Αλλά σημαίνει ότι ένα αυξάνεται ο πληθυσμός πρόσφυγας. Το θέμα είναι να λύσουμε το κυπριακό , ένεν το θέμα αν θα πιάνουν τζαι οι εκ μητρογονίας. Εμένα οι κόρες μου άμα το πάρεις έτσι είναι εκ μητρογονίας, οι γαμπρούες μου ένεν πρόσφυγες, ο ένας εν που την Λευκωσία τζαι ο άλλος εν που την Πάφο. Έχω θκυο κόρες, που τα εγγόνια μου δεν θα είναι πρόσφυγες. Δεν θα πάρουν καμία βοήθεια. Ήξερα το τούτο το πράμα που το '74, που το '75 που εφαρμόστηκε τούτο το πράμα πως έτσι ενά γίνει. Ήξερα το, οι κόρες μου αγαπήσαν τούτα τα παιθικά επήραν τα, να παν να δουλέψουν να ζήσουν . Εν νομίζω να ήταν σωστό να διαιωνίζεται η κατάσταση , να προσπαθώ εγώ να παντρέψω τις κόρες μου με πρόσφυγες ή...αφού έτσι είναι ο νόμος, είναι ψηφισμένος. Όμως το πιο σωστό είναι να λύσουμε το κυπριακό. Δηλαδή να λυθεί το κυπριακό, δηλαδή δεν υπάρχει περίπτωση να λυθούν τα άλλα προβλήματα, είτε είναι εκ μητρογονίας, είτε είναι στέγασης δεν θα λυθούν τα προβλήματα εξολοκλήρου αν δεν λυθεί το κυπριακό. Να βρεθεί μια λύση, αφού διαπραγματευόμαστε για την λύση του κυπριακού τζαι να πάμε τωρά να βάλουμε θέμα εκ μητρογονίας , έστω τζαι αν υποστηρίζουμε ότι είναι εις βάρος της γυναίκας, είναι ένα μέτρο που είναι εις βάρος της γυναίκας. Αλλά πρέπει να περιμένουμε να λυθεί το κυπριακό, γιατί ένα λυθεί το κυπριακό σε κάποια φάση, η Ε.Ε εν τζαι συμφέρει τους να μας έχουν με άλλοτο το κυπριακό. Ενάρτει η ώρα που να μας το λύσουν. Η λύση θα είναι οδυνηρή όμως, εν τζαι να γίνει καμιά λύση όπως την αρχή που είχαμε το πάνω χέρι. Αλλά εν εδεχούμαστων το χειρότερο. Τωρά ενά λυθεί το κυπριακό σε κάποια φάση, θα μας υποχρεώσουν να λύσουμε το κυπριακό, τζαι μακάρι να μην είναι τόσο οδυνηρή η λύση. Να την δεχτούμε τζεμείς να την δεχτούν τζαι οι Τ/Κ για να μπορέσουμε να ζήσουμε ειρηνικά είπαμε. Εγώ είμαι που τους ανθρώπους που πιστέφουν ότι τζαι οι Τούρκοι έχουν θέση μες τούτο το τόπο, τζαι τζίνιοι εν γεννημένοι δαμέσα ένεν. Τζεσύ τωρά ρωτάς με για την εκ μητρογονίας, με τον ίδιο τρόπο μπορώ να σου πω τζεγώ οι έποικοι που επαντρευτήκαν Τ/Κ, τι είναι τζίνιοι; Εν Τ/Κ ; Εμείς είμαστε στον ίδιο τόπο, είμαστε έλληνες τζαι λέμε η κόρη μου που επαντρεύτηκε Παφίτη δεν είναι πρόσφυγας έτσι; Τζίνιοι που ήρταν ποτζί οι έποικοι , τζαι εν 36 χρόνια ποτζί, οι πρώτοι κάμνουν παιθικά τζαι κάμνουν τζαι καμπόσους 5-10 κοπελούθκια εγεμώσαν τους τόπους τζαι επαντρέψαν τους με Τ/Κ , τζίνιοι τι είναι; Το θέμα εν τζαι δικό τους , το δικό μας το θέμα εκ μητρογονίας εν καθαρά οικονομικό. Γιατί τωρά αν το εγκρίνουν τζαι εξισωθεί η γυναίκα, είπαμε τζαι ότι είναι ενάντια στη γυναίκα τούτο το μέτρο, αλλά θα είναι μέσα σε τούτη τη κατάσταση της κρίσης που επικρατεί θα είναι μεγάλο κόστος για το κράτος οπωσδήποτε. Τούτο το πράμα γιατί εν το φέρνουν στην επιφάνεια τόσα χρόνια τζαι φέρνουν το τωρά; Για λόγους σκοπιμότητας, είναι φανερά ενάντια στη κυβέρνηση που λειτουργεί τωρά. Πριν 10 χρόνια που ήταν άλλες κυβερνήσεις γιατί εν το εφέραν ; Τζαι τωρά που πάμε να λύσουμε το κυπριακό, γιατί τωρά εβάλλαν τα θκυο μας πόθκια σε ένα παπούτσι η Ε.Ε , να λύσουμε το κυπριακό. Τζαι πιέζουν τζαι την Τουρκία να δεχτούν την λύση του Κυπριακού για να μπει στην Ε.Ε. Οπότε, σε κάποιο

χρονικό διάστημα 1-2 χρόνια κάπου ενά καταλήξουν. Το ότι εν θα πάμε ούλοι, γιατί εν θα λυθεί το κυπριακό με την ιδέα ότι ενά πάμε ούλοι όπως ήμασταν, τούτο πρέπει να το ξεγράψουμε. Εξάλλου κακά τα ψέματα, εγώ είμαι που τον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου μες τούτα τα 36 χρόνια, γιατί ελάλεν τζαι ο Μακάριος μακροχρόνιος αγώνας, σε κάποια φάση όπως πάει τζαι μακραίνει ο χρόνος, θα είναι πολλά πιο δύσκολα τα πράματα, τζαι είναι. Γιατί εγώ που έχω 3 παιθικά τζαι επάντρεψα τα τούτα τα 36 χρόνια τζαι οι γαμπρούες μου, Παφίτες, τζαι ο ένας εν Λευκωσιάτης στην Πάφο, τζαι κάμαν οικογένεια ποδά, τζαι είναι τα εγγόνια μου ποδά τζαι αποκλείεται τζίνα τα θκυο μου τα παιθικά που εν η περιουσία τους ποδά, να πάω εγώ με τον άντρα μου να κάτσω στον Άγιο Λουκά, στο σπίτι τζίνο που έχω, που δίπλα η πεθερά μου επαίθανε, η κουνιάδα μου επαίθανε, η γειτόνισσα μου επαίθανε, ούλη μου η γειτονία εχάθηκε, τα παιθικά τους ούτε τα ξέρω ούτε τίποτε. Δηλαδή πάλε να με κάμουν πρόσφυγα. Να με ξεριζώσουν που ένα τόπο να με πάρουν σε άλλο; Για μένα η δική μας η γενιά εν πάρα πολλά δύσκολη. Θέλουμε να πάμε να δούμε τους τόπους μας, να μπορέσει να υπάρξει μια επικοινωνία διαφορετική αλλά εν δύσκολο να αφήσεις τα παιθικά σου, τζαι να πάεις μόνος σου. Εν τούτο που επιδίωκαν τόσα χρόνια τζαι εν μας ελύαν το κυπριακό. Να πάει ο παππούς σου, ενά μείνει η κόρη μου ποδά τζαι τα εγγόνια μου τζαι να πάω στο χωρκό μου. Ενά πάει, μπορεί να πάει αλλά εν θα κάμει δίχα που τα εγγόνια του. Ούτε εσύ, ή η κόρη μου εμένα ενά πιάσει τον άντρα της τζαι να έρτει να κάτσει στο Βαρώσι που την στιγμή που έσχει το σπίτι του, τη δουλεία του, έσχει τα πάντα ποδά. Τζαι ούτε το εγγόνι μου μπορεί να ζήσει μακριά που τον τόπο του εν η Πάφος. Εμένα ο τόπος μου εν η Αμμόχωστος. Καταλάβετε ποιά είναι η αιτία. Εν πολλά πιο δύσκολα τα πράματα τωρά. Εμένα οι γονείς μου επαίθαναν ποδά, έχω τους θαμμένους στην Κάτω Πάφο. Αν πάει έστω τζαι ένα μου παιδί τζαι αποκατασταθεί στο Βαρώσι, ενά πάω μαζί του τραβάμε. Εν τζαι εξωτερικό τα παιθικά μου, ενά έρκουμε να τους θωρώ. Αλλά τους γονιούς μου που εν θαμμένοι δαπάνω, θα φκάλω τα κόκκαλα να τους τα πάρω. Δηλαδή γιατί εγώ θυμούμαι όταν ανοίξαν τα κατεχόμενα, ο μόνος τόπος που ήθελα να πάω, ήταν το κοιμητήριο της ενορίας μας. Έπεφτα τζαι τζοιμούμουν τζαι λάλουν αν ανοίξει καμιά φορά το Βαρώσι, τζαι να πάμε, ενά κατεβώ, να περπατήσω τζαι να πάω στο κοιμητήριο. Είςχε πεθάνει μου ένα μωρό φυσικά, τζαι έθαψα το τζιμέσα. Ήταν οι παππούες μου, οι γιαγιάες μου, οι θείοι μου, οι γειτόνοι μου. Ήταν το μόνο πράμα που ήθελα πολλά να πάω να δω. Τζαι πράγματι τζαι όταν ανοίξαν τζαι πήαμε ήθελα να πάω. ‘Περίμενε μάμα να σε πάρω με το αυτοκίνητο’ λαλούν μου τα παιθικά μου. ‘Οι όι ενά πάω περπατητή’. Τζαι πήαμε, τα χόρτα ήταν ως τζιπάνω, τζαι μπήκαμε μες το κοιμητήριο εχτυπήσαμε τα χόρτα ποτζι ποδά, σταυροί χαμέ, τίποτε εν έβρισκες ασπούμε. Ήβραμε μόνο μια φωτογραφία του πεθερού μου, ποτζίνες που βάλουν πάνω στο... τζαι εν είχαμε φωτογραφία καθόλου τόσα χρόνια. Τζαι η μιτσιά μου η κόρη η Γεωργία λαλεί ‘εν τούτος ο παππούς μου που έχω το όνομα του;’ Ασπούμε εν ήξερε ούτε ποίος ήταν, ούτε την φάτσα του το μωρό. Είναι δύσκολα τα πράματα τζαι όσο περνούν τα χρόνια ακόμα πιο δύσκολα. Δηλαδή αφήνουν μας να περάσουν τα χρόνια για να κάμει ο καθένας το δικό του. Τζαι έρκονται τζαι πολλοί πρόσφυγες που λαλούν μα γιατί να λυθεί το κυπριακό; Οι πρόσφυγες εν θέλουν να παν σπίτι τους. Εν το άλλο που σου είπα προηγουμένως, εν τζαι ότι θέλω εγώ ή ο άλλος, αν πάσιν ή αν δεν πάσιν οι πρόσφυγες σπίτι τους εν αδιάφορο, το θέμα είναι η ειρήνη, να μην μείνουν τα πράματα έτσι. Να υπάρξει βεβαιότητα

για το μέλλον των παιθκιών μας τζαι των αγγονιών μας, δεν είναι θέμα ποιος ενά πάει τζαι ποίος εν θα πάει, είναι η ειρήνη. Όσοι πολέμοι γίνονται με το τίποτε στις γύρω χώρες τζαι στις αραβικές. Ενεν τίποτε να ξαναγίνει πόλεμος . Εν τζαι πιστέφκαμε το πριν το '74 ότι εν θα γίνει πόλεμος. Ούτε επαίρναν που το νου μας. Ενομίζαμε εν οι γειτόνοι μόνο που το παθαίνουν. Οι γειτονικές μας χώρες, τζαι οι μακρινές μας χώρες που εκάμναν πόλεμο. Οι Τούρτζοι ήταν μειοψηφία ελαλούσαμεν, εθκιώχναμε τους θκυο ππαλιές. Αλλά , άλλα ελαλούσαμεν εμείς τζαι άλλα ελαλούσαν οι Αγγλοαμερικάνοι που τους εκουρτίζαν τζαι τζίνους τζαι τους δικούς μας τους φανατισμένους. Διότι ξέρουμε ότι η Αγγλία ‘ διαίρει τζαι βασίλευε’. Εδιαίρεσε μας για να μείνουν οι βάσεις τζάμε να μεν μπορεί κανένας να τους φύει .

Κυριάκου Κυκούλα, 48 ετών από το Μπογάζι Αμμοχώστου

Πριν την εισβολή ζούσαμε σε ένα πολύ όμορφο και πολύ φιλήσυχο χωριό. Ήταν κοντά στην επαρχία Αμμοχώστου, ήταν... συνδύαζε βουνό και θάλασσα. Τον μαύρο Αύγουστο όταν έγινε η εισβολή άρχιζαν οι βομβαρδισμοί από τους Τούρκους. Στο χωριό μας υπήρχε η ναυτική βάση και στρατόπεδο , ήταν 2 τα στρατόπεδα, ένα που ήταν πεζικό τζαι ένα που ήταν η ναυτική βάση . Εεε το... εεε τον Αύγουστο εκείνο είμαστε με τους γονείς μας στο ψάρεμα. Ο παπάς μου ασχολείτο με το ψάρεμα, τζαι επήε τζαι η μητέρα μου μαζί του. Πάντα τον βοηθούσε η μητέρα μου. Όταν έγιναν οι βομβαρδισμοί ο πατέρας μου , του ζήτησαν από το στρατό τζαι έπρεπε να πάει στο στρατό για κατάταξη βασικά να καταταγεί στο στρατό γιατί υπήρχε πόλεμος. Η μητέρα μου μαζί με τα άλλα μου 3 αδέλφια και με άλλους συγχωριανούς πήγαμε σε μία οικοδομή για να προστατευτούμε από τους βομβαρδισμούς. Μετά όμως δεν ενιώθαμε τόση μεγάλη ασφάλεια εκεί όπου μέναμε και μετά από μερικές μέρες νομίζω, μας πήρε η μητέρα του, μαζί σε ένα κρησφύγετο μαζί με άλλους συγχωριανούς. Το χωριό μας βασικά ήταν πολύ μικρό, οι κάτοικοι ήταν πολύ λιγοστοί. Μαζί με τους κατοίκους του χωριού όμως υπήρχαν και κάποιοι Έλληνες οι οποίοι υπηρετούσαν στη ναυτική βάση και οι γυναίκες τους ήταν μαζί μας. Σε εκείνο το κρησφύγετο όπου εμέναμε ήταν πολύ μικρό και πολύ λιγοστοί ήμαστε. Θυμούμαι ότι μια φορά οι δικοί μας είχαν ρίξει ένα αεροπλάνο. Το αεροπλάνο όμως αυτό δεν ήταν βομβαρδιστικό αεροπλάνο, απλά περνούσε από το χωριό και φωτογράφιζε διάφορους χώρους. Όταν όμως το ερίζαν το αεροπλάνο εκείνο εμείς φοβηθήκαμε ότι θα κατέβαιναν Τούρκοι στρατιώτες για να μας σκοτώσουν, εεε και τότε αρχίσαμε να κλαίμε. Τότε μία ελληνίδα που ήταν μαζί μας πήρε την Παναγία και άρχισε να προσεύχεται. Εκείνη τη στιγμή όμως βλέπουμε κάποιους που ήταν με τα στρατιωτικά να έρχονται προς το μέρος μας και τότε είπαμε είμαστε όλοι τελειωμένοι. Τότε όμως που έμπαιναν οι στρατιώτες μέσα στη πόρτα του κρησφύγετου , τότε άρχισαν να φωνά... να λένε μην φοβάστε και είμαστε Κύπριοι. Τότε καταλάβαμε ότι ήταν δικοί μας στρατιώτες τζαι ερχούνταν για να μας προστατέψουν. Μετά κατέβηκε η πυροσβεστική, κατέβηκαν στρατιώτες εκεί, και δεν υπήρχε ενδεχόμενο να από στρατιώτες, υπήρχε από ότι είπαν ένας Άγγλος που οδηγούσε εκείνο το αεροπλάνο και φωτογράφιζε τα διάφορα μέρη, στόχους, δεν ξέρουμε τι φωτογράφιζε συγκεκριμένα εκείνο το αεροπλάνο. Την επόμενη ημέρα εεε νομίζω, δεν θυμάμαι

και καλά, νομίζω ήταν την επόμενη μέρα, γύρω στις 10 το πρωί, 10-10 μισή το πρωί. Οι δικοί μας που υπηρετούσαν στην ναυτική βάση εεε βομβάρδισαν οι ίδιοι την ναυτική βάση γιατί άρχισαν να εισβάλουν οι Τούρκοι από τη θάλασσα και ανατίναξαν την βάση πριν φύγουν και τότε έδωσαν οδηγίες να εκκενωθεί το χωριό. Τότε η μητέρα μου μας πήρε και αντί να πάμε να φύγουμε κατά κάποιον τρόπο ήθελε να γυρίσουμε πίσω στο σπίτι μας και να πάρει τους σταυρούς μας, τους βαφτιστικούς μας, αυτούς που μας εβαφτίσαν όταν ήμασταν μωρά. Εεε ο κόσμος άρχισε να φεύγει και της εφώναζαν της μητέρας μου Φρόσω γύρνα πίσω, η μητέρα μου όμως αγνόησε τζαι πήγαμε να πάρει τους σταυρούς μας. Εμ... μαζί μας ήταν ο παππούς και η γιαγιά απ' την πλευρά του πατέρα μου. Αυτοί όμως ήταν ανήμποροι να μας ακολουθήσουν και τότε η γιαγιά μας είπε : 'φύγετε Φρόσω μαζί με τα μωρά σου να γλυτώσεις'. Και τότε η μητέρα μου μας πήρε, αφού πήγαμε σπίτι και πήραμε τους σταυρούς μας, μόνο τους σταυρούς μας πήρε η μητέρα μου, ούτε ρούχα ούτε τίποτε. Εμπήκαμε μέσα σε μία καρότσα που ήταν πίσω που ένα τρακτέρ. Ο άνθρωπος δεν γνώριζε ούτε που ήταν να πάμε , τελικά μας πήρε σε ένα άλλο χωριό, από εκεί που ήμασταν μας πήρε σε ένα άλλο χωριό, όταν πήγαμε σε εκείνο το χωριό, οι κάτοικοι από εκεί έφευγαν. Τζαι είπαν μας που πάτε εσείς ; Εμείς φεύγουμε τζ εσείς έρχεστε και τότε μας κατέβασε ο άνθρωπος εκείνος και μας λέει πάω να πάρω κι εγώ την οικογένεια μου και μας είπε βρέστε άλλο όχημα να σας μεταφέρει. Εεε και τότε εκείνη τη στιγμή που κατεβήκαμε είδαμε το πατέρα μου μαζί με άλλους στρατιώτες τζαι σταμάτησε. Λέει μας τι συμβαίνει. Λέουμε του πατέρα μου ανατινάξαν τη βάση , τη ναυτική βάση τζαι μας είπαν να φύγουμε. Και λέει ο πατέρας μου της μητέρας μου μα που θα πάτε, τζαι θα φύγετε ; λαλεί της. Εμείς μας στέλνουν να πάμε στην Κερύνεια να πολεμήσουμε τζεσείς σας είπαν να φύγουν. Λέει του η μητέρα μου εν που θέλετε να πάτε να σκοτωθείτε ; Σας στέλνουν στο εκτελεστικό απόσπασμα λαλεί του, γυρίστε να φύγετε. Τότε ο πατέρας μου μας πήρε μαζί του μαζί με τον άλλο που ήσαν στρατιώτες μέσα στο αυτοκίνητο και μας οδήγησαν προς την Αμμόχωστο. Εεε από εκεί πήγαμε στο χωριό, θυμάμαι στο χωριό της μητέρας μου . Εκεί οι κάτοικοι ήταν ξέγνοιαστοι, ήταν στις βεράντες τους , πίναν τον καφέ τους, χωρίς να καταλαβαίνουν τι εσυνέβαινε. Τότε εξήγησαν εκεί στους κατοίκους να φύγουν όσο πιο μακριά γίνεται γιατί είχαν ήδη εισβάλει οι Τούρκοι στο λιμάνι του Μπογαζιού, γιατί εγώ έμενα σε εκείνο το χωριό , στο Μπογάζι. Και τους είπαμε ότι ήδη οι δικοί μας οι στρατιώτες ανατινάξαν την ναυτική βάση και το στρατόπεδο για να μην βρουν κάτι οι Τούρκοι. Και τότε ο παππούς μου που ήταν κοινοτάρχης στο χωριό εκείνο, εεεμ βρήκε αμέσως λεωφορεία και εμαζέψαμε όλους τους κατοίκους και εξεκινήσαμε στο άγνωστο περίπου. Γιατί δεν ξέραμε που ήταν να πάμε να κρυφτούμε. Τελικά στη πορεία εκεί που μαζευτήκαν πάρα πολλά αυτοκίνητα αποφάσισαν πως πρέπει να μαζευτούμε προς τις βάσεις των Άγγλων. Εεε κατευθυνθήκαμε προς την πλευρά εκείνη και φτάσαμε εκεί που ήταν οι Αγγλικές βάσεις σε μία περιοχή που ονομάζονται το Δασάκι της Άχνας. Σε κλάσματα δευτερολέπτου σε εκείνο το σημείο είχε μαζευτεί πάρα πολύς κόσμος. Εε έβλεπες ηλικιωμένους, έβλεπες ανάπηρους, έβλεπες... δεν μπορείς να φανταστείς τι πανικός γινόταν και τι κλάμα άκουγες τα κλάματα και τα βουγγητά ούλου του κόσμου. Το μόνο που στεναχωρηθήκαμε ήταν που αφήσαμε το παππού και τη γιαγιά πίσω γιατί εεε... ο παππούς τζαι η γιαγιά έλεγε να φύγει η μητέρα μου να προστατευτούν τα μωρά να μην μας σκοτώσουν οι Τούρκοι. Όντως έτσι έγινε ο

παππούς και η γιαγιά μου εμείναν αιχμάλωτοι εκεί στο Μπογάζι. Εεε νομίζω εκάμαν περίπου 15 μέρες και μετά με την Ουρφική από τα Η.Ε μετά από λίγο καιρό τους οδήγησαν στο Δασάκι της Άχνας . Εκεί μέσω τηλεοράσεων και μέσω άλλων , άλλων...άλλων πληροφοριών προσπαθούσασιν να εντοπίσουν άλλους συγγενείς . Τότε όταν είδαμε στην τηλεόραση το αυτό, ο πατέρας μου πήγε και βρήκε το παππού και τη γιαγιά και τους έφερε μαζί μας. Εκεί στο Δασάκι της Άχνας τις πρώτες μέρες δεν υπήρχαν ούτε αντίσκηνα για να μείνουμε ούτε τίποτε. Απλώς μέναμε κάτω από τα δέντρα. Αυτό διήρκησε περίπου 2 βδομάδες, δεν θυμάμαι και πολύ καλά γιατί ήμουν αρκετά μικρή. Εεε μας έφερναν φαγητό τα Η.Ε, φαγητό μιλούμε σε κονσέρβες ήταν, γάλα, ρύζι, ζάχαρη διάφορα κονσερβοποιημένα βασικά που ήταν και έδιναν ανάλογα στην κάθε οικογένεια . Όμως εμ... υπήρχαν οικογένειες που είχαν πάρα πολλά παιδιά και δεν τους έφταναν η τροφή που τους έδιναν. Θυμάμαι χαρακτηριστικά και το λέω με μεγάλο πόνο. Μετά μας τα αφηγείται η μητέρα μου, εεε ότι εεε κάποιοι οι οποίοι ήταν , που δεν είχαν παιδιά, μάζευαν τα τρόφιμα και δεν έδιναν σε κανένα. Ήταν πάρα πολύ λυπητερό να βλέπεις μωρά που έκλαιαν που εν είχαν φαγητό να φαν. Εκεί στα αντίσκηνα μείναμε αρκετό καιρό. Μετά εκεί γύρω στα χωριά, υπήρχαν χωριά γύρω εκεί τα οποία βρήκαμε ένα σπίτι που ήταν αναγυρωμένο δεν υπήρχαν ούτε πόρτες ούτε παράθυρα ούτε τίποτε και επήαμε να μείνουμε εκεί. Μας πήρε ο πατέρας μου μαζί με άλλες οικογένειες τζαι κάθε οικογένεια έπαιρνε ένα δωμάτιο για να στεγάζεται μέσα. Ντάξει υπήρχαν άνθρωποι πάρα πολλά καλοί που μας εβοήθησαν, έδωσαν μας κουβέρτες. Εμ... μας φιλοξένησαν. Πολλές φορές θυμάμαι ότι έδιναν και χρήματα στον πατέρα μου για να και να αγοράζει και τα τσιγάρα του. Εμ...μετά από λίγο καιρό από εκεί που ζούσαμε , τον οποίο έμενε στην Πάφο και τότε μας τηλεφώνησε να έρθει να μας πάρει στην Πάφο. Κι εμείς είπαμε εντάξει. Όταν φθάσαμε στην Πάφο ο κόσμος εκεί μας έβλεπε κάπως διαφορετικά . Εεε στην αρχή ήταν κάπως έτσι συγκρατημένος ο κόσμος εκεί που πήγαμε να ζήσουμε . Ο πατέρας μου ήταν λιγοστά λεφτά που είχε μαζί του και μας έδινε η κυβέρνηση , νοικιάσαμε ένα μικρό σπιτάκι. Αλλά μετά δεν τα βγάσαμε πέρα και τότε εκεί στην περιοχή υπήρχαν τούρκικα σπίτια τα οποία ήταν που τα εγκατέλειψαν οι τούρκοι το '63 περίπου, το 1963 , υπήρχαν Τούρκοι εκεί πέρα και μετά τα εγκατέλειψαν και ήταν εγκαταλελειμμένα. Μετά μας πήρε η μητέρα μου σε εκείνο το σπίτι στο οποίο δεν υπήρχε ούτε παράθυρα ούτε πόρτες, το μόνο αυτό ήταν η οροφή και οι τοίχοι αλλά έβαζαν και αυτά νερά το χειμώνα . Η μητέρα μου για να μας προστατέψει από το κρύο, με τις κουβέρτες που μας έδινε ο Ερυθρός Σταυρός., έκλεισε τα παράθυρα και τις πόρτες. Δεν είχαμε ούτε νερό εκεί και πράγματι υπήρχαν κάποιες γειτόνισσες εκεί πέρα, μακάρι να είναι καλά εκεί που είναι, μας έδιναν και νερό και φαγητό και ότι άλλο χρειαζόμασταν , βοηθούσε την μητέρα μου. Γιατί όπως σας είπα ήταν πολύ δύσκολο ο πατέρας μου να νοικιάσει σπίτι για να μένουμε, εεε σ' αυτή την κατάσταση περίπου μείναμε ένα χρόνο μέσα σε εκείνο το άθλιο σπίτι χωρίς παράθυρα και χωρίς πόρτες. Κάποτε έβλεπα την μητέρα μου και τον πατέρα μου που δάκρυζαν ή αν τους ζητούσαμε κάτι και δεν μπορούσε να το αγοράσει ο πατέρας μου καθότανε έξω πάνω σε μία πέτρα και άναβε τσιγάρο και τον βλέπαμε πόσο στεναχωρημένος ήταν που δεν μπορούσε να μας βοηθήσει . Μετά από λίγο καιρό που άρχισαν να μας δίνουν βοήθεια , εντάξει η κυβέρνηση βοήθησε και βάλαμε πόρτες παράθυρα και φτιάξαμε το σπίτι κάπως καλύτερα. Ήταν δύο δωμάτια αλλά τουλάχιστον

είχαμε τωρά πόρτες και παράθυρα. Μετά από περίπου 8 μήνες ζούσαν σε μία περιοχή εκεί στην Πάφο, στο Μούτταλο Τούρκοι αλλά δεν έφυγαν μετά την εισβολή το '74 και παρέμειναν στην Κύπρο. Όμως επειδή άρχισαν να φοβούνται και αυτοί για τη ζωή τους, από τους δικούς μας τους ελληνοκύπριους θυμάμαι χαρακτηριστικά που πέρασε ένας Τούρκος από εκεί είδε τον πατέρα μου που καθόταν έξω στην αυλή και του λέει : Φίλε, λέει του, εγώ θα φύγω και θα πάω στην άλλη πλευρά (αυτά που μας πήραν εμάς οι Τούρκοι) γιατί φοβόμαστε για τη ζωή μας. Και επειδή λέει του βλέπω ότι έχεις 4 μωρά να σου δώσω το σπίτι που έχω λέει του να ζήσεις με τα παιδιά του μέσα. Ο πατέρας μου δεν δέχτηκε όμως και του λέει : Ευχαριστώ φίλε να είσαι καλά αλλά εγώ σε λίγο καιρό θα επιστρέψω πίσω στο σπίτι μου. Γιατί έτσι πίστευε ο πατέρας και η μητέρα μου, πως αυτό είναι προσωρινό και ότι σύντομα θα γυρίζαμε στα σπίτια μας. Όμως δυστυχώς έχει τωρά 36 χρόνια- 37 που παραμένουμε εδώ. Ντάξει βρήκαμε...στην επαρχία Πάφου ο κόσμος ήταν καλός φιλόξενος αν και στην αρχή μας έβλεπαν κάπως διαφορετικά, δεν ξέρω πως το έβλεπαν , μας έβλεπαν καχύποπτα, αλλά σιγά – σιγά όμως εμ...μας έδειξαν μεγάλη αγάπη. Μετά το... μετά από αρκετό καιρό η κυβέρνηση έδινε στο πατέρα μου κάποιο εισόδημα, έτσι ο πατέρας μου μπορούσε καλύτερα να βοηθήσει την οικογένεια του, σιγά – σιγά έφτιαξε και την δική του βάρκα, πήγαινε και στο ψάρεμα γιατί ο πατέρας μου ασχολείτο με το ψάρεμα και η ζωή κυλούσε περιμένοντας ότι κάποια μέρα θα γυρίσουμε σπίτι μας. Όταν άνοιξαν για πρώτη φορά τα οδοφράγματα, ο πατέρας μου και η μητέρα μου ήθελαν να πάν να δουν τους τόπους τους και ας πεθάνουν έλεγαν. Τότε θυμάμαι ότι τους πήραμε και ήμουν τότε αρκετά μεγάλη και άρχιζα να καταλαβαίνω αρκετά πράγματα. Πήγαμε όλη νύχτα και στεκόμασταν στα οδοφράγματα όλη νύχτα για να μπορέσουμε να δούμε τους τόπους μας γιατί λέγαμε μήπως και δεν μπορέσουμε μετά να πάμε . Όταν πήγαμε στο χωριό της μητέρας μου, το σπίτι τους ήταν εντελώς κατεστραμμένο . Τζαι ζούσαν μέσα έποικοι Τούρκοι. Στο χωριό του πατέρα μου το σπίτι μας ήταν σε καλή κατάσταση το συντηρήσαν δεν το αφήκαν να χαλάσει γιατί ήταν τζαι καινούργιο το σπίτι μας. Μόνο 6 μήνες από τη μέρα που το χτίσαμε ζήσαμε μέσα σ' αυτό. Εεε , βρήκαμε τους Τούρκους να κάθονται στο σπίτι μας, όταν μας είδαν όμως δεν μας είπαν κάτι κακό οι άνθρωποι, μας δέχτηκαν, μας είπαν να μας κεράσουν και καφέ , αλλά εμείς δεν θέλαμε ούτε και καφέ να πιούμε. Ο πατέρας μου έψαξε να βρει την βάρκα του στο λιμανάκι εκεί αλλά δυστυχώς δεν βρήκε τη βάρκα του εκεί. Μετά εκεί που γυρίζαμε την βρήκε πάνω σε κάτι βράχους τσακισμένη. Ο πατέρας μου στεναχωρήθηκε πάρα πολύ και δεν έχει πάει από εκείνο το καιρό στα κατεχόμενα και λέει την επόμενη φορά που θα πάω θα είναι από ελεύθερη διακίνηση χωρίς να θέλουμε ταυτότητα να περνούμε για να μπορώ να ψαρέψω ελευθέρα στους τόπους μου. Και ακόμα η επιθυμία του είναι να πάει στους τόπους μας και να πάει ακόμα μια φορά ψάρεμα και ας πεθάνει. Εεμ. Ντάξει ζήσαμε φτώχειες, φτώχεια πολύ, αλλά ο θεός μας βοήθησε και μεγαλώσαμε. Όμως ο πόθος μας για την ελευθερία παραμένει. Ο πατέρας μου και η μητέρα μου κάποτε λένε δεν θα ζήσουμε θα πεθάνουμε από εδώ, κι εμείς θέλουμε να θαφτούμε στο τόπο όπου γεννηθήκαμε . Είναι πολύ λυπηρό. Έχει 36 χρόνια που ζουν με αυτή την ελπίδα και με αυτό το πόθο ότι θα γυρίσουν στα σπίτια τους. Αυτά έχω να σας πω. Δεν έχω κάτι άλλο να προσθέσω. Ελπίζω κάποτε να έρθει η ποθητή λευτεριά όπως την θέλουμε, χωρίς τους Τούρκους διότι ιδίως από την πλευρά την δική μας είχαμε πάρα πολλούς αγνοούμενους οι οποίοι δεν έχουν

ακόμη βρεθεί. Ο θεός μου, ο αδελφός του πατέρα μου πιάστηκε αιχμάλωτος, τον πήραν στα Άδανα της Τουρκίας τον κακομεταχειρίστηκαν πάρα πολύ, μας έλεγε ο θεός μου ότι τον έβαζαν και κατουρούσε και μετά του τα έδιναν και τα έπινε, τον έδερναν. Και τώρα ο θεός μου δυστυχώς είναι πολύ άρρωστος με δυσκολία παραμένει στην ζωή γι' αυτό εμείς στην οικογένεια μας δεν θέλουμε να δούμε Τούρκο μπροστά μας. Αν και δεν φταίει ο απλός ο κόσμος, περάσαμε πάρα πολύ δύσκολα μας σκότωσαν κι έναν ξάδελφο μας οι Τούρκοι κι έτσι δεν θέλουμε τους Τούρκους. Μάλιστα η πρόγιαγια μου , όπως μας έλεγε ο πατέρας μου και η γιαγιά μου γιατί εμείς ήμασταν πολύ μικροί όταν φύγαμε από το χωρίο μας ότι η πρόγιαγια μας έχει υποστεί βιασμό από τους Τούρκους . Δυστυχώς όμως δεν είναι στην ζωή τη χάσαμε. Είναι πολύ δύσκολο να μιλάς για τα περασμένα πολύ δύσκολο. Εμείς ήμασταν και μικροί και δεν θυμόμαστε αρκετά. Αλλά από ότι ακούγαμε τους γονείς μας η βαρβαρότητα των Τούρκων ήταν πάρα πολλά μεγάλη, βίαζαν κοπέλες, εεμ ... σκότωναν τους έφηβους, μωρά, σκότωναν κυρίως τα αγόρια , υποστήκαν πολλά βασανιστήρια από τους Τούρκους. Αυτά.

Μαρία Κνωδαρίτη, 68 ετών από τον Άγιο Αμβρόσιο Κερύνειας

Ο άντρας μου ήταν στρατιώτης στον πόλεμο στη Κερύνεια, εγώ μόλις άκουσα τους βομβαρδισμούς εξύπνησα τα μωρά μου που το κρεβάτι, τα άρπαξα , τα ξύπνησα, του νου έδωσα του... . Έχω 3 κόρες τζαι ένα παλληκαρούι. Του παλληκαρκού έδωσα του ένα πάπλωμα ποτζίνο που σκεπαζούμαστιν, τζαι των κορούων έδωκα τους ψουμί ,λάδι τζαι επκιάμεν τα χάπια μας τζίνα που είχαμε, τζαι μπήκαμε μες το λεωφορείο να φύουμεν. Ο άντρας μου ήταν στον πόλεμο. Ούτε εγνώριζε ότι , αν θα πάμε, ή αν θα βρεχούμε για τίποτα. Όταν επήαμεν στο λεωφορείο άρπαξα τα μωρά μου τζαι τα 3, θκυο ποδά τζαι θκυο ποδά. Τζαι επροχώρησα μες την μέση του Αγίου Αμβροσίου τζαι περιμέναν μας. Εμπήκαμε μέσα, όταν έμπηκα μέσα με τα 3 μου τα μωρά, η κόρη μου η μεγάλη εν 48 χρονών τωρά, έμεινε στο καφενείο διότι ερίζαν αμέσως όλμους στον καφενέ στην εκκλησία συγκεκριμένα τζαι μπήκε μες το καφενέ τζαι έμεινε η κόρη μου η μεγάλη. Μπαίνω μες το λεωφορείο, κοιτάξα μες το λεωφορείο , έλειπε η κόρη μου η μεγάλη. Εφώναζα μεγαλοφώνος : ‘ κουμπάρε ,κουμπάρε σταμάτα γιατί ένα μωρό έμεινε στο καφενείο.’ Λαλεί μου ‘ κυρία μου εν τζαι στον προσκύνημα που να πάμε τωρά, γίνεται πόλεμος τωρά’. ‘Τί άφηκες το μωρό σου ;’ ‘Μα έμεινε μόνο του ;’ . Έκαμνε πίσω πίσω το λεωφορείο που δαμέ ως τζαμέ που εν η κυρία Φρόσα το σπίτι πίσω – πίσω, πίσω πίσω ο άνθρωπος, ήβρα την τζαμέ εκάθετον τζαμέ εκράταν μια πότσα λάδι μεγάλη, καλό, η κόρη μου η μιτσιά εμπήκε μες το τούτο τζαι έτρεμε το μωρό, έτσι. Έτρεμε ολόσωμο, ‘τι έσχεις μάνα μου ;’ ‘Εφοήθηκα μάμα τζαι ετρύπωσα δαμέσα’. Έπια την που το σχέρι εφτάσαμε στο λεωφορείο τζαι εμπήκαμε μέσα, αναχωρήσαμε μετά που το λεωφορείο . Επήαμεν στο Λιοπέτρι. Πρώτος σταθμός ήταν το Λιοπέτρι. Ήταν ο ΧρυσοΣώτηρος δοξάζω το όνομα του. Έμπαινε ο κόσμος στην εκκλησία της Παναγίας ήταν όι του Χρυσοσωτήρου. Εφκάλαν μας έξω, εμπήκαμε να προσκυνήσουμε στην εκκλησία. Εεε εφκάλα μας έξω , είμαστε έτσι, εσείς εφέρετε το πόλεμο, εσείς εκάμετε τα αυτά όλα. Εεε ντάμπου ήταν να πούμε επροσκυνήσαμε τζαι έπιασα τα μωρά μου τζαι μείναμε σε ένα

χαλόσπιτο , σε μια γωνιά. Μετά είπαν μου ότι Εντωμεταξύ εγύρεφκε μας ο άντρας μου, ποτζί –ποδά , ποτζί ποδά , ψαρέφκοντας ήρτε, έφουεν που την Κερύνεια, ελύσαν τα ρούχα του ούλα τζαι ήρτε να μας έβρει στο Λιοπέτρι. Ήταν έξυπνος, ήξερε τους δρόμους να πούμε, εν τζαι εκάμαν εκεχειρία με τίποτε, να πούμεντε. Αλλά εσκοτώνονταν ποτζί-ποδά, ήταν πεχαμένοι μες τους δρόμους. Ο άντρας μου επειδή ήξερε όμως. Έφουε που το Τζάος ο άντρας μου Τούρτζικο χωρκό τζαι ήρτε τζαι ήβρε μας τζαι ανταμωθήκαμε στο Λιοπέτρι, τζαι έβαλε το στα ράδια να μας έβρει. Ήρτε σιγά – σιγά τζαι ήβρε μας στο Λιοπέτρι. Μετά εμείναμε λίες ημέρες , εφκάλαν μας έξω που το Λιοπέτρι τζαι φτάσαμε στο Δασάκι της Άχνας . Τέσσερα μωρά , τρείς κορούες τζαι ένα παλληκαρούι που έχω είπα σου. Εγκατασταθήκαμε πουκάτω που τις χαρουπιές. Μες στο Δασάκι της Άχνας εκάμαμε περίπου θκυο εφτομάες τζαι με τα μωρά μου, τις κορούες, εμεγαλώσαν τζαι τα μωρά μου . Ηθέλαν τζαι τα ρούχα τους τζαι τα πράματα τους ηθέλαμε να κουβαλήσουμε τζαι νερό. Τρείς κόρες που είχα, ήντα που ήταν να κάμω. Εμείναμε τζιπάνω, άναφκα το λαμπρό που κάτω που εν οι χαρουπιές , ήβρα τραπέζι κοντραπλακέ. Έφερα τα χρυσαφικά μου ούλα έφερα τα. Λίρες γεμάτο. Μα ποίος ήταν να σου δώκει ένα σακούλι αλεύρι εν καιρώ πολέμου, να κάμεις πίττα, εν μας εδώκαν ψωμί να φάμε αγάπη μου, τζαμέ στην Ορμούθκια. Τζαι φκάλαν μας έξω. Εντωμεταξύ ελάλουν του πιάσε λεφτά να πάεις τζαμέ στο φούρνο να πιάσεις αλεύρι, να κάμουμε πίττα, σακόπιττα ξέρεις που κάμουν ζυμάρι. Έφερε μου ένα κόντρα πλακε σαν έρκετον που τον φούρνο τζαι εκάμνα τους με τη πότσα τη γυάλινη πίττες τζαι ετρώαν τα μωρά μου. Έκαμαμε θκυο εφτομάες πουκάτω στα δέντρα. Επήαινε τζαι έφερνε τους λίο γάλα, κρατείς λεφτά, εκρατούσαμε , αλλόπως εκράτουν καμιά εκατοστή λίρες τότε που εφύαμεν που έσω μας. Γιατί είχαμε τζαι τη βάρκα μας, θκυο αδέλφκια που ήταν τζαι εφκάλαν μερτικό για να ξοφληθεί η βάρκα, όσο τζαι ξοφλήσαμε τη βάρκα τζαι εφέραμε τζαι 100 λίρες μαζί μας. Τζίνα ήταν τα λεφτά μας. Χρυσάφικά εκράτουν , αλλά ποίος σου ανοίει χρυσαφικός να σου ανοίξει να πιάσει σκουλαρίτζια, σταυρούς, πράματα βρασιόλια , ποιος σου ανοιεί. Εεε επεράσαμε. Μετά ήρτε ένας γέρος που την Ορμούθκιαν , το όνομα του Ανεμώμενος τζαι η γυναίκα του Μελπού. Τζαι είπε μας ‘ κόρη μου τόσες οικογένειες έχουμεν τις’ , ήταν η κουνιάδα μου , θκυο κουνιάδες που είχα τζιμέσα τζαι ο κουνιάδος μου ο Μιχάλης , 3 αδέλφκια που είχα του αντρός μου. Τόσα πλάσματα φιλοξενώ κόρη μου τζαι σένα εν θα σε φιλοξενήσω ; Έλα κόρη μου τζαι έπιασαμε που το σχέρι έτσι τζαι τράβαν με να με πάρει σπίτι του. Έδωσεν μας πάπλωμα, σεντόνια ο γέρος τζαι έπεσα σε ένα χαλόσπιτο, εν είσχε που πάνω στέγη. Έπεσα μες τζίνο το χαλαμάντουρο τζαι εκάμα 2 μήνες. Μετά ήταν να ανοίξουν τα σχολεία των μωρών μας, τζαι είπα εγώ του γαμπρού μου, ήταν να γεννήσει τζαι η αδελφή μου. Εγέννησε εις τις βάσεις, που ένι στη Δετζέλια, τζαι επήα μαζί της τζαι εγέννησε η αρφή μου η Δέσποινα . Τζαι μετά ένεν δουλειά τούτη, να παν να γραφτούν τα μωρά στο σχολείο τζαι πρέπει να εγκατασταθούμε σε άλλο μέρος που δαμέ. Πόσο τζαιρό να μας έσχει δαμέ η κοτζάκαρη, τζαι ψουμί να μου δώκει τζαι λεμόνια να μου κόψει, τζαι σίδερο να σιδερώσω, ποούλα εδιάν μου όπως τη μάνα μου. Εν με ξεχώρισε ότι είμαι , να μεν είμαι μάνα τζαι κόρη να πούμε. Ε! Εβοήθησε μας ο θεός. Ήταν να γεννήσει η αρφή μου η Βάσω τζαι επήαμε τζαι εγκατασταθήκαμε στη Λευκωσία. Ήβραμε...στη πρώτη γραμμή κοντά στους Τούρκους αλλά εστέγασα τα μωρά μου έγγραφα τα στο σχολείο τζαι που τζαμέ τζαι τζι επήαν σχολείο... Εμείναμε

τζικάτω τζαι κάμαμε τη βάρκα μας Ιωάννα μου στη Ξυλοφάου. Τζι εγώ για να ζήσω στα μωρά μου επάενε τζαι έρκετουν ο άντρας μου ώσπου να τελειώσει η βάρκα να την μεταφέρουμε στην Πάφο. Έκαμε ένα χρόνο για να τελειώσει η βάρκα μας περίπου. Ένα χρόνο επούλουν κρέπες Ιωάννα μου για να μεν δυστυχήσω τα μωρά μου μες τα μαστραπούθκια του γάλατος. Επούλουν κρέπες, μαχαλεπί. Να σου το πω μαχαλεπί γιατί εν Τουρκίσιμη λέξη ‘μαχαλεπί’. Κρέπες τζαι εδίουν τα του γιου μου, ένα γιο που έχω τζαι εκράταν την κούπα τζαι εγύριζε τα...Είσχε στρατόπεδα τζαμέ, τζαι πούλαν τα ο γιος μου 20 το πρωί τζαι είκοσι το απόγευμα για να ζήσω τα μωρά μου για να επιβιώσουμε . Τέσσερα παιδιά τζαι δύο γονείς , έξι. Αν εκατάλαβες. Τι εκαταντήσαμε. Μετά ετέλειωσε η βάρκα μας , εγέννησε τζαι η αδελφή μου, τζαι χωρίσαμε , ήρταμεν εις την Πάφο εμείς, εφέραμεν τζαι τη βάρκα τζαι είμαστε που τα τότε ως σήμερα εις την Κάτω Πάφο. Εν πολύ το πλήγμα μας. Εν μπορώ είμαι συγκινημένη πολλά. Διότι μέρα νύχτα κλαίω. Εχάσαμεν τα ούλα. Επήα προχτές με τη κόρη μου, έχω κόρη στην Αγγλία δασκάλα τζαι είπε ενάρτει τωρά 22 του Φλεβάρη. Εγύρισα τους ούλους βίντεο, έχω 8 σκάλες παραθαλάσσιο. Εχτίσαν 25 διαμερίσματα μέσα . Τζαι εφκάλαν μου το ‘Olives Court’ δηλαδή Ελαιώνας. Τζαι πάω σπίτι που γέννησα τα μωρά μου τζαι πάω πουκάτω, έσασε τα η γυναίκα πουκάτω . Μεινίσκει ο γέρος με τη κοτζιάκαρη του , τζαι που πάνω η κόρη με τον γαμπρό. Τζαι όταν είδα τζίνες τις κουρτίνες που κυμάτιζαν που την Τουρκία έκλαψα εσκοτώθηκα έχασα τζαι το φώς μου. Δύο χρόνια έπαιρνε με στη Λευκωσία να μου κάμουν Laser . Τούτο χωρεί τζαι λίο, τούτο έχωρο τίποτα, έτσι σαν την νοσχιά που σε χωρό. Μετά πάμε μες το άλλο χωράφι μες το βουνό. Τι μου το κάμαν τούτο ; Εκάμαν μου το golf .Εφκάλαν μου τις ελιές, εκάμαν μια ωραία πρασινάδα πεδιάδα τζαι κάμαν μου το golf . Τζι εγώ εν έχω τίποτα. Όταν ήρτα ποδά έπιασα τα κοτσάνια μου τζαι είπα της κόρης μου , επήα τζαι έδωκα που ένα τέταρτο των παιθκιών μου τζαι τα εγγονάκια μου επήρα τα, εγύρισα τους τζαι βίντεο, να τα δουν να πιστέψουν, τί είχα, τί έχασα. Δαμέ ήρτα μες τα τουρτζίσιμα μάνα μου, δαμέ ήταν μια κάμαρι τζιμέσα , τζαι μια ποδά μικρή τζαι στέγασα τα μωρά μου, ώστι να κανονιστεί τζαι η δουλειά με την βάρκα μας, που επαίναμε , γιατί εν θκυο αδέλφκια που ήταν, επέθανε ο αδελφός του. Εγκατασταθήκαμε δαμέ , μπαίνει χρόνος, φκαίνει χρόνος έρκουνται να μας τα διορθώσουν. Τωρά εδιορθώσαν μας τα. Εμείναμε δαμέ μάνα μου. Τζαι τι να τα κάμω τα άλλα τα λεφτά ;...Εγώ την ζωή μου έχασα την, τζαι κλαίω μέρα νύχτα στη προσφυγιά μου. Τι να τα κάμω τα σπίθκια , τζαι τα παλάθκια, τι να τα κάμω; Ή τα λεφτά , τα σπίθκια. Ολόχρυσα παλάθκια να έσχεις Ιωάννα μου, δεν σε ησυχάζει τίποτα, μόνο αγάπη, έσχεις αγάπη πουλούν; Εν έσχεις αγάπη , εν έχουμε τίποτε . Ούτε αίσθημα, ούτε θέλω να πάω ποτζί πκιον. Κλαίω, μέρα – νύχτα κλαίω, ετυφλώθηκα για τούντα πράματα.....Τα λόγια είναι φτωχά Ιωάννα μου, ότι τζαι να πούμε. Ευχαριστώ που ακούσετε την τραγωδία μου , διότι αυτή είναι μια τραγωδία που τραβούμε, όσο τζαι αν γελάς με τα εγγονούθκια σου, δεν ξεχνάς τον τόπο σου δεν τον ξεχνάς. Αυτά Ιωάννα μου.

Αντρούλα Χατζηγαλαμάμπους, 74 ετών από τα Ζώδια της Μόρφου

Η ζωή μας πριν την εισβολή ήταν άνετη γιατί είχαμε τις περιουσίες μας, τα περβόλια μας. Ο άντρας μου ήταν καθηγητής στο Γυμνάσιο της Μόρφου, εεε επερνούσαμε άνετα. Ήμασταν από τους καλούς να πούμε της περιοχής εκεί. Τα δύο μου παιδιά τα γέννησα στη Πάφο γιατί ο άντρας μου ήταν εις την Πάφο και όταν παντρευτήκαμε ο άντρας μου ήταν διορισμένος στην Πάφο και ήμασταν μέχρι το '65 στη Πάφο, παντρευτήκαμε το '60 και το '65 πήγαμε στη Μόρφου. Ε ζήσαμε 9 χρόνια στο σπίτι μας. Το καλοκαίρι του '74 ανανεώσαμε και ένα κομμάτι από τα περβόλια μας τα οποία ήταν μεγάλα δέντρα και τα ανανεώσαμε στις 23 Απριλίου του '74. Στις 9 Ιουλίου του '74 πήγαμε ταξίδι στην Ελλάδα και γυρίσαμε παραμονή της δεύτερης εισβολής και επειδή τα παιδιά μου τα έφερε τα ο πεθερός μου στη Πάφο που ήταν η εισβολή, ήρθαμε στη Πάφο να πάρουμε τα παιδιά μας και να πάμε στο σπίτι μας και αντί να πάμε στο σπίτι μας εμείναμε στη Πάφο. Αυτή είναι η ζωή. Εδυσκολευτήκαμε πάρα πολύ μέχρι να έρτουν να μας βγάλουν απ' το σπίτι, εμένα με τη κουινιάδα μου πρώτα, μετά ...στο σπίτι στο χωριό του άντρα μου στο Στρουμπί, 2 δωμάτια εκεί που είχαμε 14 δωμάτια σπίτι μας στη Μόρφου, 2 δωμάτια και ένα χολάκι, μια κουζίνα τόση (μικρή) χωρίς μπάνιο χωρίς τίποτε (κλαίει και αναστενάζει) αλλά η αγάπη εξήσαμε. Αυτά. Βοήθεια καθόλου από κανένα. Εχτός από τους καθηγητές της Ελλάδος που εστείλαν κάποια, που ένα πιάτο, ήμασταν 5 άτομα, εστείλαν μας 5 πιάτα ξέμαθα, 5 βαθεία, 5 πιρουνία, 5 μαχαίρια, 5 κουτάλια. Μας έστειλαν ένα ζευγάρι σεντόνια στο κάθε άτομα, και από μια κουβέρτα. Αυτά ήταν από τους καθηγητές της Ελλάδας. Αγωνιστήκαμε και αγωνιζόμαστε. Το σπίτι μας, ο τόπος μας που μεγάλωσα που παντρεύτηκα (κλαίει). (Κάνει παύση). Την τελευταία κόρη που εγέννησα εκεί, εμεγάλωσαν τα παιδιά εκεί, είχαν τους φίλους τους και το πιο συγκλονιστικό απ' όλα ήταν όταν εξητούσαν κάτι τα παιδιά τζαι δεν μπορούσαμε να τους το κάμουμε και έλεγαν 'μα γιατί; Στου Μόρφου μας το κάνετε τώρα γιατί δεν μας το κάνετε;'. Ήταν και μεγάλες κοπέλες η Στέλλα ήταν πρώτη γυμνασίου, η δεύτερη ήταν Τρίτη δημοτικού και η Τρίτη Δευτέρα δημοτικού. Εσπούδασαν, επαντρευτήκανε, εκάνανε παιδιά. Η Στέλλα, είναι εδώ στο Ωδείο Μουσικής, εσπούδασε πιάνο, μουσική. Η δεύτερη μου κόρη είναι διδάκτωρ οικολογίας, βιολογίας και τέτοια. Εδίδαξε στα πανεπιστήμια αλλά άμα δεν έχεις πλάτη ήταν, εδίδαξε στο πανεπιστήμιο στη Κρήτη σαν επισκέπτρια, μετά στο πανεπιστήμιο του Βόλου και Θεσσαλονίκης. Τώρα εργαζεται στο ΕΚΒΥ λέγεται το ελληνικό κέντρο βιοτόπων και ξέρω εγώ υγροτόπων. Η Τρίτη εσπούδασε στα ΤΕΙ αισθητικός, έχει το εργαστήρι της δικό της, έχει βοηθό, δόξα τω θεό, καλά είναι όλες τους. Κι εμείς περνάμε. Εσυγκίνησασε. Αλλά να το θυμάσαι και να σου λένε οι Παφίτισσες που εγώ τις εγνώρισα 5 χρόνια πιο μπροστά, μα τι είχατε. Και όλες τώρα έχετε και έχετε. Έτσι μας ελέαν. Όταν εκάτσαμε εδώ το '75, εε αυτό το σπίτι μας στου Μόρφου (μου δείχνει φωτογραφία από το σπίτι τους στα κατεχόμενα), μου το έβγαλαν φωτογραφία το 1991 κάποιες Γερμανίδες που ήταν ο άντρας μου υποτροφία στην Ελβετία τζαι εφιλοξενήσαμε ταις. Το κομμάτι του εσωτερικού.

Τουρκοκύπριοι, τουρκοκύπριοι. Διότι εκείνος που έκατσε μέσα ήταν υψηλόβαθμος της Cytas της δικής μας τζαι μετά ήταν των Τούρκων. Αυτό ήταν ένα εκκλησάκι που ήταν εκεί δίπλα μας του Αγίου Γεωργίου, το έκαναν πολιτιστικό κέντρο, έχει κι άλλες. Τώρα αποφεύγουμε να βγάλουμε τώρα γιατί τελευταίως που πήγαμε... τούτο εν το γυμνάσιο της Μόρφου. Η Μόρφου είχε 3 Γυμνάσια και μια γεωργική σχολή, τα δύο ήταν γυμνάσια το άλλο ήταν εμπορικό. Ήταν

μια πλατεία εκεί... Τα άλλαξαν από το τζαιρό που εκάτσαν. Εμείς δεν είχαμε Τούρκους εις την Μόρφου. Αυτές είναι οι κοπέλες που τα έβγαλαν φωτογραφία και τα εφέρανε. Δαμέ εν ο Κύκκον δεν έχει τίποτε άλλο. Τούτο εν το σπίτι της μάνας μου. Τι να κάμουμε ; Επεράσαμε. Διάφορες φωτογραφίες του σπιτιού από όλες τις πλευρές. Έτσι ήταν. Διατηρούν δηλαδή....Όταν για πρώτη φορά εκυκλοφόρησε μια κασέτα και μας την έδωσαν να την δούμε, μετά δεν καταλάβαμε το σπίτι. Γιατί είχαμε 6 κυπαρισσάκια ήμερα, φυτεμένα , εμείς τα αφήσαμε μικρά, μετά εκείνα εσκεπάσαν το σπίτι. Που είναι ρε παιδί μου, δεν το βρίσκουμε. Εκάμαν λάθος; (γελάει). Ε μετά... Αυτά. Που λες, αυτά. Αλλά ήρθαν να μας βγάλουν έξω που το σπίτι, ούτε εκάτσαμε παράνομα , και τους λέει ο άντρας μου ήταν μαθητές του, εντρεπόντουσαν. ‘ Ρε παιδιά πείτε μου τι συμβαίνει γιατί ήρθετε ; Λέουν του έκατσες παράνομα στο σπίτι τζαι ήρθαμε να σε βγάλουμε έξω’. Ένα λεπτό , πριν κάτω εγώ , μας το βρήκε κάποιος Τούρκος...Εκάμαμε κάποιο έγγραφο γιατί ήταν σπασμένα όλα, να το επιδιορθώσουμε τζαι να κάτσουμε μέσα μέχρι που να έρθει. Όταν τους έδειξε το συμφωνητικό μέσω δικηγόρου, λαλεί του να το πάρεις στην αστυνομία, το πήρε, διότι δεν είχε τότε Τουρκοκύπριες υπηρεσίες, αυτή η υπηρεσία που υπάρχει. Εεε... τζέτσι εμείναμε. Αλλά είναι δύσκολο γιατί επειδή δεν έχουμε κανένα παιδί κοντά, το πιάνει άλλος. Σαν ο πατέρας μου τζαι η μητέρα μου που εκαθόντουσαν δίπλα επαιθάναν. Ο ένας μου ο αδελφός εεε κάθετα πιο κάτω, επαιθάνε η γυναίκα του σε δυστύχημα , ο άλλος μου αδελφός ήταν στην Ελλάδα που τέλειωσε τζαι παντρεύτηκε Ελληνίδα πριν την εισβολή, τζαι εφύγαν μετά την εισβολή , τζαι πήγαν στην Ελλάδα , ήταν διευθυντής της αγροτικής τράπεζας, τζαι δεν εκαθόταν εδώ τζαι δεν μας το εδώσαν. Αυτό είναι το δύσκολο ότι δεν έχεις κάτι. Οι περισσότερες απώλειες που είχαμε ; Από ανθρώπους δεν είχαμε απώλειες παρόλο που ήταν τζαι τα δύο μου αδέρφια στρατιώτες, δεν είχαμε απώλειες. Εχάσαμε την περιουσία μας ήταν 100 στρέματα πορτοκάλια, γκρέιπφρουτ και δύο είδη πορτοκάλια. Εεε εχάσαμε το σπίτι μας, τα οικόπεδα μας. Εχάσαμεν, ο άντρας μου είχε 10.000 τόνους βιβλία. Έχασε τα βιβλία του όλα τα οποία ήταν παλιά , τα έφερνε από τη Χάκη γιατί εσπούδασε στη Χάκη, από παλαιοπωλεία και από αυτά είχαμε 3 βιβλιοθήκες σειρές ολόκληρες. Ασημικά, χρυσαφικά, τα ρούχα μας όλα γενικά. Εμείς ήρθαμε από την Ελλάδα με τα καλοκαιρινά μας που επήγαμε. Και το αυτοκίνητο μας ευτυχώς εν εχάσαμε το αυτοκίνητο. Η μόνη περιουσία που εγλιτώσαμε ήταν το αυτοκίνητο . Όπως ο πατέρας μου είχε δύο μεγάλα αυτοκίνητα Studout Bamer , αμερικάνικα αυτοκίνητα, ακόμα στέκεται το ένα εκεί έξω που το σπίτι του αλλά εφκάλαν τα μηχανήματα, φαίνεται επιδιορθώναν το άλλο. Έπιασε το αυτοκίνητο του αδελφού μου τζαι ήρτα. Τζαι με τζίνο το αυτοκίνητο εσκοτώθηκε τζαι ο αδελφός μου σε δυστύχημα ύστερα. Η μόνη δηλαδή περιουσία που γλιτώσαμε ήταν αυτά, τίποτε άλλο. Επεριμέναμε μέχρι το 2004 που ήταν το δημοψήφισμα , από εκεί και πέρα , εφόσον οι δικοί μας οι άνθρωποι, οι πρόσφυγες και μη πρόσφυγες εφηφίσαν το ‘ΟΧΙ’ , οι Τούρκοι γιατί να μας το δώσουν ; Παρόλο που αυτοί που κάθονται στο σπίτι μας, μας λένε εμείς είμαστε ένοικοι εδώ, παρόλο που το διορθώνουνε, γιατί αλλάξαν τα παρκέ, εχάλασε λέει στο σαλόνι, που επήγαμε τελευταίως. Τζαι τους είπε ο άντρας μου, όταν γίνει μία λύση τους λέει θα σου δώσω τα έξοδα που έκαμες στο σπίτι. Τζαι του λέει όι εν τα ενοίκια που καθόμαστε του λέει. Οι Τουρκοκύπριοι είναι διαφορετικά. Αυτά. Ξαδέλφια που μεγαλώσαμε μαζί, οι θείοι επαιθάναν όλοι, έμεινε τωρά μόνο

μία θεία. Μας λείπει η γειτονία μας γιατί ήταν καινούρια η γειτονιά, ήταν δικά μας τα οικόπεδα και τα πούλησε ο πατέρας μου για να έχουμε γειτόνους. Ήταν καινούρια συνοικία στο έμπα της Μόρφου, μόλις έφευγες από τη Ζώδια που ερχόσουν από την Λευκωσία. Και ήταν η καλύτερη γειτονιά με τα καλύτερα σπίτια εκεί. Οι δικοί μου όλοι εκάθονταν στην Ζώδια, ήταν που την Ζώδια η καταγωγή μου. Οι ξαδέλφες μου, οι θείες, οι θείοι που είμαστε μια οικογένεια, μέχρι τώρα δηλαδή πρέπει να βρεθούμε. Είμαστε μακριά. Εχτός που την νύφη μου και τα παιδιά της εν έχουμε άλλους συγγενείς εδώ, δικούς μου, του αντρός μου έχει πολλούς. Εν πολύ πρόβλημα. Έτσι είναι. Ούτε μετά την εισβολή γιατί μας έδωσε ο πεθερός μου ένα χωράφι, ισοπεδώσαμε το τζαι βάλαμε αμπέλι τζαι εβοηθούσαμε στο αμπέλι να πούμε όλη η οικογένεια. Δούλευα, ετελείωσα το γυμνάσιο αλλά δυστυχώς τότε δεν δούλευαν οι γυναίκες ούτε εστέλαν στην περιοχή μας τουλάχιστον αν πάνε να σπουδάσουν. Ούτε με έστειλε ο πατέρας μου στο γυμνάσιο στην Μόρφου να πούμε, με έστειλε στη Λευκωσία να είμαι και οικότροφη να μην πηγαينوέρχομαι. Αχχχχ. Να μην τα θυμόμαστε καλύτερα. Καλά έκαμες γιατί κάποτε πρέπει να τα θυμόμαστε.....Τις δουλειές μας, ένα περίπατο, μπλέξιμο, βελονάκι, όι μπλέξιμο εσταματήσαμε πλέον 2-3 φορές το χρόνο να πάμε στα παιδιά μας στην Ελλάδα, στον αδελφό μου εκεί. Ωραία. Έφερα χώμα που το περβόλι τζαι έβαλα στο τάφο των γονιών μου, στους τάφους τους εκεί. Λέω σ' αυτόν που έκαμε το τάφο, ούτε χρόνο έχει που πέθανε η μάνα μου τζαι λαλώ του μην βάλεις πάνω οτιδήποτε τζαι να φέρω χώμα, τζαι μετά πας να μου το στρώσεις. Ααααα. Να πεθάνουν στον τόπο τους αλλά εν αντέξαν, εν εμπόρεσαν. Η μεγάλη μου η κόρη έκλαιγε που έχασε το πιάνο της. Έχασα το πιάνο μου τώρα τι να κάμω. Με τις δυσκολίες μας εν τζαι ο Χαράλαμπος ο άντρας μου θα πηγαίνεις πιάνο της λέει, αυτό δεν το κόβουμε, θα πηγαίνεις τα μαθήματα σου και το πιάνο σου. Ήταν η αδυναμία της. Όταν σου λέω τα παιθικά σου...(κλαίει), έλεγε η μεγάλη η Στέλλα, η Πιανίστρια, παπά αύριο να πάμε να φάμε ψάρι; ' Της έλεγε αύριο να φέρω ψάρι να φάμε.' ' Όχι να πάμε στο κέντρο'. 'Μα κόρη μου, είναι δύσκολο να πάμε στο κέντρο'. Μα τώρα μετά την εισβολή μέσα στο Νιόβρη, Δεκέμβρη. 'Μα γιατί; ' 'Στου Μόρφου επηγαίναμε'. 'Ρε Στέλλα' της έλεγες, στη Μόρφου επηγαίναμε γιατί είχαμε το μισθό και το εισόδημα, εν επληρώναμε νοίκι. Είχαμε τα πάντα. Τωρά θέλουμε τα να αγοράσουμε στρώματα, να αγοράσουμε κρεβάτια, καρέκλες. Στην αρχή ενοικιάσαμε για να είμαστε δαμέ τωρά. Τζαι μια τραπεζαρία, τζαι ένα σαλονάκι και 2 γραφεία, έτο το ένα το γραφείο το έχουμε, το άλλο εχάλασε, έχουμε τα για ενθύμιο δηλαδή τζαι κάτι καρέκλες τα φυλάμε. Δύσκολοι καιροί. Ή ο πατέρας μου που επήγε να του δώσουν συσσίτιο, να του δώσουν τι εδικαιούτον επήγε εκεί, λέει ε πως επέρασες του λέμε ' επήα τζαι επερίμενα να μου δώκουν 2 φλυτζανούθκια του καφέ φασόλια για τόσα άτομα. Να μου δώσουν μισό μπουκάλι λάδι, να μου δώσουν εκείνο. Ε δεν ξαναπάω' λέει...(γελάει). Δεν ξαναπήγε. Πήγε μια φορά και εκείνη ήταν. Και εκεί που έκαμνε εισαγωγές ηλεκτρικών ειδών στην Μόρφου είχε και κατάστημα. Όταν ήρθε εδώ έκαμνε σουβλάκια. Και θυμάμαι είχαμε στο περβόλι κάποιον που την Πέγεια, κάποιον Τοουλί Τούμπα λέγεται. Μπορεί να τον ξέρει η γιαγιά σου στη Πέγεια. Έμενε με τη γυναίκα του στο περβόλι εκεί που είχαμε σπίτι εκεί. Όταν τον είδε τζαι κατέβηκε κάτω τζαι εκατάλαβεν τον στην αγορά: ' Ο Μάστρος μου, ο μάστρος μου να κάμνει σουβλάκια που μας εγόραζε τζαι μας επουλούσε; ' 'Να κλαίει, κάθε βδομάδα εσφαζε κουνελούθκια που την αυλή της να φέρει του

μάστρου της. Και μετά πήγε στην αγορά και πουλούσε πατάτες ανανάδες το καλοκαίρι. Δεν ντράπηκε την δουλειά, δεν ντρεπόταν την δουλειά ή οτιδήποτε, να βοηθήσει τζόλας. Η πιο τραγική γενιά είναι του παππού σου, του πατέρα μου που μεγαλώνουν. Εμάς το σπίτι εδώ στη γωνία που τώρα έκαμε τζαι σουβλατζίδικο. Ήταν κάποιου Τούρκου που ήταν γείτονας με τον κουμπάρο μου τζαι τα παιδιά του όταν ήρθε τζαι ο άντρας μου από το Στρουμπί στο γυμνάσιο, ήταν δίπλα τα σπίτια που τον κουνιάδο μου έπαιζε με τα παιδιά του. Ο ένας γιος του στη Μόρφου ήταν γιατρός, τζαι έφυγε να πάει στον άλλο του το γιο στην Αμερική τζαι ήρθε και μας έδινε τα κλειδιά, μετά την εισβολή. Χαράλαμπε του λέει έμαθα αυτό και αυτό, και ήρτα να σου δώσω τα κλειδιά όταν επιτραπεί να πάεις να κάτσεις στο σπίτι. Ο Χαράλαμπος ‘οί’ του λέει, ‘αν σου ξηλώσουν το σπίτι να πεις ότι το έκαμα εγώ;’, να είμαι υπεύθυνος του λέει. Όχι κύριε Γαματά δεν το θέλω. Εντάξει του λέει θα αφήσω τα κλειδιά σε κάποιον άλλο και όταν αποφασίσεις....Όταν είδαμε δηλαδή γιατί μας βρήκε κάποιος και του λέει Χαράλαμπε σε βλέπω να πηγαίνεσαι στο Στρουμπί, τί συμβαίνει; Έλα σιορ να σου νοικιάσω ένα σπίτι. Καλά λαλεί του πότε έχτισες εσύ σπίτι τζαι νοικιάζεις; Ενοικίασα στο Μούτταλο λέει του κάτι σπίτι, τζαι είπα να τα νοικιάζω στους πρόσφυγες να βγάζω τζι εγώ κάτι της. Ήρτε τζαι μας λέει ο Χαράλαμπος ‘ρε Αντρούλα εχάσαμε τα σπίτια μας τζαι τις περιουσίες μας τζαι οι έξυπνοι οι Παφίτες επήαν τζαι πιάσαν τα που τους Τούρκους τζαι να μας τα νοικιάζουν’. Τι λες πάμε να βρούμε αυτό που μας άφησε τα κλειδιά να τον βρούμε; Ήρταμε αλλά ο Μούτταλος ήταν γεμάτος. Εμείς που τους τελευταίους εμάθαμε. Ευτυχώς βρήκαμε τούτα τα δύο εδώ τζαι πιο κάτω του αδελφού μου τζαι μείναμε. Όχι, δεν το νιώθω. Παρόλο που καθόμαστε 35 πόσα χρόνια. Δεν το νιώθω. Δεν είναι δικό μας. Αλλά εφόσον κάθεται ενά τα περιποιηθείς ενά τα φροντίσεις. Εν μπορείς να το αφήσεις. Όλοι κάμνουν αιτήσεις στις Τουρκοκυπριακές περιουσίες εμείς εκάμαμε αλλά εν ερχόντουσαν να δει τη θέλουμε. Θέλαμε να αλλάξουμε τα παράθυρα, βάλαμε διπλά τζάμια μας έδωσα 1.500 λίρες και βάλαμε κι εμείς 2.500, βάλαμε και κεντρική θέρμανση.

Μαρίτσα Χτίστη Σοφοκλέους, 53 ετών από τα Λημνιά Αμμοχώστου

Η μέρα της εισβολής θυμούμαι, εν θα φουί ποτέ μου τζίνη η συγκεκριμένη στιγμή. Ήταν πρωί έτσι πολλά πρωί που παίζαν οι σειρήνες. Οι σειρήνες τζίνο τον τζαιρό ήταν κάτι που εμάθαμε που το πραξικόπημα. Εγώ εκαταγόμεν που ένα χωριό τα Λημνιά της Αμμοχώστου, τζαι επειδή είχαμε μια πολλά μεγάλη αυλή στο σπίτι μας εεε εν ξέρω ποίος εσκέφτηκε τζαι ανοίξαν πρόχωμα. Εν ξέρω αν ξέρεις τι ήταν το πρόχωμα, ήταν ένα μεγάλο λαγούμι, γεμάτο με σάκκους τζαι χώμα τζαι εσκεπάσαν το με ξύλα απλά για να μεν φαίνεται. Ούτως ώστε είχε βομβαρδισμούς, επειδή η Αμμόχωστο έγινε στη δεύτερη εισβολή. Επειδή προυπήρξε η πρώτη εισβολή εεε εκάμαν τούτο το πράμα για να προστατέψουν τον κόσμο που τους βομβαρδισμούς. Την ώρα που εγίνετον ο βομβαρδισμός ετρέχαν η γειτονιά όλη γιατί εφκάλαν σε κάποια σπίτια. Τζαι επειδή το δικό μας, ήταν πολλά μεγάλη σήραγγα τζαι ετρυπώσαν όλοι τζιμέσα. Το φόβο πολλά, την έννοια το τι ενά γίνει. Τούτο ήταν το πριν. Γιατί εμείς εφύγαμε θυμούμαι που τα

Λημνιά 14 Αυγούστου, 14 Αυγούστου εξημέρωνε 15 Αύγουστος η μέρα της Παναγίας . Εμείς αυτοκίνητο δεν είχαμε. Είχαμε τα τράκτα του παπά γιατί εδούλεφε σαν γεωργός. Θυμούμαι εγύριζε η αστυνομία στα σπίθκια τζαι λάλεν πρέπει να φύετε. Ο θείος μου δίπλα είσχε αυτοκίνητο. Θυμούμαι ήρτα το πρωί, λέει της μάμας τζαι του παπά άτε πρέπει να φύουμε μαζί, ούλοι μαζί, εμμ... τζαι θυμούμαι την άρνηση του παπά που εν ήθελε να φύει γιατί είσχε στο σπίτι πολλά ζώα. Ο παπάς μου είσχε τζαι γεωργία τζαι κτηνοτροφία. Στην κτηνοτροφία είσχε άνθρωπο που επληρώναμε τζαι τάιζε τα ζώα τζαι εσκεφτετον ποίος ένα τα ταΐζει. Τζαι λαλεί ‘εγώ’ Γιώτα εν φεύγω’, θυμούμαι να λαλεί τη συγκεκριμένη κουβέντα της μάμας μου ‘εγώ Γιώτα εν φεύκω’. Τζι εγώ 12 χρονών τότε θυμούμαι ούτε εμείς παπά φεύκουμε, τζεμείς μαζί σου. Κανένας ! Εφύαν ούλλοι τζαι ήρτε αστυνομικός τζαι λέει που γύριζε τα σπίθκια, δαμέ τι κάμνετε δαμέ ; Οι Τούρτζοι θυμούμαι εσπάσαν την γραμμή του Τζάος, τζεσείς είστε ακόμα δαμέ ; (κλαίει). Τζαι είσχε λεωφορείο . Η μάμα μου έπιασε, γιατί εξύμωνε τον τότε καιρό, εξύμωνε η μάμα μου τακτικά γιατί είσχε τζαι τα προϊόντα τα δικά μας , σιτάρκη, κριθάρια, έτσι πράματα, χαλούμια, αναρές , η μάμα μου τα έφτιαχνε τούτα. Επιάσαμε θυμούμαι δύο ψουμιά , 2-3 χαλούμια μες το σακκούλι τζαι μια κουβέρτα. Εγώ εν τον αθυμούμαι που έπιασα κάτι που το σπίτι που το έχωσα μέχρι σήμερα. Θυμούμαι τον παπά μου που επήε στην Συνεργατική να πιάσει λεφτά. Τζαι ο άνθρωπος λέει του Παναγή δεν μπορώ να σου δώκω λεφτά, που τα λεφτά που έχεις γιατί εκλείσαν τα βιβλία τζαι έχουν φύει. Όταν ήρτε ο παπάς σπίτι, λαλεί της μάμας ‘Γιώτα εν μου εδώσαν λεφτά’. Τζαι εγώ με τη σκέψη που είχα ότι τζαμέ που ενά πάμε δεν θα είχαμε λεφτά διότι εχτός του φόβου τζαι του αγνώστου που εν ήξερες που ενά πάεις, η μάμα μου είσχε κάτι Κωνσταντινάτα, δεν ξέρω αν ξέρεις , ήταν κάτι κοσμήματα αρχαία πολλά , ανεκτίμητης αξίας ασπούμεν. Τζαι θυμούμαι η μάμα μου, τούτα τα κοσμήματα τζαι λίρες χρυσές είσχε τα κρυμμένα κάπου τζι εγώ θυμούμαι επιλεκτικά που έπιασα τρία Κωνσταντινάτα μία λίρα χρυσή τζαι χωρίς να το πω της μάμας μου (κλαίει). Στήθος εν είχα τότες , έβαλα τα μέσα σε ένα μαντηλάκι τζέβαλα τα πίσω με μια παραμάνα τζαι χωρίς να πω της μάμας μου. Ο λόγος όμως μετά που περάσαν τα χρόνια τζαι εσκεφτουμουν ήταν τούτος, είναι ότι άκουσα τον παπά μου ότι εν είσχε λεφτά τζαι λαλώ α εν στροτζυλά τούτα τζαι να περπατήσουν σαν νομίσματα, σαν αξία, γιατί είπα της μάμας μου ‘μάμα να πιάσουμε χρυσαφικά ξέρω γω’ γιατί ο καθένας είσχε τα κοσμήματα του . Τζαι λαλεί μου ‘αφού τρεις ημέρες τζαι νάρτουμε’. Τούτη ήταν η απάντηση τζαι πράγματι έτσι ενόμιζε ο καθένας. Εεε εφύαμεν , επήαμεν σε ένα σχολείο, έξι αδέλφια εκοιμούμασταν πάνω στα θρανία. Εγώ σημείωσε 12 χρονών στη σειρά ήμουν η Τρίτη. Είχα τον αδελφό μου ακόμα ένα τζαι ακολουθούσαν οι μικρότεροι. Τζαμέ που επήαμε με το λεωφορείο, θυμούμαι στο σχολείο το συγκεκριμένο είσχε ένα βαν, τζαι λαλούσαν σε περίπτωση που ενά γίνει , ή ξανασπάσουν την γραμμή οι Τούρκοι προχωρούν τζαι έρκονται προς Φρέναρος να βάλουν τα μωρά μέσα στο βαν τζαι οι μεγάλοι να φύουν περπατητοί. Γιατί ούλοι που εμεινίσκαμε στο συγκεκριμένο σχολείο δεν είχαμε δικά μας αυτοκίνητα. Τζαι τζαμέ θυμούμαι μια τρομερή...ντάξει...θυμούμαι τη μάμα μου γενναϊόδωρος άνθρωπος που τα ψωμιά που έπιασε την ίδια μέρα ούτε που εσκεφτηκε να φυλάξει, έδωκε τα τζαμέ. Πάντα ήταν έτσι άτομα. Την επόμενη το ψωμί έλειψε. Έξι μωρά έπρεπε να φέρει τζαι ετάξαν τον φούρναρη να κάμνει ψωμί τζαι να πάει να γοράσει που τζαμέ ασπούμε. Εεμ τζαι θυμούμαι τι συγκεκριμένη

ημέρα που επήε ο παπάς μου , τζαι να σου πω τζαι κάτι που έγινε ασπούμε. Πως μια οικογένεια εξανεμιστήκαμε χωρίς να το καταλάβουμε. Επήε ο παπάς να φέρει ψωμί , τζαι λόγο του ότι ο παπάς μου ήταν σιγανών τόνων , εν ήταν να κουντήσσει να πιάσει , επήε τζαι ήρτε χωρίς ψωμί. Τζαι είπε του η μάμα ‘ Παναή ενά πάω εγώ να πιάσω ψωμί, τζαι να μείνεις στο σχολείο’. Αρχίσαν οι σειρήνες να παίζουν πάλε ότι έρχονται οι Τούρτζοι . Εγώ επήα, η μάμα στο φούρνο, τζαι ο παπάς μαζί μου. Η μάμα μου ήταν στον φούρνο με τον μεγάλο μου τον αδελφό. Εμείς εμπήκαμε μέσα στο βαν τζαι θυμούμαι συγκεκριμένα ότι αθετήθηκε ο λόγος που είπαν ότι ενά μπουν μόνο τα μωρά τζαι είσχε τζαι μεγάλους. Τζαι την ώρα που επήα να βάλω συγκεκριμένα την αδελφή μου τη μικρή τζαι τον έξι χρονών αδελφό μου μέσα είπαν εγέμισε. Τζαι Ρούλα έλα κάτω λαλώ της τζαι τράβησα την αδελφή μου τζαι εμείναμε τζαι εμείς τζαμέ. Επαίρναν μία καρότσα . Τζαι ο παπάς μου λαλεί να πάτε με τούτη τη καρότσα’. Σταμάτησε ο άνθρωπος να μας πιάσει .Γιατί ο κόσμος έφεφκε . Ένας πανικός. Δηλαδή με το που ακούνταν οι σειρήνες, όπως τα πουλιά του λαγού που φεύφκει, ούτε , ούτε που ξέρεις που πάεις, ο πανικός, εν είσχε ένα πλάσμα να σου πει τι να κάμεις. Εφέφκαν τζαι εμπαίναν στα αυτοκίνητα τους τζαι εφέφκαν τζαι τζίνιοι. Εφέφκαν τζαι αφήναν τις περιουσίες μας, λόγω πανικού και λόγω φόβου. Εμείς, εγώ προσωπικά δεν είδα Τούρκους μπροστά μου, όμως τζίνη η έννοια...Ντάξει εκαίγετουν ο Πενταδάκτυλος, η νύχτα ήταν μέρα που τις φωθκιές , τζαι λάλες ο Πενταδάκτυλος ήταν πολλά μακριά που τον τόπο μου αλλά η νύχτα εγίνετουν μέρα. Παρόλο που είσχε τζαι συσκότιση τζίνες τις συγκεκριμένες μέρες του πολέμου. Εμμ... Τζαι , ο άνθρωπος που σταμάτησε με τη καρότσα λαλεί εγώ πάω να σας πάρω ως το Ξυλοφάου νομίζω γιατί ήταν βάσεις, Ορμύδια, Ξυλοφάου κάτι έτσι γιατί εν θυμούμαι, τζαι λέει να σας πάρω μαζί μου. Εμείς εφκύκαμε τζαι τα 3 μωρά πάνω, η Ρούλα, τζαι ο παπάς μου με τον αδελφό μου τον Κούλλη, τον λίο πιο μεγάλο που μένα. Ο παπάς μου λέει πένεται εσείς αφού ενά πάτε στην Ορμύδια , τζαι πετάχτην κάτω τζαι να πάω να έβρω τη μάμα σας. Τζι εσείς αφού ενά πάτε εγώ ενά πάω να σας έβρω μετά. Ο παπάς μου εκατέβειν κάτω. Ο αδελφός μου νιώθοντας ότι μείνισκει ο αδελφός μου μόνος του επετάχτειν τζαι ο αδελφός μου κάτω τζαι λέει ενά πάω τζι εγώ με τον παπά τζαι μείναμε εγώ τζαι τα θκυο μου τα αδέλφια στην καρότσα με άγνωστους ανθρώπους. Ούτε που τους ηξέραμε τζαι πιάμεν. Τζαι πηαίναμε γεμάτο το φορτηγό κόσμο , ο άνθρωπος εν η καλή του θέληση που μας έβαλε στη συγκεκριμένη καρότσα. Ο αδελφός μου έκλαιεν. Τζαι θυμούμαι που ελάλεν που εν η μάμα ; που εν η μάμα ; . Επήαμε στο συγκεκριμένο χωριό , αλλά εκατάλαβα πως ο άνθρωπος εν επήεν Ορμύδια τζαμέ που ήθελεν να πάει. Εκατέβηκε στη Ξυλοφάου νομίζω τζαι λαλώ του ‘ όι να μας πάρεις στην Ορμύδια τζαμέ που είπες του παπά μου τζαι να έρτει να μας έβρει’. Τζαι λαλεί μου ‘ μάνα μου εν μας αφήνουν να πάμε’. Τζι εγώ θυμούμαι τζίνη την έννοια το ότι εν μας επήρε στο τόπο που είπαμε του παπά τζαι ενά μας ψάχνει να μας βρει. Ο άνθρωπος εντάξει εν τζαι...εκατέβασεν μας τζαμέ έβαλεν μας μία γυναίκα σπίτι γιατί εν βάσεις τζαμέ υποτίθεται τζαι εν εμπορούσαν να μας κάμουν κάτι οι Τούρτζοι. Με τούτο το σκεπτικό πιστέφκω ο άνθρωπος έμεινε τζαμέ , έβαλε μας μια γυναίκα...Θυμούμαι την αδελφή μου εκράτεν στα κάτζελα , τζαι επερίμενε εν έμπαινε μέσα. Στην πορεία να μεν τα πολυλογώ , ο παπάς μου εν ήβρεν την μάμα μου, γιατί η μάμα μου εμπήκαν σε ένα λεωφορείο που επιαίναν Λεμεσό. Τζαι ο αδελφός μου τζαι ο παπάς μου επηαίναν περπατητοί, ήβραν μια καρότσα άλλη

που τους επήρε σε ένα τόπο εν ξέρω τελοσπάντων τζαι μετά που πάροδο που το πρωί που ξεκινήσαμε δεν ηξέραμεν που ήταν ο καθένας. Τζαι θυμούμαι τζαι η μάμα μου είπε του οδηγού άμαν τζαι άκουσε ότι πάει Λεμεσό ‘ σταμάτα τζαι τα μωρά μου εν πίσω’, ‘Κυρία μου ενά σε πιάν οι Τούρτζοι’ λέει της. Εν με νοιάζει κατέβασμε τωρά, τζαι κατέβηκε με τον αδελφό μου κάτω να παν να μας έβρουν. Η μάμα μου ήταν ήσυχη γιατί ενόμιζε ότι μας έπιασε το φορτηγό. Τζαι άμαν είδεν το αυτοκίνητο , το βαν τζαι εν ήμασταν μέσα λαλεί που εν τα παιθκια μου τζαι ανησύχησε. Τελικά να μεν στα πολυλογώ, νύχτα αργώ εβρέθηκεν ένας δάσκαλος γνωστός που τα Λημνιά τζαι ρώτησαν τον θυμούμαι ‘ κύριε Καζαμία που εν ο παπάς μας τζαι η μάμα. Είδες τους ;’. Τζαι λέει ‘ μα γυρεύκουν σας είσαι η κόρη του Παναή ;’ . Λέω ‘ναι’. Λαλεί μου ‘να δω...’. Ο άνθρωπος τζίνος μετά που πολλές φασαρίες έφερεν τη μάμα κοντά μας. Τζαι θυμούμαι εν θα ξεχάσω ποτέ την ώρα που έρκετον που μακριά (κλαίει) τζαι είδε την αδελφή μου στα κάγκελα . Έτσι ήταν αργά νύχτα, γιατί ενόμιζε εμείς...εφύρτηκε...’ ήταν ότι πιο έντονο θυμούμαι συναίσθημα φόβου ασπούμεν. Παρόλο που τα πλάσματα εφερτήκαν μας πολλά καλά εμάς. Έβαλε τρία μωρά μες το σπίτι της 6 χρονών ο αδελφός μας νομίζω ούτε 6 εν ήταν αφού δημοτικό εν επήαινε. Τελοσπάντων τζαι μετά που τούτο, επήαιμεν σε ένα κουμπάρα μας στη Σωτήρα, στον οποία έτυχε η μάμα μου να βαφτίσει μωρό του τζαι ήρτεν τζαι ήβρεν μας ο άνθρωπος, τζαι θυμούμαι τζαι την συγκεκριμένη στιγμή που εφέκαμεν μετά που επήαιμεν , εμείνα στο συγκεκριμένο σχολείο ένα μήνα , τζαι σε ένα άλλο άλλο σχολείο ένα μήνα . Τζαι κοιμούμασταν πάνω στα θρανία. Τζαι ο Ερυθρός Σταυρός εδιαν ρούχα τότε θυμούμαι , εεε εγώ εν εποχωρίζουμουν ένα καινούριο φουστάνι που είχα , τζίνο που έφερα μαζί μου. Τζαι επήαιμεν στο σπίτι του κουμπάρου υποτίθεται, το οποίο είσχε γκαράζ , θυμούμαι ποκαλαμές εν ξέρω αν ξέρεις, ποκαλαμές εν το κριθάρι που ξηραίνεται τζαι πιάνεις το σανό τζίνο τζαι η μάμα μου έπιασε τις σακκούλες που εδιούσαν αλεύρι στον Ερυθρό Σταυρό, τζαι έραψε τζίνες τις σακκούλες με τα γράμματα τυπωμένα πάνω τζαι έκαμε κρεβάθκια. Τζαι πέφταμε χαμέ στο γκαράζ του κουμπάρου γιατί τζαι ο άνθρωπος εν τζαι είσχε...Ότι εμπορούσε έκαμεν για μας. Τζαι εμείναμεν στο γκαράζ τζίνο τζαι βοηθούσαμεν τους στις πατάτες , είχαν πατάτες, στην αρχή ώσπου να δούμε τι να κάμουμε. Ο θείος μου ο δάσκαλος, αδελφή της μάμας μου ήταν δασκάλα τζαι έμενε στη Λεμεσό , τζαι ήβραν δουλειά της μάμας μου στη Λεμεσό. Η μάμα μου ήξερε πολλά καλά τζαι ύφαινε , που κάμναν μέχρι σήμερα βιομηχανία, υφαντά, τζαι λέει της: ‘Παναγιώτα να έρτεις να υφαίνεις , να κάμνεις κουρτίνες ότι... τελοσπάντων , τζαι θυμούμαι τότες που εξεκινήσαμε να νοικιάσουμμε σπίτι στη Λεμεσό, τζαι κανέναν εν μας ενοικιάζεν γιατί ήμασταν πολλά άτομα , μωρά, 6 μωρά. Τζαι θυμούμαι το ψέμα που είπε γιατί ο παπάς μου ήταν ένας πολλά φιλήσυχος άνθρωπος, ήταν , γιατί επαίθανε ο παπάς μου σήμερα. Εν πεθαμένος ο παπάς μου. Πολλά φιλήσυχος τζαι τόλμησε τζαι είπε που τον ερώτησαν πόσα μωρά έσχεις τζαι είπε μόνο τρία. Για να μας βάλουν , για να μας νοικιάσουν το σπίτι. Ντάξει τα πλάσματα ήταν πολλά καλά σε τελική ανάλυση τζαμέ που επήαιμεν . Ενοικιάσαμεν ένα μικρό σπίτι. Ο παπάς μου επήεν στα δημόσια έργα σαν ήταν στα δημόσια έργα εννοώ έσαζε δρόμους. Η μάμα μου επήεν σε τούτη τη βούφα. Τζαι εμείς εξεκινήσαμε στα σχολεία όταν θυμούμαι όταν εγώ εμπήκα λόγω φόρτου δουλειά της μάμας εμπήκα τζαι θικιάλεξα τον απογευματικό κύκλο. Είχαμε την επίλογη τότες γιατί ελειτουργούσαν τζαι πρωί τότες τζαι απόγευμα. Λόγω του ότι ήρταν οι

πρόσφυγες τζαι τα σχολεία για να ...ήταν... εν εμπορούσαν να καλύψουν τις τάξεις μόνο πρωινά τμήματα , τζαι λειτουργούσαν τζαι τα απογευματινά. Εγώ edιάλεξα θυμούμαι τον απογευματινό κύκλο για να βοηθώ στις δουλειές το πρωί. Θυμούμαι το πολλά έντονα τούτο. Ντάξει...Μετά ένας – ένας έπιανε το δρόμο του. Τα αδέρφια μου εσπουδάσαν . Εδουλέφκαν τζαι εσπουδάζαν όμως. Εγώ τζαι η αδελφή μου εε εντάξει , οι δυνατότητες μας ήταν πολλά δύσκολες για σπουδές εξεγράψαμεν το . Ούτε καν . Παρόλο που πάντα άρεσκε μου η ζωγραφική ήθελα που πάντα να ασχοληθώ με την ζωγραφική. Τζαι δυστυχώς τζίνο ήταν ένα όνειρο που λαλείς ξεγράφεις το γιατί εν εμπορούσες. Ποιος ήταν να σου στέλνει λεφτά; . Θυμούμαι την αδελφή μου που εβοήθαν ακόμα, όταν έπιασε δουλειά ο αδελφός μου ήταν στο Ανώτερο Τεχνολογικό Ινστιτούτο, τζαι είσχε την ευκαιρία τότες να πάει, τζαι μετά στον στρατό. Τζαι εγόραζε του τα βιβλία η αδελφή μου. Έναν καλό που έφερε που τα πολλά κακά που έφερε, ήταν η σύνδεση της οικογένειας. Τζαι πραγματικά είμαι πολλά περήφανη για την οικογένεια μου σήμερα, όι γιατί ασπούμεν...Είμαστε 6 παιθκια τζαι πολλά αγαπημένοι. Ύστερα που τούτο ούλο τον αγώνα της επιβίωσης πιστέφκω έφερεν τούτη τη σύνδεση που έχουμε μεταξύ μας, πραγματικά, τζαι εννοώ το. Εγώ εξεκίνησα στα 19 παρά αρραβωνιάστηκα τον άντρα μου τζαι ήρτα Πάφο. Τζαι ξεκίνησα το δικό μου αγώνα στα ξενοδοχεία . Εγώ εν ήξερα καν τι ήταν τα ξενοδοχεία. Ο άντρας μου ήταν σπουδασμένος όμως ετέλειωσε διοίκηση ξενοδοχείων τζαι εμπήκαμε τζαι ξεκινήσαμε στα ξενοδοχεία , πρώτα σαν cashier, ταμείας τζαι μετά μεγαλώνοντας την δική μου οικογένεια. Ναι, η μητέρα μου μέχρι την σύνταξη της... Αα πριν την εισβολή ; Όι, ήταν στο σπίτι αλλά εδούλεφε στα δικά μας χωράφκια. Δηλαδή η μάμα μου εφύτεφε πατάτες , είχαμε λεμόνια , πορτοκάλια, τον τζαιρό που ήταν οι πατάτες , το σιτάρι , το κριθάρι που αλέθαν. Επαίρναμε εμείς εργάτες , αλλά η μάμα μου ήταν πάντα στα χωράφκια μαζί με τον παπά μου. Απλά είσχε πολύ γη ο παππούς μου, πολυ έκταση γής. Θυμούμαι μέχρι τζαι βαμβάκι έβαλε γιατί το νερό σε κάποιον τόπο της περιοχής μας αλμύρησε, εφάλυρησε έτσι τζαι εν έκαμνε η συγκεκριμένη περιοχή έτσι τζαι βαμβάκι εβάλαμε, έβαλε. Επουλούσε τα προϊόντα του, πορτοκάλια, ότι θέλεις είχε σπίτι. Αλλά κανένας εν εδούλεψε σε ξένους εργοδότες πριν, αλλά μετα εμάθαν τζαι τους ξένους εργοδότες. Ειδικά η μάμα μετά που τζίνο επήαινε σε έναν που επλυνίσκαν πατάτες , γιατί μετά που την βούφα επόνησε τα χέρια της, ρευματοαρθρίτιδα μια αρρώστεια που εν κληρονομική. Άρχισε να εξελίσσεται πάνω της οπότε εδούλεψε σε ένα εργοστάσιο που έκαμνε πατάτες την τελευταία φορά. Οι Λεμεσιανοί ; Εγώ μπορώ να πω εκτός...πάρα πολλά καλά, δεν μπορώ να πω ότι είχαμε πρόβλημα. Τζαι είδες μετά στη Σωτήρα της Αμμοχόστου που επήαμεν τζαι οι κουμπάροι φυσικά ήταν πάρα πολλά ζεστή τζαι η γειτονιά. Εγώ θυμούμαι την καλήν πλευράν, γιατί είσχε μια γυναίκα θυμούμαι που ήθελε να με υιοθετήσει. Εμένα την ίδια, τζαι η μάμα μου εν ήθελε. Απλά η γυναίκα ήταν μόνη της εν είσχε παιθκια η γυναίκα. Λαλεί της ‘ Παναγίωτα εν πολλά τα παιθκια σου, να μου δώσεις την κόρη σου την συγκεκριμένη ;’. Εμένα βασικά , τζαι θυμούμαι την άρνηση της μάμας μου, ούτε τζεγώ ήθελα. Παρόλο που την αγαπούσα σαν γιαγιά , αγαπούσα τη γυναίκα τη συγκεκριμένη , αλλά όι για να πάω να μείνω μαζί της, έστω τζαι αν επωφεληθώ με τζίνα που θα μου edían μετά θάνατον. Τζαι εφύαμε επήαμε Λεμεσό , τζι ο παπάς μου λέει εφύαμεν να πάρουμε τα παιθκια μας Λεμεσό να μορφωθούν, να σπουδάσουν. Στην Λεμεσό η μόνη αντίδραση ήταν ότι δεν εβρίσκαμε σπίτι. Οι

ανθρώποι με το δίκιο τους έξι παιθικά , τζαι θκυο γονείς εσκεφτούνταν τις φθορές του σπιθκιού. Αλλά γενικά τζαμέ που επήαμεν εγώ πιστεύφκω πως λόγου οι γονείς μου ήταν πολλά καλοσυνάτοι ανθρώποι του χωρκού, στα μάθκια τους είχαν την εικόνα των γειτόνων των Λημνιών τζαι ήταν απλόχεροι όπως ήταν στα Λημνιά, ήταν τζαι τζαμέ που επήαμε οπότε εν είχαμε κάτι τζαμέ που επήαμεν , επερνούσαμε καλά. Εδεχτήκαν μας. Μετά που το ενοίκιο εγώ είχα μια φίλη που εξούσαν σε κάτι πολυκατοικίες οι γονείς της. Επήαμε τζαμέ θυμούμαι. Το συγκεκριμένο σπίτι που επιάσαμε, τούρκικο σπίτι, η μητέρα μου εν ήθελε να πάει γιατί επεριμέναν μια ζωή ότι αύριο ενά πάμε στα Λημνιά, αύριο ενά πάμε στα Λημνιά γιατί επικρατούσε τούτο το πράμα. Εεε... Το σπίτι το συγκεκριμένο ήταν άδειο , ήταν η φίλη μου στο γωνιακό τζαι είσχε τζαι πολυκατοικίες , έτσι σπίθκια με δύο υπνοδωμάτια , ήταν δύο πάνω, μια κουζίνα μικρή τζαι ένα προχώλ μπροστά τζαι θυμούμαι ότι επήα με τον αδελφό τον μικρό τζαι ασπρίσαμε το. Εγώ τζαι τζίνος τότες ήταν που τα σπίθκια που εφύαν οι Τούρτζοι τζαι αφήκαν , τζαι επήα εγώ με τον αδελφό μου τζαι ασπρίσαμετο για να πείσουμε την μάμα μου να πάμε να ζήσουμε τζαμέ. Τζαι όταν επήαμε ‘ μάμα πρέπει να μείνουμε δαμέ, γιατί να είμαστε στο ενοίκιο γιατί να πληρώνουμε λεφτά ; εν μούχτι , ενά μας μείνει , έσχει τζαι αυλή, τζαι με τα σχίλια ζόρκα εμεταπείσαμεν την να πάμε τζαμέ. Τζίνο το σπίτι υποτίθεται εμεγαλώσαμε τζαι έφρα αρραβωνιασμένη που τζιμέσα στο συγκεκριμένο. Τζαι όταν εκτίσαν κάτι πολυκατοικίες απέναντι , η μάμα μου εμετακόμισε τζαι εδώκαν της διαμέρισμα με τα ελεύθερα τα 2 μου αδέλφια τζαι πήγαν μαζί της στο καινούργιο το σπίτι, τζαι τζίνο εν εγκατελειμένο τζαμέ, δεν το εδώσαν πουθενά. Μόλις είπαν ότι άνοιξαν τα σύνορα οι άντρες ούλοι εν ήθελε κανέννας να πάει, εγώ , η μάμα μου , οι αδελφές μου τζαι οι νύφες μου, τυγχάινει ναν τζαι οι νύφες μου πρόσφυγες. Ηθέλαμεν να πάμε, ήταν θυμούμαι το συναίσθημα τόσο έντονα που ήθελα τόσο πολλά να πάω εε τζαι επήαμεν. Μετά που πολλές ώρες ταλαιπωρίας , γιατί επεριμέναν πολλοί τελοσπάντων. Εντομεταξύ όταν επηαίναμε ήταν να οδηγήσει η νύφη μου η μια νομίζω το αυτοκίνητο της τζαι να πάμε όλες μαζί. Πηγαίνοντας στον αδελφό μου λαλεί ‘ Μα που να πάτε μόνες σας, τζαι εν ξέρετε τι ενά αντιμετώπιζεται, άτε ενά πάω εγώ μαζί σας’. Τζαι θυμούμαι την τελευταία ώρα που εμπήκε ο αδελφός μου μαζί , παρόλο που λαλεί ‘ εγώ εν θέλω να δείξω διαβατήριο, ούτε τίποτε’. Αλλά ήταν τόσο το συναίσθημα έντονο τζαι πήαμε . Τζαμέ άλλες στιγμές , δύσκολες . Εφτάσαμεν , για μένα ήταν όπως πραγματικά να σταμάτησε ο χρόνος, δεν άλλαξε τίποτε, εχτός του ότι το πατρικό μου το είχανε γκρεμίσει. Πηγαίνοντας δεν θα ξεχάσω τη μάμα που δεν έβρισκε το σπίτι τζαι λάλεν ‘εκάμαμεν λάθος’. ‘Μάμα ήταν δαμέ το σπίτι μας’. Τζαμέ ανακάλυψε ότι εν πουτζαμέ που έλειπε το σπίτι. Έβρεχε τρομερά τζίνη την ημέρα που επήαμεν παρόλο που ήταν ήντα που ήταν. Έβρεχε τρομερά πάρα πολλά. Θυμούμαι που κατέβηκε κάτω τζαι γονάτισε. Ήταν τρομερές εμπειρίες τούτα. Εφύαμεν...θέλω να ξαναπάω πίσω. Επήαμε ακόμα μια φορά για να πάρουμε τα παιθικά μας, επήαμεν τα αδέλφια ούλα μαζί. Να τους δείξουμε απλά... γιατί ο Άντρος ο μεγάλος εθυμάτουν τα χωράφκια, ενώ εγώ εν εθυμούμουν τίποτε που την περιουσία του παπά μου. Δηλαδή αν μου πεις , μόνο το σπίτι εθυμούμουν τζαι ένα κομμάτι χωράφι που ήταν 50 σκάλες , που ήταν η Κρήνη η λεγόμενη. Που επηαίναμε τζαι μαζέφκαμε που είσχε τζαι σπίτι τζαμέ που εμαείρευκεν η μάμα, στο χωράφι το συγκεκριμένο , ένας κάμπος , γη δική μας. Μόνο τζίνο θυμούμουν τα άλλα ούλα εν ήξερα

τίποτε. Τζαι θυμούμαι τον αδελφό μου ‘ να πάω να σας δείξω, τουλάχιστον αν γίνει κάτι , τουλάχιστον να ξέρετε τζι εσείς. Επήαμεν ακόμα μια φορά, η μάμα μου θέλει πάρα πάρα πολλά να ξαναπάει, εγώ όμως όχι. Γιατί φεύγοντας αφήνεις πίσω σου το μισό σου ευατό πιστέφκω , εν μπορώ να διανοηθώ ότι ενά πάω τζαι να φύω. Είναι συναισθηματικά για μένα, παρόλο που 12 χρονών ήμουν, έχω πολλά καλές θύμισες που τζίνω τον τόπο. Ντάξει τωρά ξέρω που εν τα χωράφκια, έδειξε μου ο Άντρος. Απλά αν γίνει κάτι να ξέρω ότι ναι τούτο το κομμάτι εν δικό μου. Αυτά. Α...εξέχασα να σου πω τζαι για τα κοσμήματα ότι μετά που αρκετό τζαιρό ετόλμησα τζαι έδωκα τα της μάμας μου. Θυμούμαι τη μέρα τζίνη , που μόλις της τα έδωκα εφύρτηκε. Θύμουμαι το έντονα. Την λίρα εκρέμασεν μου την στο γάμο. Έχω τζαι το Κωνσταντινάτο, έχω το φυλαγμενό, γιατί πιστέφκω είναι ένα κομμάτι μου που τα Λημνιά. Όση αξία τζαι να έσχει, δεν με νοιάζει. Εκατάφερα τζαι κουβάλησα το μαζί μου τζαι εν ένα κομμάτι μου που τζίνω τον τόπο. Ντάξει , είμαι στην Πάφο, αγαπώ τούτο τον τόπο, γιατί φιλοξενάμε. Εν θα νιώσω ποτέ Παφίτισσα. Τζαι πάντα αν με ρωτήσεις δεν θα πω είμαι που την Πάφο, μένω Πάφο. Αλλά ενά πω είμαι Βαρωσιώτισσα τζαι ζώ στη Πάφο. Αλλά τα παιθκια μου δεν ξέρω τι θα πουν. Εγγεννηθήκαν στην Πάφο. Αν τζαι εκαλλιέργησα τους έτσι λίον πολλά, να μάθουν να αγαπούν τον τόπο τους. Αλλά άμαν εν ζήσεις , να έσχεις αναμνήσεις για τζίνω τον τόπο, αγαπάς το γιατί σου το λαλούν κάποιιοι αλλά ένεν το ίδιο. Αυτά!

Σοφία Αδαμίδου Νικολάου, 68 ετών από τη Σύγκραση Αμμοχώστου

Η εισβολή βρίσκει μας στο χωριό μας στη Σύμβαση. Εεε εγώ ήμουν τότε 28 χρονών. Όταν έγινε η επιστράτευση ο άντρας μου έφυε αμέσως τζεγώ έμεινα σπίτι τζεγώ ήμουν 9 μηνών . Είχα τζαι ένα μωρό. Όταν έφυε ο άντρας μου. Ξέρεις νιώθει τζαι ένα μεγάλο κενό όταν είσαι τζαι έγκυος. Εσκεφτουμουν τι θα έκαμνα. Τζαι στη κατάσταση της εγκυμοσύνης που ήμουν. Ήταν η μάμα μου δίπλα μου τζαι τα αδέλφια μου. Όσο αν είναι είχα κάποια στήριξη που τούτους. Εν πάση περίπτωση στην αρχή ενομίζαμε πως ήταν κάτι αστείο. Μετά αντιληφθήκαμε τη σοβαρότητα της κατάστασης. Διότι άρχισαν οι βομβαρδισμοί γιατί πιο κάτω ήταν η ναυτική βάση του Μπογαζιού τζαι κάθε λίο επηαίναν τα τούρκικα τα αεροπλάνα τζαι βομβαρδίζαν. Που τη στιγμή που αρχίσαν οι βομβαρδισμοί τζαι αρχίσαν τζαμέ στο τούρκικο το πολεμικό αντιληφθήκαμε ότι κάτι σοβαρό εσυνέβαινε. Α τζαι πριν λίο έγινε το πραξικόπημα , αν τζαι υπήρχαν πληροφορίες για την τούρκικη εισβολή εμείς είμαστε, ενομίζαμε ότι θα γινόταν τζαι η Ένωση. Εν πάση περίπτωση, αμέσως όταν άρχισαν οι επιδρομές οι αεροπορικές , επιάσαμε μερικά φαγώσιμα, δηλαδή ξηρά τροφή κατά τους στρατιώτες τζαι φύγαμε τζαι πήαμε μέσα σε κάτι περβόλια. Επειδή είχαμε ακούσει τότε για τους Κρητικούς το '40 ότι επήραν ορισμένα διάφορα φονικά όργανα πιάσαμε τζ εμείς διάφορα πράματα, μαχαίρια τζαι ξέρω γω. Επήαμε πουκάτω που τις πορτοκαλιές , εκάμαμεν 3-4 ώρες , αλλά όταν είσαι τζαι έγκυος τζαι έσχεις τζαι μωρό, μπορεί το μωρό να καθλωθεί ώρες ; Εκαταλάβαμεν ότι η υπόθεση θα συνεχιζόταν τζαι εστραφήκαμεν στο σπίτι μας. Επεράσαν , είμαστε μεικτό χωριό εμείς. Την ώρα που εβομβαρδίζαν τα αεροπλάνα που πάνω οι Τουρκοκύπριοι του χωριού μου μαζί με τους

Ελληνοκύπριους ήταν στα καφενεία τζαι παίζαν πιλότα. Μάλιστα οι Τουρκοκύπριοι εσχολιάζαν τις επιδρομές τζαι λαλούν ‘ ήντα που θέλουν τούτοι τζαι ήρτασιν τζαι να μας χαλάσουν την ησυχία μας’. Ύστερα όμως όταν αντιληφθήκαν ότι ήταν πολλά σοβαρό πράμα η εισβολή εμείναν στα σπίθκια τους τζίνιοι , τζεμείς στα σπίθκια μας. Τελοσπάντων να τα λέμε τζαι σε γρήγορο ρυθμό, έγινε ο πρώτος γύρος της εισβολής που διάρκησε 3 μέρες αλλά πραγματικά κάτω από το κράτος του φόβου. Πραγματικά δεν μπορώ αν περιγράψω με λόγια πόσο εφοβούμουν. Πιθανότατα να ήμουν τζαι πιο ευαίσθητη επειδή ήμουν τζαι έγκυος, πιθανότατα επειδή έλειπε τζαι ο άντρας μου τζαι ήταν στα ΛΟΚ στον Άγιο Χρυσόστομο τζαι ήταν χωρίς υπερβολή μια τραγική γραμμή ο Άγιος Χρυσόστομος. Τζαι είχα μεγάλη έννοια . Δεν μπορώ να σου πω πόσο εφοβούμουν. Τελοσπάντων, ούτε νέα που τον άντρα μου ούτε τίποτε. Οι δε νέες κοπέλες του χωριού μου που πήαν οι αντράες οι αρραβωνιαστικοί τους στο πόλεμο ήταν απαρηγόρητες δηλαδή τζαι επικρατούσε τζίνο το πράμα του θρήνου, ξέρεις, δικαιολογημένα . Επέρασε ο πρώτος γύρος της εισβολής, εεε εμεσολάβησε ένα μεσοδιάστημα που ξέρουν τα γεγονότα οι πάντες τζαι άρχισε ο δεύτερος γύρος. Κάποιος μου έφερε μήνυμα που τον άντρα μου ότι τον είδαν τελοσπάντων τζότι ήταν καλά. Εεε να μεν το επικεντρώνουμε στον άντρα μου γιατί τούτη η υπόθεση εν τζαι αφορούσε μόνο τον άντρα μου, αφορούσε ούλη την Κύπρο. Όταν έγινε η πρώτη εισβολή τζαι εγίνηκαν πρόσφυγες που την Κερύνειαν τζαι περίξ της Κερύνειας, εμείς εθεωρούσαμε τα σαν παραμύθια. Εν εμπορούσαμε να πιστέψουμε ότι θα ακολουθούσε τζαι δεύτερος γύρος. Τζαι θα ήταν τόσο τραγικά τα πράγματα. Τζαι θυμούμαι μέσα στο μεσοδιάστημα τούτο εβρεθήκαμε με τα αδέρφια μου τζαι κάμαμεν τζαι ένα τραπέζι σπίτι γιατί εν ήταν στρατεύσιμοι τα αδέρφια μου τζαι ήταν μεγάλοι σε ηλικία. Τζαι σχολιάζαμε τζαι λέγαμε είναι δυνατόν να φύγουν τα πλάσματα που το σπίτι τους χωρίς τίποτε ; Εεε έτσι Ιωάννα μου λέγοντας τζαι ζώντας αυτή την κατάσταση, έγινε ο δεύτερος γύρος τζαι γινήκαν μερικές τυπικές συνομιλίες μεταξύ Ελλάδας τζαι ξέρω γω. Τούτα εν σε άλλο επίπεδο. Επεριμέναμε ότι κάτι θα γινόταν. Οπότεν ενύχτωσε, τη πρώτη μέρα του δεύτερου γύρου ενύχτωσε . Ήταν μια μία μέρα όπως λαλεί τζαι ο Βασίλης Μιχαηλίδης μουλωτή, νύχτα μουρωμένη, έτσι ακριβώς , λες τζαι επικρατούσε μια σκιά του θανάτου πάνω που τα σπίτια μας θυμούμαι επέφταμε τζαι έξω τζόλας , τζαι δεν κοιμήθηκα τζαι είχα ένα μικρό ραδιόφωνο να ακούσω τα αποτελέσματα των συνομιλιών που κάμναν οι μεγάλοι μας, να δούμε τελοσπάντων τι θα γινόταν. Αντί να ακούσω οτιδήποτε άκουα τα τούρκικα αεροπλάνα που μόλις εχάρασε το φώς, ούτε Ανατολή ήταν ούτε τίποτε . Ήταν που μόλις άρχισε να φέγγει , ήταν 3μιση – 4 το πρωί τζαι άκουσα τα αεροπλάνα, τζαι σηκωθήκαμε που πέφταμε έξω τζόλας, τζαι επήαμεν σπίτι. Αντιλήφθηκα ότι ήταν πολύ άσχημα τα πράγματα. Διότι έβλεπα που το παράθυρο μου, εεε συνέχεια φορτηγά με στρατιώτες να ανεβαίνουν πάνω σε ένα ύψωμα που ήταν στο χωριό μου, τζαι πάνω στο ύψωμα , τη γραμμή έτσι, την ακραία γραμμή τελοσπάντων του υψώματος ήταν γεμάτη με φυλάκια. Τζαι υπέθεσε εγώ με τις λίες στρατιωτικές γνώσεις που είχα ότι θα επανδρώναν τα φυλάκια τζίνα. Εφκαίναν τα φορτηγά τα στρατιωτικά γεμάτα τζαι κατεβαίνουν γεμάτα . Δηλαδή ήταν όλοι αναδίπλωση, ένας τρόπος φυγής των στρατιωτών. Αντιλήφθηκα ότι ένα πολλά μεγάλο κακό θα γινόταν. Εντομεταξύ ήρθε τζαι ο άντρας μου που το στρατό. Το πρώτο πράμα που έκαμε με τα γένια θυμούμαι, αγριόφατσα, λαλώ να πλύνω τα ρούχα του. Έβαλα τα μες το πλυντήριο να τα πλύνω

τζαι αντί να φκεί η στολή η στρατιωτική όπως ήταν , εφκήκε κομμάθκια – κομμάθκια. Τόσο άλας είσχε πάνω που τις πολλές μέρες, έκαμε 10-15 ημέρες ασπούμεν τζαι θυμούμαι που τα επέταξε . Λαλεί μου ο άντρας μου ήμουν στον Άγιο Χρυσόστομο εδώκαν μου λίες ώρες άδεια τζαι σκέφτηκα , τζαι πέρασα που τις βάσεις που είχαμε ένα συγγενή τζαι ρώτησα τον αν δέχεται να πάμε , να πάρω την οικογένεια μου τζικάτω , τζαι να πάμε ούλοι τζικάτω, τζαι τα αδέρφια μου τζαι η μάμα μου τζαι ο παπάς μου εν πάση περίπτωση. Τζαι λαλώ του ‘ γιατί έκαμες τούτη τη σκέψη;’ . Τζαι λαλεί μου ‘ απ’ότι είδα εν πολλά άσχημα τα πράματα, ενά μας πιάσουν τζ εμάς οι Τούρκοι’. Ηδη άρχισαν ασπούμε η απέλαση των Τούρκων, έπεφτε το ένα χωριό μετά το άλλο τζαι έρκουνταν. Αφού οι στρατιώτες μας με ποιαν ;.....αφού ξέρεις υπήρχε μεγάλη προδοσία. Εε άρχισαν να υποχωρούν τζαι οι Τούρκοι να προχωρούν. Μάλιστα ακούσαμε , όι που το στόμα του άντρα μου που άλλους ότι μέσα στο κάμπο του Λευκονίκου που είναι η καρδιά της Μεσαωρίας , αρκέφκαν τζαι πέφταν αλεξιπτωτιστές. Που αντιληφθήκαμε ότι δεν υπήρχε σωτηρία, αμέσως οι αλεξιπτωτιστές ήταν να συνεχίσουν που το χωριό μας ήταν 10 – 15 km ούτε τόσο. Λαλεί μου ‘βάλε ότι μπορείς τζαι φεύγουμε ’. Εεμ εγώ αφού η οικογένεια μου ήταν δίπλα μου, συναισθηματικά ήμουν τόσο δεμένη αφού έφκαινε που τη μιαν πόρτα ήταν η μάμα μου , που την άλλη ήταν ο αδελφός μου με 8 παιδιά, ήνταως ενά φύω τζαι να μεν πάρω τα αδέρφια μου; Εν γίνεται, έπρεπε κάτι να κάμουμε. Λαλεί μου, ‘εσκέφτηκες λαλεί μου’ να πάρουν με τα μωρά της οικογένειας, τουλάχιστον να γλιτώσουμε τα μωρά τζαι οι ενήλικες προστατεύουν τον εαυτό τους. Επιάσαμεν μες το αυτοκίνητο μας, ένα saloon αυτοκίνητο, μικρό, εβάλαμε καμιά δεκακάρκα μωρά μαζί τζαι το μωρό μου τζαι τον άντρα μου. Αλλά να στραφώ λίγο πίσω, την προηγούμενη της εισβολής, του β’ γύρου της εισβολής, είδα ένα όνειρο το οποίο θεώρησα προφητικό. Είδα ότι , εε η φορεσιά του άντρα μου η καλή του, τζαι το πανωφόρι μου , ένα πανωφόρι γούνινο όπως του Εσκιμώου εφάν μου το οι γότρυες τζαι πήα τζαι άνοιξα το αρμάρι μου τζαι έφκαλα το πανωφόρι μου, έφκαλα τη φορεσιά του άντρα μου τζαι έβαλα την τζαμέ. Την ώρα που μου είπε ο άντρας μου ετοιμάσου τζαι φέφκουμε έπιασα μια βαλίτσα τζαι έβαλα λία ρούχα του μωρού που θα γεννούσα τζαι ελάχιστα ρούχα του μωρού μου. Ο άντρας μου εβιάζετον ασπούμεν , ήξερε ότι εντός ολίγου ήταν προ των πυλών . Έβαλα μέσα στην βαλίτσα τούτα που σου λέώ, έβαλα μια κατσαρόλα, ένα μπρίκι τζαι τα μωρά ούλα, άνοιξα το ερμάρι μου τζαι είπα του άντρα μου αν θα ξαναστραφείς εσύ τωρά που ενά μας πάρεις εις τις βάσεις τούτα τα σεντόνια τζαι τούτα τα πράματα πιάστα, ξέρεις έβαλα του τζαι κάτι πιρουνάκια ασημένα. Μες την εισβολή , μες το χάος εσκεφτούμαστιν τζαι τούτα τα πράματα. Κάποια πράματα που είχαν αξία έβαλα τα πας το κρεβάτι κατά σειρά, εγύρισα στο το σπίτι μου έτσι όπως ήταν τζαμέ, εμπήκαμε μες το αυτοκίνητο , επήα ερώτησα τα αδέρφια μου ‘ εσείς τι θα κάμετε ;’ , λαλεί ο αδελφός μου τζαι οι αρφούες μου οι θκυο ‘εσείς πιάστε τα μωρά τζαι πάρτε τα, εμείς ενά μείνουμε να πολεμήσουμε ’. Πολεμιστές , ήταν τόσο χρονών , 45 χρονών τζαι είσχεν να πολεμήσουν . Εν πάση περίπτωση ‘ εμείς ενά μείνουμε’ λαλεί ‘ ενά έρτουν οι Τούρτζοι τζαι να πιάνουν τα χωριά μας έτσι ενά μείνουμε ; Να πάεις με τον άντρα σου να σας πάρει τζαι να στραφεί τζαι τούτος ’. Ο άντρας μου έπρεπε να παρουσιαστεί εις την μονάδα του . Ντάξει ; Διότι λίγες ώρες είχε άδεια. Εν πάσιν περίπτωση επήαμεν, εξεκινήσαμεν , επέρασα που την μάνα μου είπα της ότι φεύκουμε. Εε η μάνα μου έκλαιε θυμούμαι. Λαλώ της : ‘ Γιατί

κλαίεις ; ’, ‘Ότι τζι αν γίνει εγώ εν φεύκω , εγώ δαμέ εγεννήθηκα , δαμέ ενά πεθάνω τζι ας με πιάσουν οι Τούρτζοι. Ήντα που να μου κάμουν ; Ας με σκοτώσουν ’. Τελοσπάντων εσυνεχίσαμε το ταξίδι μας εμείς , εις το ανεβαίνοντας να φύουμε που το χωριό μου εγύρισα πίσω τζι τζίνη την ώρα έτσι αμίλητη εγώ , λαλώ ότι τζι να συμβεί ενά ξανάρτω. Εσυνεχίσαμε με το αυτοκίνητο, επήα , εφτάσαμε σε ένα χωριό, επεράσαμε τον Άγιο Γεώργιο, επεράσαμε το Αγνάντι τζι φτάσαμε στο Σπαθαρικό. Στο Σπαθαρικό εβομβαρδίζαν, επέρασε βομβαρδιστικό τούρκικο. Τζι αθυμούμαι ο άντρας μου επλεύρισε το αυτοκίνητο κάτω που κυπαρίσσια για να μεν είμαστε ορατή κάτω που τους πιλότους . Εεε επέρασεν το αεροπλάνο τζι ξεκινήσαμε τζι περάσαμε τζι πιάσαμεν το δρόμο της Αμμοχώστου, στους ελεύθερους τόπους. Εφτάσαμε σε μιαν περιοχή που εν ήταν αμιγείς τούρκικη , όι μάλλον ήταν αμιγείς τούρκική τζι ήταν άνδρων Τούρκων. Εσταμάτησε μας ένα τανκ, τζι λαλεί μας ‘βρε παιδιά από που πάνε στην Αμμόχωστο ; ’. Ήταν καλαμαράς , ήταν ελληνικό. Τζεμείς ήμασταν ακριβώς απέναντι σε αμιγείς τούρκικη περιοχή. Τζι λαλεί του άντρα μου : ‘Από δω’ τζι έδειξε του δια χειρός θυμούμαι που σχολίασε ο άνθρωπος : ‘Φανταστείτε ήντα που γίνεται όταν ο Τούρκος, ο Έλληνας ο αξιωματικός που οδηγά ένα τανκ δεν ξέρει πως να πάει στην Αμμόχωστο χωρίς χάρτη χωρίς τίποτε , τι κατάσταση εν τούτη ;’ . Τζι επήαμεν , Ιωάννα μου εφτάσαμε στις βάσεις , εκατεβήκαμεν , τζι αμέσως ο άντρας μου...άρχισε να νυχτώνει, ξοπίσω ήρτε τζι ο αδελφός μου , η μάνα μου έμεινε μαζί με το παπά μου τζι δύο παιδιά τα οποία η μάνα μου έπιασε, να πούμε υιοθέτησε τα. Μόλις ενύχτωσε λέει ο άντρας μου ‘εφόσον οι δικοί μου εν στο Τρίκωμο, τζι οι δικοί σου στην Σίγκρα με τα παιδιά να στραφούμε πίσω να πάμε να τους φέρουμε. Μόλις εφύαν, εγώ με την αδελφή μου , ήρτε τζι η αδελφή μου εντωμεταξύ δακάτω, επήαμεν τζι γονατίσαμε μες το μπάνιο της συμπεθεράς μας που θα μας εφιλοξενούσε. Ήταν φιλοξενία ; Αφούς ενά σου πω σε λίο ότι έφτασε τζαμέ 200.000 κόσμος μες τζίνη την αυλή. Εγονατίσαμε τζι παρακαλούσαμε να παν τζι να έρτουν τόσο ο αδελφός μου όσο τζι ο άντρας μου καλά , διότι εν τζι ξέραμεν τι θα γινόταν. Οι βομβαρδισμοί εσυνεχίζονταν περιοδικά. Εεε έτσι όπως ήμασταν γονατιστοί και το μωρό ήταν δίπλα μας τζόλας ήρταν ο αδελφός μου τζι ο άντρας μου . Τζι εν ξέρω ο άντρας μου πάνω στη σύγχυση του ‘ξιχάστε’ λαλεί ‘χωρκό ξιχάστε γονιούς, ξιχάστε τα πάντα. Βομβαρδίζουν οι Τούρτζοι που την θάλασσα του Τρικώμου τζι πόμπες πέφτουν μες το κάμπο της Σίγκρασης τζι εν εμπορέσαμε να περάσουμε τζι έτσι εμείναμε.’ Μόλις μας είπαν έτσι δεν μπορώ να σου πω τι κλάμα τζι τι...αφού ξέρεις εν οι δικοί μας, οι γονείς μας τζι τα πεθερικά μου τζι οι γονιοί μου. Με την αδελφή μου επερπατούσαμε τζι κλαίαμε έτσι αμίλητες μες τζίνο το χώρο που ήδη άρχισαν να καταφτάνουν πρόσφυγες που ούλη την Καρπασία , που ούλη την Αμμόχωστο εν πάση περίπτωση που την περιοχή της Αμμοχώστου. Ο κόσμος έκλαιεν, λέει μου ο άντρας μου ‘έλα να σου πω στην κατάσταση που είσαι πήαινε πέσε μες το αυτοκίνητο’ , ‘εξέχασα να σου πω ότι έβαλα τζι ένα πάπλωμα, γύρε την μαξιλάρα την μπροστινή τζι άνοιξε το πάπλωμα βάλτο μωρό που την μία τζι κάτσε τζι εσύ που την άλλη, οπότεν ενά ξεκουραστείς λέει μου τζ’εγώ ενά μείνω’. Ντάξει εσυμφώνησα επήα τζι εμπήκαμε ήρτε τζι η αδελφή μου τζι κλαίαμε. Ακριβώς η ώρα μία μετά τα μεσάνυχτα ακούεται ένας οδυρμός , έτσι όπως ήταν ο κόσμος, ακούετον μες ούρανα ένας οδυρμός. Εκατέβηκε αμέσως που το αυτοκίνητο εγώ τζι η αδελφή μου τζι τρέξαμε , τζι ήταν

μια καρότσα, η οποία έφτασε που το χωριό μας με 42 άτομα πάνω, μεταξύ αυτών τζαι ο παπάς μου τζαι η μάμα μου τζαι τα δύο παιδιά, τζαι ο παπάς μου μάλιστα καθόταν πάνω σε μια καρέκλα τζαι κράταν τζαι ένα όπλο , όπως τζαι θύμισε μου τον Κολοκοτρώνη , ήταν τζαι έτσι σωματώδης. Έκλαιεν τζαι ο παπάς τζαι η μάμα μου. Εκατέβηκαν που τζίνη τη καρότσα την οποία έφερεν ένας χωριανός μου, ετραβούσαν την με το τράκτο. Επήα κοντά στον παπά μου τζαι λαλώ του ‘ παπά ; ’ λαλεί μου ‘ κόρη μου έφερα το για ώρα περίστασης το όπλο’. Μα ήντα ώρα περίστασης ; Επεράσαν που την Σακκάρια τζαι ήταν ξέρεις Τούρκοι τζιμέσα τζι εν πάσιν περίπτωση εκατεβήκαν, δεν μπορώ να σου πω τι κλάμα ήταν ο κόσμος γενικώς. Ταις συνθήκες εν θα σου τις περιγράψω με λεπτομέρειες γιατί αντιλαμβάνεσαι τόσοσ κόσμος μέσα σε πολλά λίο χώρο, εσυγκεντρώνετον μες τις βάσεις που είχε ασφάλεια. Τζαμέ εσυνεχίζουταν οι βομβαρδισμοί στο Βαρώσι, τζαι άρχισε τζαι το Βαρώσι να εκκενώνεται, τζαι το Βαρώσι μεγαλούπολης. Άρχισαν να έρκουνται τζαμέ τελοσπάντων ,θυμούμαι το κόσμο έβλεπε ο ένας στα μάθκια τον άλλο για να ερμηνεύσουν σε πόσο μεγάλο βαθμό ήταν η απόγνωση τους. Δεν επιστεύκαμε , τζαι δεν επιάσαμε , τι θα επιάναμε. Εγώ ήρτα με 20 λίρες να φανταστείς. Τζαι έτοιμη να γεννήσω. Αφού εφύαμε στις 13 του Αυγούστου. Ξέχασα να σου πω Ιωάννα γιατί έχει σημασία. Την ώρα που εφέφακαμε έπιασα το πανωφόρι μου , έφακα την που το αρμάρι, τζαι τη φορεσιά του άντρα μου. Τζαι ήταν καλοκαίρι, 15 Αυγούστου , ο ήλιος έκρουζε πέτρες που λέμε, τζεγώ αντί να πιάσω δεύτερο φόρεμα που ήμουν έγκυος , έπιασα το πανωφόρι μου , ένα κότσινο πανωφόρι είπα σου όντως τον Εσκιμώο τζαι έφερα το μαζί μου. Γιατί λαλώ εφάν μου το οι βότρυες ρε , έτο εν καλό το πανωφόρι μου, γιατί είδα τούτο το όνειρο . Οι βότρυες είναι καταστροφή , πραγματικά επήλθε η καταστροφή . Εν πάση περίπτωση πάμε πίσω τζαμέ στα ...έτσι σε μια στιγμή ακούσαμε , κάποιος ήρτε τζαι είπε μας ήρτε ο πεθερός μου , αλλά εμέναν εις τα Αυγόρου. Εεε τζαμέ προσπάθησε κατά κάποιο τρόπο ο καθένας να συγκροτείται να έβρει ένα τόπο να κοιμηθεί, έπεφτε χαμέ ο κόσμος μες τα περβόλια κάτω που τα δέντρα. Στις 2 μέρες η συμπεθερά μας που υποτίθεται εδέχτηκεν μας μες την αυλή της, εδέχτηκε 200 κόσμος σχεδόν ασπούμε , οι τζαι 200, αλλά.... Έπρεπε να πάμε να κάμουμε κάτι, εξεκίνησε ο άντρας μου με το αυτοκίνητο τζαι έπιασε τζίνα τα λεφτά, λιγοστά λεφτά που έχουμε τζαι επήεν στη Λάρνακα να φέρει αλεύρι, να ζυμώσουμε τουλάχιστον ψουμιά. Όταν ήρτε τζαι έφερε το αλεύρι , τζαι ήταν να ζυμώσουμε τζαι ήταν να φουρνίσουμε μετά , όταν έχεις τόσες χιλιάδες πρόσφυγες εσύ θα τρώεις ζεστό ψωμί που τον φούρνο, τζαι οι άλλοι να βλέπουν ; Δηλαδή είμαστε προνομιούχοι που την πρώτοι στιγμή που εγινήκαμε πρόσφυγες ; Έτσι εθεωρήσαμε καλό να μεν φουρνίσουμε , να μεν ζυμώνουμε, ότι κάμνει ο άλλος ο κόσμος. Τρόφιμα, ξέρεις πουτούντιν την διανομή τροφίμων εν τζαι κάμναμε γιατί ήταν ένα χάος , μόλις γίνεσαι πρόσφυγας την άλλη στιγμή ενάρτουν ; Εε ήρτε τζαι μια πληροφορία ότι ο πεθερός μου ήταν εις το Αυγόρου. Λαλεί ο άντρας μου ‘ να πάω να παρατηρήσω μες τα χωράφκια να τους έβρω ; ’. Πραγματικά επήε έψαξε τους τζαι ήβρε τους. Τζαι τούτοι εκάμαν ένα σπίτι που μπάλες, ξέρεις το σανό που δίνουν μπάλες, εκάμαν ένα σπίτι τέλειο , αχυρένιο ασπούμεν, όπως τα τρία γουρουνάκια. Λαλεί μου ‘ αύριο ενά σε πάρω να δεις την πεθερά σου .’ Εμπήκαμε μες το αυτοκίνητο μαζί με κάτι άλλους Τρικωμίτες να δούμε την πεθερά μου την άλλη μέρα. Τζαι μες στο αυτοκίνητο εβρέθηκε κάποιος τζαι είπε : ‘ ρε μα εσύ η μάνα σου εν η Ελένη ; ’ , ‘Ναι’ λαλώ του. ‘ Ένας συγγενείς σας που την Πάφο, ο Λοΐζος ο

Χαβουζάρης ζητά να μάθει αν είστε ζωντανοί τζαι ότι έχει τόπο να σας φιλοξενήσει στην Πάφο τζαι να επικοινωνήσετε αμέσως μαζί του. Μα εν τζαι τωρά που εν το mobile έτσι; Εν τω μεταξύ άλλη πληροφορία , τούτο που σου λέω εν γεγονός μια άλλη κοπέλα που εν έγκυος εγέννησε πουκάτω που μια χαρουπιά τζαι εν εκαταφέραν να της ρίξουν τον πλακούντα τζαι πέθανε, αλλά το μωρό έζησε. Εν πάσιν περίπτωσιν , εμένα ήρταν οι μέρες μου να γεννήσω. Λαλεί μου ο άντρας μου ‘ άκου να σου πω να πάμε εις την Πάφο, αφού ο θείος σου έβαλε τούτη την ανακοίνωση , ε που να γεννήσεις ; Ενά γεννήσεις πουκάτω που τα δέντρα ; Έμπα μες το αυτοκίνητο να πάμε εις την Πάφο ’ . Ε τζαι αν δεν μας δεχτούν ; Ξέρεις είπαν , αλλά τόσα χρόνια να δω τον θείο μου. Κάθε φορά που είσχεν μνημόσυνο ο παππούς μου τζαι έρκετον στο χωρκό τον έβλεπα. Λαλεί μου ‘πάμε τζαι ότι γίνει’. Ήταν η μέρα Σάββατο έβαλα τη μάμα μου τζαι τον παπά μου μες το αυτοκίνητο τζαι τα άλλα τρία μου αδέρφια εμείναν τζικάτω. Εμπήκαμεν τζαι έβαλε τζαι τα 2 τα μωρά η μάμα μου τα οποία επακολουθούνταν που το γραφείο ευημερίας τζαι εφτάσαμεν ως τη Λάρνακα. Έκλαια πάρα πολλά που ήταν να φύουμε γιατί ένιωθα ότι εκτοπίζουμουν για δεύτερη φορά. Που τις 13 ως τις 28 του Αυγούστου ήμασταν κάτω που τα δέντρα εις τις Βρυσούλλες τζαι που τζιαμέ τζαι τζι έπρεπε να φύω εγώ να έρτω να έβρω τόπο να γεννήσω. Όταν εφτάσαμεν στη Λάρνακα λαλεί ο άντρας μου ‘τούτα τα δύο τα μωρά αφού παρακολουθούνται που το γραφείο ευημερίας να παρατηρήσω που εν το γραφείο ευημερίας τζαι να τα αφήκω. Άκουσα έτσι ένα βουβό κλάμα τζαι εγύρισα πίσω τζαι είδα τη μάνα μου τζαι είδα τζαι τον παπά μου τζαι κρατούσαν τα σχέρκα των μωρών λες τζαι ήθελαν να πούσιν ότι τζαι αν συμβεί τούτα τα μωρά θα παν μαζί μας. Ντάξει; Του γραφείου ευημερίας ή οτιδήποτε, μόλις εκατέβηκα τζαι είδα τη μάνα μου μες τα μάθκια, ετρέχαν ποταμοί τα μάθκια της, λαλώ του τράβα ολόισσια στην Πάφο. Ήρταμεν στη Πάφο. Τα μωρά ήταν ξένα τζαι έπιασεν τα η μάνα μου για καθαρά θρησκευτικούς λόγους, προσωπικούς δικούς της. Έκαμεν αποβολή κάτι μωρά, τζαι είπαν της ότι άμαν πιάσει μωρά άλλα τζαι αναγιώσει τα τούτη η αμαρτία εξαλείφεται. Τζαι η μάνα μου έπιασεν τα μωρά τζαι ανάγιωνεν τα όπως ανάγιωνε τα παιθκια της. Εν πάση περίπτωση ήρταμεν στη Πάφο, εδώκαμεν γυρούς τζαι ερωτούσαμεν που εν το σπίτι του Λοΐζου του Χαβουζάρη, τζαι είπαν μας. Πάμε τζιαμέ ήταν η θεία μου, πιασμένη, ξέρεις εν τζαι έσχεις το θάρρος. Η θεία μου: ‘ελάτε’, καλοσυνάτοι, ‘ που εν ο θείος μου’; ‘Επήεν στις Βρυσούλλες να σας έβρει. Όταν ακούσαμεν ότι επήεν αντιληφθήκαμεν ότι είμαστεν ευπρόσδεκτοι. Λοιπόν.... Λαλεί ‘εν να ρτει τζαι ο θείος σας να κάμω τζαι φαί να φάτε, ντάξει να δούμεν τζαι ήντα που να γενεί’. Πράγματι ώσπου να κάμουμε το φαί με τη μάμα μου εβοήθουν την είσχεν πολύ καιρό να φάμε σπιτικό φαί, εβοήθουν τζαι εγώ τη θεία μου τζαι εκάμαμεν τα, εφάνηκε τζαι ο θείος με την αδερφή μου τζαι το ένα της το μωρό. Μόλις ήρτεν ο θείος μου λαλεί: ‘Ακούτε να δείτε, τίποτε να μεν σκέφτεστε εγώ έχω τόπο, να σας υποδείξω τον τόπο, να τον καθαρίσετε τζαι εντάξει. Πράγματι ο θείος μου υπέδειξε μας ένα χώρο δαμέ τα ακίνητα του Άγιου Νεόφυτου, ήρταμεν με τη μάμα μου τζαι την αδερφή μου, αφού εφάαμεν πρώτα, ανεβήκαμεν πάνω είσχεν να κατοικηθούν που το 1963 Τζίνα τα σπιθκια, τζαι λόγω της ανταρσίας που εγίνηκε μες το Μούτταλο είχαν εγκαταλειφτεί σε πολύ άσχημη κατάσταση. Εν πάση περίπτωση εμπήκαμεν μέσα, αρχίσαμε να καθαρίζουμεν, εκάμαμεν το σσιόνι το σπίτι. Ήρτεν τζαι ο θείος μου με ένα συγγενείς μας που ήταν έπαρχος στην Πάφο, τον μακαρίτη το

Φίλιππο τον Βασιλειάδη τζαι εφέρον μας ποτούτα τα κρεβατάκια, εφέρον μας σιδερένια κρεβάτια, ντάξει τούτα μας εφέρον βασικά τζαι ενύχτωσεν ώσπου να καθαρίσουμε η μέρα του Σαββάτου. Μόλις ενύχτωσεν εγώ εν εμπόρουν να ησυχάσω, αρρώστησα. Εε λαλεί μου τζαι ο άντρας μου είσχεν ξέρεις τζαι ένα ποτούτο το κρεβατάκι του πλοίου τζαι είσχεν τζαι μια σιδερένια καρκόλα. ‘Εσύ επειδή είσαι έγκυος’ λαλεί μου ‘πέσε πάνω στο ψηλό το κρεβάτι. Αφού στρώμα εν είχε, εν τζαι ήταν ποτούντιν πολυτέλεια (γελάει). Εν πάση περίπτωση λαλώ του: ‘εν μπορώ πόψε εν η τελευταία μου νύχτα, κάτι έχω είμαι άρρωστη’. Τζαι εν υποψιάστηκα ότι εμπόρεν να γεννήσω γιατί ο γιατρός έβαλέν με ένα μήνα πιο ύστερα. Σηκώνουμε λαλώ του ‘γλήορα να πάμε στο θείο μου’. Πάμε στο θείο μου, λαλεί μου ο θείος μου ‘ήντα που συμβαίνει κόρη μου τζαι ήρτες έτσι μες τη νύχτα’; Λαλώ του ‘θείε εν ξέρω θέλω να πάω στο γιατρό εν να γεννήσω’. Επήα στο γιατρό εναι ήταν να γεννήσω τζαι έμεινα στο νοσοκομείο. Όμως επεράσαν, επήα στις 30 Αυγούστου στο νοσοκομείο, εγέννησα στις 4. Όμως εκαλούσαν στο ραδιόφωνο όσοι εφύαν που το στρατό, όσοι επιάσαν άδεια τζαι επειδή εγίνηκεν ο δεύτερος γύρος τζαι ενεκατωθήκαν να παρουσιαστούν στο ΚΕΝ της Λάρνακας για να τους δώσουν απολυτήρια βασικά, αφού ετελείωσεν η υπόθεση. Είχε καταληφθεί τζαι η Αμμόχωστος ήδη. Λαλεί μου ο άντρας μου εν να πάω στο ΚΕΝ τζαι μετά εν να πάω να έβρω τα αδέρφια σου να τους πω να έρτουν ούλλοι στην Πάφο, αφού το σπίτι εν μεγάλο να μείνουμεν ούλλοι. Ούτω και εγένετω. Επήεν στη Λάρνακα εν είχα γεννήσει όμως. Επήεν στη Λάρνακα και ώσπου να έρτει την άλλη μέρα είχα γεννήσει το Νεχτάριο. Τζαι ήμουν μέσα στο νοσοκομείο, στο νοσοκομείο το οποίο είχε επικρατήσει ένα χάος, διότι εν υπήρχαν τόσο κρεβάθκια όσος ο κόσμος που ήρτεν να εξυπηρετηθούν. Εγέννησα το Νεχτάριο, έμεινα μες το νοσοκομείο τζαι εσκεφτούμεν συνέχεια πού να πάω πού εν να βάλω το μωρό που εν να πάω σπίτι. Αφού εν είχα τόπο. Όμως ήρτεν μου μία φώτιση, τζίνη τη βαλίτσα που έφερα να την μοιράσω τζαι να την κάμω κρεβατούι του μωρού. Τζαι έτσι εγίνηκε. Έφουα που το νοσοκομείο, ο θείος μου εσυνόδευσε με τζίνη τη νύχτα που επήα στο γιατρό, καλοείδαν με ο γιατρός, οι νοσοκόμες ήταν εξαιρετικές, οι μαίες ήταν εξαιρετικές. Δηλαδή είχαν αντιληφθεί τη ψυχολογία μιας πρόσφυγας γυναίκας η οποία θα γεννούσε τζίνη την ώρα, εσυμπεριφερθήκαν μου πάρα πολλά ωραία τζαι στην Αμμόχωστο είχα μια συνάδελφο που εδιορίστηκεν που την Πάφο στην Αμμόχωστο τζαι ήταν γειτόνισσα του θείου μου του Χαβουζάρη τζαι είπεν της ο θείος μου ο Χαβουζάρης ότι εγέννησα. Τζαι λαλεί του: ‘ενεν δυνατό να έχει τίποτε για το μωρό, να πάω’ λαλεί του ‘η αδερφή μου έχει μικρό μωρό και το κάρικκο να της το πάρω να βάλει κάπου το μωρό’. Έτσι ήρτεν η κοπέλα, η συνάδελφός μου, τζαι έφερε μου το κάρικκο να βάλω το μωρό, ήταν ροζ αλλά εντάξει μακάρι να ήταν τούτο. Τζαι ο άντρας μου την άλλη μέρα είπε: εφόσον εγίναμεν πρόσφυγες και έχω 2 παιθικά, έχασεν τη δουλειά του τζίνος. Λαλώ του ‘τωρά τι θα κάμεις;’ Λαλεί μου ‘θα πάω να καθαρίζω αποχωρητήρια άμαν έσχεις θκυο παιθικά, τζαι οικογένεια, τζαι οικογένεια ήντα που κάμνεις; Πάεις τζαι καθαρίζεις αποχωρητήρια για να ζήσεις. Εν τζαι είσχε δουλειές η Πάφος, ήταν μια επαρχία παραμελημένη. Εγώ έχασα τη δουλειά μου, είδες έφουα που την Αμμόχωστο, επεράσαν 13 μέρες τζαι η κυβέρνηση άρχισε να έσχει ένα σχέδιο δράσης για τους πρόσφυγες. Τζαι άρκεψε να έρκεται το γραφείο ευημερίας τζαι είπαν του δαμέ στο ανώι, μεινίσκουν πρόσφυγες. Ανέβηκε πάνω ο άνθρωπος: ‘Καλημέρα σας είμαι που την κυβέρνηση τζαι ήρτα να

καταγράψω πόσοι πρόσφυγες , τζαι πρέπει να φκάλετε προσφυγικές ταυτότητες’. Τι δουλειά κάμνεις; Λαλεί μου. Λαλώ του ‘ ήμουν κυβερνητική’. ‘Κυβερνητική; Έπρεπε να παρουσιαστείς’. Να παρουσιαστείς μία κουβέντα ένει αφού εν είχα ρούχα να παρουσιαστώ, ντάξει είχα το φουστάνι της εγκυμοσύνης. Είκοσι λίρες εξοδέψαμεν τες. Τί ήταν να κάμουμεν; Εσκέφτουμουν. Λαλεί μου ‘ πρέπει να παρουσιαστείς εν γίνεται να λείπεις που τη δουλειά σου’. Λέω αφού, εν ήταν επίσημος, ήταν απλά ένας λειτουργός να κάμω ακόμα λίες μέρες. Οπότε στις λίες μέρες που εμεσολάβησαν άρχισαν να έρχονται που έξω, βοήθεια σε τρόφιμα σε αυτά τζαι κάποιος επήεν τζαι έφερεν μου τζαι εμένα μια φούστα τζαι μια μπλούζα τζαι είπε μου εξαναήρτεν ο υπάλληλος, ‘ πρέπει να παρουσιαστείς για να πληρωθείς τζιόλας, εντάξει;’. Επήα στο γραφείο ευημερίας ήταν η χειρότερη μέρα της ζωής μου τζίνη, διότι μπαίνοντας μέσα στους χώρους τζίνους ήταν μια κατάσταση όπως της Σμύρνης. Έτσι ήταν οι πρόσφυγες τζιαμέ. Ο ένας εξήταν ένα κομμάτι ρούχο, ένα κομμάτι φαί, κάτι ας πούμεν. Έτσι εδιάσχισα τζίνο το πράμα τζαι επήα τζιαμέ τζαι είπα τους είμαι που την Αμμόχωστο, είμαι κυβερνητική, εδούλεψα 8 χρόνια σα δασκάλα στο Βαρώσι τζαι τωρά ήρτα... Λαλεί θα δουλέψεις στο πόστο τούτο. Εν με έφτανε δηλαδή που ήμουν πρόσφυγας, έβαλε με να γυρίσω τζαι μες τους πρόσφυγες. Έπρεπεν όμως καμία θκυο ώρες να έρχουμεν να θηλάζω τον Νεχτάριο, διότι που λεφτά να αγοράσω τζαι γάλα. Τζαι θυμούμαι επερπάτουν τζαι έσταζεν, έτσι που τον ποδόγυρο τζίνης της φούστας της μαυρόασπρης που εν θα το ξεχάσω ποττέ, το γάλα. Τζαι βάλαν με μες την περιοχή της Πάφου τζαι του Μούτταλου να βλέπω τους Τούρκους που ήδη ήταν δακάτω στην Κάτω Πάφο. Τζαι επήαινα περπατητή στην Κάτω Πάφο τζαι κάθε μια θκυο ώρες έρχουμουν να δω το μωρό, να το θηλάσω τζαι να ξαναστραφώ στη δουλειά μου. Όταν πια ήρταν τζαι τα αδέρφια μου τζαι η μάμα μου τζαι εμαζευτήκαμεν σαν οικογένεια, ήρταν τζαι οι συμέθεροί μου, εν ένιωθα πλέον, τζίνο το μεγάλο, το θεόρατο κενό ας πούμεν. Όταν ήρτεν η οικογένεια ούλλη την νύχτα ήταν να πω καληνύχτα του αδερφού μου, της αδερφής μου. Βέβαια η αδερφή μου, επεράσαν 15 μέρες έφυεν επήεν στο Ισραήλ που ήταν παντρεμένη με έναν Παλαιστίνιο τζαι έφυεν τζαι επήεν τζικάτω. Ο άντρας μου εσκέφτετουν τι θα έκαμνεν τζαι εδραστηριοποιήθηκε με την άλλη του δουλειά, αφού ο Φίλιππος Βασιλειάδης που ήταν τότε έπαρχος, τζαι είπα σου ήταν της πρώτης μου ξαδέρφης ο άντρας λαλεί του να σου παραχωρήσουμε δαμέ τα θκυο μαγαζιά που εν στην Φελλάχογλου. Τζαι εν πολλά καλή περιοχή τζαι κάμε τη δουλειά. Εγώ ήδη έκαμα ένα χρόνο μες το γραφείο ευημερίας τζαι είπασιν ότι εδημιουργήθηκε θέση μες τον Μούτταλο. Μόλις εδημιουργήθηκε θέση μες τον Μούτταλο τζαι έμαθα το έγγραφα ένα γράμμα μιαν επιστολή στο Υπουργείο Παιδείας. Τζαι έγγραφα ότι τα καθήκοντά μου που εκτελώ μου προκαλούν ψυχική οδύνη τζαι πραγματικά δηλαδή θέλω να μου δοθεί τούτη η θέση. Εδιορίστηκα μες τον Μούτταλο, εδούλεψα 8 χρόνια, μετά επήα Γεροσκήπου τζαι μετά 20 χρόνια στο Γ’ στον Απόστολο Παύλο. Μόλις ήρτεν η πρώτη επιταγή η δική μου ήταν μεγάλη ανακούφιση διότι πια άρχισες όταν είχες λεφτά εντάξει. Όμως θέλω να σου αναφέρω ένα περιστατικό, χαρακτηριστικό της ψυχολογίας της περιόδου τζίνης, της αδερφής μου περιστατικό αλλά έκαμνε μου εντύπωση όταν μου το είπε. Λέει μου η αδερφή μου μετά που χρόνια που εγυρθήκαμε πρόσφυγες. Επήα λαλεί μου τζαι εξομολογήθηκα για ένα πράμα που με βάραινε πολλά. Λαλώ της ‘τι σε βάραινε;’. Λαλεί μου ‘θυμάσαι τζίνο το Σάββατο μόλις εσφουγγαρίσαμεν τα σπύκια του Αγίου Νεοφύτου τζαι

εκατέβηκα να πάω ένα περίπατο με τον άντρα μου στην Κάτω Πάφο; Όπως επέρνουν που το καφενείο του γείτονά μας είδα ένα δίσκο με 6 φλετζάνια, τζαι έκλεψα τα, αφού εν είχαμεν φλετζάνια. Τζίνη την ώρα εγύρισα να δω αν με θωρεί κανένας, εν με θώρεν κανένας τζαι έπιασα τα, τζαι έφερα τα, εν τούτα τα φλετζάνια που σου είπα στην αρχή ότι εγόρασα τα. Εγώ εν τζαι είδα αν ήταν λερωμένα αν είχαν καφέ μέσα, ο άνθρωπος είσχεν καφενείο τζαι εξέχασεν τα φλετζάνια με το δίσκο τζαι η αδερφή μου έπιασε τα. Λαλεί μου εξομολογήθηκα τούτο το πράμα γιατί έβαλέν την... θέλω να σου πω Ιωάννα ο άνθρωπος που μπορεί να φτάσει. Διότι εν τζαι ήμασταν οι πάμπλουτοι αλλά εν τζαι ήμασταν φτωσχή οικογένεια, είχαμεν αρκετή περιουσία. Φτάνει να σου πω ότι είχαμε 300 σκάλες, είχεν ο παπάς μου. Ήμασταν μία ευκατάστατη οικογένεια. Όμως που σε φέρνει;. Λέει μου 'έκλεψα τα κόρη τζαι είπα σου τζαι σένα ψέματα. Δηλαδή έκλεψα τζαι είπα τζαι ψέματα. Θκυο πράματα μαζί. Σιγά σιγά επεράσαμεν. Οι λεπτομέρειες, έχει τραγικές λεπτομέρειες τούτη η ιστορία αλλά εν αχρείαστες. Οι γενικές γραμμές εν τούτες. Το πιο σημαντικό ποιο είναι; Το πιο σημαντικό είναι ότι μέσα που τούτο το πράμα που την τέφα που λαλούμεν εφκήκαμεν πολλά δυνατοί. Ξέρεις τι πράμα είσαι, χτύπα ξύλον όμως εν είχαμεν αγνοούμενους, εν είχαμεν έτσι πράματα μες την οικογένεια. Ξέρεις τι πράμα είναι να περάσεις τούτα ούλλα τζαι να καταφέρεις να ορθοποδήσεις; Μεγάλη υπόθεση. Τωρά εν να μου πεις εν εσχεις τραυματικές εμπειρίες; Τζίνον εν άλλη υπόθεση. Μπορεί να έχω τραυματικές εμπειρίες, αλλά εν εμπειρίες εν άλλο πράμα τζίνο. Κάμνουν να διαμορφώνεσαι σε μεγάλη ηλικία, εγώ ήμουν 28 χρονών τζαι άλλαξα χαρακτήρα. Επέρασα που πολλά στάδια, έμπλεκα, έκαμνα σμιλί, τζαι εν άφηνα τίποτε. Λαλώ γιατί; Αφού μέσα σε μία στιγμή έχασα τα πάντα. Όποιος έρκετουν έπιανε τζαι έναν δώρο που τα σχέρκα μου. Διότι εν ήθελα να αφήκω τίποτε μες το σπίτι. Ύστερα, σιγά σιγά που αλλάσσεις τρόπο σκέψης κάθεσαι στα πόδια σου τζαι λαλείς πως νιώθεις τούτη εν η πραγματικότητα τζαι αντιμετώπισα την. Επεράσαμεν τραγικές στιγμές. Δόξασιν ο θεός. Αν θέλω να στραφώ πίσω στην καθ' όλη διάρκεια της προσφυγικής μας ζωής εν είδα όνειρο ποττέ μου τα κατεχόμενα. Είδα μία νύχτα ότι επήα στο χωριό μου τζαι στην επιστροφή μου να επιστρέψω στην Πάφο επερνούσα μέσα που συμπληγάδες, όπου επήαινα έβρισκα εμπόδια. Στο τέλος τέλεια επέρασα που την εκκλησία του χωρκού μου. Όταν άνοιξα να μπω μέσα το δάπεδο της εκκλησίας, αντί να ήταν όμορφο όπως ήταν, ήταν τζάμι τζαι που κάτω ήταν μαύρο. Μόνον τούτον ήταν το όνειρο που είδα. Τζαι εφκήκα τζαι εν ξέρω με ποιον τρόπο εφκήκα που την εκκλησία. Τζαι όταν ανοίξαν τα οδοφράγματα εν το πίστεφκα εγώ. Ήμουν στην Αγγλία στην αποφοίτηση της κόρης μου τζαι επήαμεν με τον άντρα μου. Δεν με ενδιέφερε με αποφοίτηση με τίποτε καλέ, εγώ ήθελα να πάω στο χωρκό μου να δω το δάπεδο της εκκλησίας. Το ταξίδι μας που την Πάφο ως το οδόφραγμα σαν να τζαι εδιάρκεσε ένα δευτερόλεπτο σαν να τζαι επεράσαν τα πάντα έτσι γλήορα γλήορα, σαν να τζαι επέρασεν η ζωή μέσα σε ένα λεπτό, σαν να τζαι την ξαναζείς. Επήαμεν τζαι επεράσαμεν το οδόφραγμα με πολλή καθυστέρηση εν πάση περίπτωση τζαι έλεα της Λένας: ' τωρά εμπήκαμεν της Αμμοχώστου που αποφοίτησα το Γυμνάσιο τζαι εδούλεψα τζαι 8 χρόνια στην Αμμόχωστο, θα συναντήσουμε το τάδε. Θέλω να σου πω πως ήξερα το κάθε τι , το κάθε δέντρο , την κάθε πέτρα. Δαμέ εν ο Απόστολος Βαρνάβας , δαμέ εν το έτσι, δαμέ η Αγία Αικατερίνη. Επροχωρήσαμε τζαι εφτάσαμε τζαμέ που σου είπα.... Θυμάσαι που σου είπα ότι όταν εφέφκαμε που το χωρκό εσταματήσαμε τζαι

στραφήκαμε σ'ένα ύψωμα τζαι είπα ενά ξανάρτω. Στο ακριβώς στο ίδιο σημείο είναι ένα ύψωμα που φαίνεται το χωριό μου τζαι εν πολλά γραφικό χωριό, η Σύγγραση. Δεν είναι όπως το Σπαθαρικό δεν είναι όπως το Τρίκωμο, όπως τον Άγιο Γεώργιο είναι ένα χωριό χτισμένο πάνω σε λόφο τζαι απέναντι είναι η θάλασσα τζαι εν τόσο όμορφο που όταν επήα με την κόρη μου λέει μου : ' Μάμα τώρα εκατάλαβα γιατί έγγραφες καλές εκθέσεις, αφού το τοπίο υποβάλει σου , τόσο όμορφο '. Είναι ύψωμα, χτισμένο το χωριό, ισιώνει ο κάμπος της Μεσαωρίας, φαίνεται το Τρίκωμο τζαι η θάλασσα. Κάθε πρωί ήταν μαγεία γιατί έφκαινεν ο ήλιος που την ανατολή ας πούμε εκατοστό εκατοστό που άρχιζεν να ανηφορίζει, ήταν τόσο γραφικό τόσο όμορφο με πάρα πολλά ωραίες εκκλησίες, η κύρια εκκλησία ήταν ο Άγιος Προκόπιος, αρχαιότατη βυζαντινή εκκλησία με ιστορία. Με εξωκκλήσια της Αγίας παρασκευής, του Άγιου Νικόλαου και της Παναγίας. Περιττόν να σου που σε ήντα κατάσταση ένει τώρα. Που λες, ακριβώς σε τζίνο το σημείο που εφάνηκεν το χωριό μου τόσον όμορφο λαλώ τωρά επεράσαν τόσα χρόνια; Αν ήσουν ένα άστρο στον ουρανό θα άκουγες το κλάμα μου. Αφού επήαμεν στο σπίτι που εγεννήθηκα τζαι η τουρκάλα που μεινείσκει, εν ήξερεν τι θα μου έκαμνεν τζαι ήρτεν κοντά μου τζαι λαλεί μου κάτσε να σου κάμω κάτι, ενόμιζα πως είσχεν να φυρτώ. Τόσο πολλά έκλαψα, έκλαψα αφού εν με έκοφτεν αν με άκουεν κάποιος ας πούμε, τόσο εσυγκινήθηκα. Το πρώτο πράμα λέω της Λένας επήαμεν στον Άγιο Προκόπιο στην εκκλησία, κλειστή η εκκλησία, που να ανοίξει, εγίνηκεν χάλια. Μια θαυμάσια εκκλησία. Με χίλια δυο βάσανα ανοίξαμεν την εκκλησία τζαι λαλώ έχω φωτογραφία που τα βαφτίσια μου, έχω φωτογραφία που το γάμο μου. Λαλώ της 'δαμέ σε τούτο το σημείο επαντρεύτηκα, δαμέ σε τούτο το σημείο εβαφτίστηκα, δαμέ σε τούτο το σημείο εγίνηκεν η κηδεία του παππού μου, δαμέ εν ο Άγιος μας, δαμέ εν έτσι, εν έτσι'. Εν υπήρχε τίποτε που τις πανάκριβες, πανάρχαιες εικόνες. Κάτι τοιχογραφίες πανάρχαιες του Αγίου μας, πολλά μεγάλες, εφκαρμένα τα μάθκια τζαι ακαθαρσίες των πεζουνιών μέσα, βουνά. Εγύρισα τζαι emίλησα με τον Άγιο τζαι είπα του την επόμενη φορά που εν να έρτω, εν να φέρω τζαι σακκούλια να σε καθαρίσω τζαι να σε σφουγγαρίσω τζιόλας. Επήαμεν με τη Λένα στο σπίτι μας, στο σπίτι που γεννήθηκα. Τέλοσπάντων τζαι εσκεφτήκα τον παππού μου, που εκατέβαινεν τα σκαλιά, που μετά επήαμεν στο σπίτι του θείου μου που εφάπτετον στο τοίχο μας, δεν υπήρχε σπίτι τίποτε, ισοπεδωμένο. Το σπίτι του παππού μου χαλασμένο, το σπίτι της θείας μου χαλασμένο, το σπίτι του αδερφού μου που ήταν νέο πετρόχτιστο σπίτι ήταν σε πολλά καλή κατάσταση, έποικοι που το έχουν. Εντάξει εμπήκαν μες το σπίτι του αδερφού μου τζαι σε μία γωνιά είσχεν ένα πίνακα που εξωγράφισεν ο ξάδερφός μου τζαι εκοσμούσεν το σπίτι του αδερφού μου με το όνομα Αδάμος Κ. Αδαμίδης, το οποίο μαρτυρεί ότι εν σπίτι της οικογένειας της δικής μας. Μετά επήαμεν στο σχολείο, σε μία υπέροχη θέση χτισμένο το σχολείο μας, υπέροχη δεν μπορώ να σου πω, τζαι μες το σχολείο μας χτισμένη η εκκλησία του Αγίου Νικόλαου, γόθτικου ρυθμού. Όταν επήα στο σχολείο εσυγκινήθηκα όσο εσυγκινήθηκα την ώρα που έστριφκεν το αυτοκίνητο. Διότι εθυμήθηκα το δάσκαλό μου, τζίνο το καλόν άνθρωπο, τον πανέξυπνο τζίνο άνθρωπο. Τελοσπάντων μία φυσιολογική προσφυγική ζωή, έτσι εν οι πρόσφυγες. Φαντάσου τζίνοι που εχάσαν τζαι είναι αγνοούμενοι τζαι δε ξέρουν καν που είναι. Εν πάση περίπτωση Ιωάννα μου τζίνο που θέλω να σου πω λέεις μου 'θέλεις να πάεις πίσω;'. Εε, θέλω να πάω πίσω νοουμένου ότι θα υπάρχει μία συγκροτημένη κοινωνία όπως ήταν πριν. Αλλά

αφού τούτο εν ανέφικτο. Δηλαδή πάμε στις συνεστιάσεις τωρά, πάμε τζαι λειτουργούμε την εκκλησία μας κάθε 8 του Ιούλη τζαι θωρούμεν ο ένας τον άλλο, τζαι πέρα των άλλων της ηλικίας μας που έχουν να μας δέσουν δεσμοί των παλιών καλών καιρών οι άλλοι εν ξένοι. Η κόρη μου λαλεί μου η γειτονιά μου στο Μούταλλο αρέσκει μου πολλά. Αλλά τα παιθκια μας που είδαν το χωρκό μας, είπαν μας ότι μπορούμεν να ζήσουμεν στο χωρκό γιατί εν τόσο πολλά όμορφο. Φαντάσου τον Μούταλλο που την άκρη του Μούτταλου ως τη θάλασσα, ακριβώς έτσι ένει. Βέβαια κάπου ο χρόνος δείχνει σταματημένος, εν υπάρχει τούτη η εξέλιξη που υπάρχει στο Νότο. Υπάρχει μία πρόοδος, μία εξέλιξη αλλά όι του ρυθμού του δικού μας. Έτσι... αλλά τι να πεις αφού εν η ζωή σου. Βλέπω τα αδέρφια μου ο καθένας επάντρεψεν τα παιθκια του ποδά, 8 παιδιά, τζαι ο άλλος 5, εν να ξεκινήσουν 2 γέροι αφού τα παιθκια τους εν φτιαγμένα ποδά, 2 γέροι να παν; Τζαι εξάλλου σε κανένα σχέδιο το χωρκό μας ένεν μέσα, εν μες την περιοχή που ελέγχουν οι Τούρκοι. Εν να πας τζαι που Τούρκικη διοίκηση τζαι να παν τζαι 2 γέροι; Πού να πας; Τι εν να κάμεις; Τζαι έτσι όπως λεν το Κυπριακό εν πολύπλοκο εκατάντησεν πολύπλοκο, διότι εν τζαι ήταν δύσκολη υπόθεση. Το 18% ήταν Τούρκοι τζαι το άλλο 82% ήταν Έλληνες. Έπρεπεν εύκολα να λυθεί στην αρχή. Τωρά έτσι όπως τα εκάμαν μπορούμεν να μιλήσουμεν ολόκληρες ημέρες. Εν πάση περίπτωση Ιωάννα μου τούτα είναι που έχουν τούτην την περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αβδέλα Έφη – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.)

-*Σιωπηρές ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*. Εκδ. Αλεξάνδρεια , 1997

-*Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μια Ανθολογία*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1987

Αγγελόπουλος Γ., *Ζώντας ανάμεσα: Ταυτότητα και πολιτικές μιας χωρισμένης κοινότητας*, Εθνολογία 2, 111-127. Αθήνα 1993.

Αγγελόπουλος Γ., *Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες*, Σύγχρονα θέματα 63 (1997), σ.18-25, Αθήνα

Αγνή Μιχαηλίδου, *Πάφος, το παλαιό κτήμα*. Λευκωσία: Εκδόσεις Ζαβάλλη 1989

Αικατερινίδης, Γ. Ν., *Κλειδομαντεία*, Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τομ. 34 (1988).

Αλιμπράντη-Μαράτου Λ., *Η συμμετοχή των γυναικών στην επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση. Εισήγηση στο Συνέδριο Γυναίκες και Επιστήμη: Τάσεις και Προοπτικές στη Ευρώπη*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Θεσσαλονίκη 15-16 Μαρτίου 2001

Αλβανός Ρ., *Υποκειμενικότητα και Ιστορία*, Ίστωρ, 1988,

Anderson B. *Φαντασιακές Κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα 1983

Anna Collard, *Διερευνώντας την Κοινωνική Μνήμη*, στο Παπαταξιάρχης Ε. και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν, Συμβολές στην κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1993 Αθήνα

Αντωνίου Π., *Το Αρμενικό Όραμα της Επιστροφής: Μνήμη προσανατολισμένη στο μέλλον*, στο Ρ. Μπενεβίτσε – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της μνήμης: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999

Αυδίκος Ε., *Η αποτύπωση των ιστορικών και κοινωνικών γεγονότων στην ονοματοθεσία των οδών της Πρέβεζας, Η ιστορία της Πρέβεζας*, Πρακτικά Α΄ διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, εκδόσεις Πρέβεζας, Πρέβεζα, σ. 249-273

Βαΐου Ν., *Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας*. Σύγχρονα Θέματα 1989 (40): 81-90

Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη Ζ., *Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία*. Σύγχρονα Θέματα, 1991, 45: 47-53

Βαΐου Ν. και Κ. Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και του Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*. Αθήνα: Εξάντας, 1997

Bachelard Gaston, *Η ποιητική του χώρου*, Αθήνα, Χατζηνικολής, 1982

Βερβενώτη Τασούλα, *Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια; Στο Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*. Mark Mazower (επιμ.) εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2003, σ 121-139

Βλαχούτσικου και Άννα Μπαχαροπούλου- Κούλη, *Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα: Γυναίκες και κατανάλωση σε ένα χωριό της Βοιωτίας*, Σύγχρονα Θέματα 45 (1991), σ. 94-100

Βουτυρά Ευτυχία, *Η κατεύθυνση της ιστορίας: Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη και κοινωνική αλλαγή στον μετά-σοβιετικό χώρο*, στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: λαογραφία και ιστορία*, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ.166-182

Βουτυρά Ευτυχία, *Μετανάστευση στην πατρίδα*, στο *Μειονότητες στην Ελλάδα*, επιστημονικό συμπόσιο 7-9 Νοεμβρίου 2002, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, σ. 233-259

Βουτυρά Ευτυχία, *Η Λαογραφία της Άλκης και η Προφορική Ιστορία*, Ενευκτήριο 8, 58-61, Θεσσαλονίκη 1989

Βουτυρά Ευτυχία, *Προσφυγική Ελλάδα: παράδειγμα προς μίμηση;* Βιβλιογραφικό άρθρο, *Ίστωρ* 7, 175-183, Αθήνα 1994

Βουτυρά Σταύρου, *Η γυναίκα στη μισθωτή εργασία – για μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο πρόβλημα της εργαζόμενης Ελληνίδας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1981.

Βραχιονίδου Μαρία, *Πολιτισμική και κοινωνική αξία των μανιταριών* (διδασκαρική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2007

Βραχιονίδου Μαρία, *Διατροφικές συνήθειες ως στρατηγικές συγκρότησης πολλαπλών πολιτισμικών ταυτοτήτων και διαχείρισης του παρελθόντος: το παράδειγμα της ελληνικής μανιταροφαγίας*, 2010 (http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Vrachionidou_Maria.pdf)

Bryson V., *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, μτφ Ε. Πανάγου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004

Γενακρίτου Ήρα, *Το Κλειδί*, στο Κυπριακό Ανθολόγιο Μέρος Α', Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων , Λευκωσία 1990, σ. 34-37

Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες, και πρακτικές σε Ελλάδα και Κύπρο*, Βιβλιοθήκη κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής, Αθήνα 2006

Δαλκαβούκης Β., *Προφορικές μαρτυρίες και ανατροφοδότηση της μνήμης. Ένα μεθοδολογικό σχέδιασμα με αφορμή τον Εμφύλιο, στο Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου* (επιμ.) Κ. Μπάδα, Συλλογικό έργο, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008

Δαλκαβούκης Β., *Τα οδωνύμια της Βέροιας: Προσεγγίσεις στη φυσιογνωμία μιας επαρχιακής πρωτεύουσας στη μεταπολεμική περίοδο*, Πολιτιστικά δρώμενα 2004, 32, σσ. 21-25 και 33, σσ. 22-28.

Δέλτσου Ελευθερία, *Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες Ποντιακών συλλόγων*, Παύλου Μ. και Σκουλαρίκη Α. (επιμ.), *Μετανάστες και Μειονότητες, Λόγος και Πολιτικές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

Δέλτσου Ελευθερία, *Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000*, Βασίλης Κ.Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και Ενσωμάτωση*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα- εκδόσεις Πατάκη. Αθήνα 2004.

Δουμάνη Χρηστέα Μ., *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, Εργαστήριο διερεύνησης ανθρωπίνων σχέσεων, Εκδόσεις Κέρδος, Αθήνα 1989.

Δυοβουνιώτης, Κ. Ι., κ.ά., *Κλεις*, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 14 (1930), σ. 512-513

Dubisch Jill, *Το Θρησκευτικό Προσκήνιο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Μια εθνογραφική προσέγγιση, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2002

Franco Castelli, *Η προφορική ιστορία στην Ιταλία, Τα οπτικοακουστικά αρχεία των ιστορικών ινστιτούτων της αντίστασης, στο Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας*, Διεθνής Ημερίδα, 30 Μαΐου 1997, Κατάρτι 1998, Αθήνα, σ. 81-104

Θανοπούλου Μ., *Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της Πολιτιστικής Ταυτότητας, Η περίπτωση μιας αγροτικής Κοινότητας*. στο Κωνσταντοπούλου Χ., (επιμ.), *Εμείς και οι Άλλοι: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα: τυπωθήτω 1999, σ. 215-224

Θανοπούλου Μ., Β. Κωτσοβέλου & Ρ. Παπαρούνη, *Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας*. Σύγχρονα Θέματα 1999, 40: 91-101

Θανοπούλου Μ., *Μνήμη και αστικός χώρος: Σκέψεις και επισημάνσεις με αφετηρία τη διερεύνηση της μνήμης στον αγροτικό χώρο, στο Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του 60*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2003, Αθήνα, Μεταίχιμο – Δήμος Αγρινίου, σσ. 139-144.

Θανοπούλου Μ., *Φύλο και Μετανάστευση*, τόμος ΙΙΙ: Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου Αλβανών μεταναστών, Αθήνα 2007, Gutenberg.

Θεολόγος Κ., *Η αξία της μνήμης για μια κοινωνία*, (περιοδ.) Intellectum, τευχ. 3, Νοεμβριος 2007

Θεοφανείδης, Β. Δ., κ.ά., *Κλειδούχος*, Εγκυκλοπαίδεια, 14(1930), 510-511.

Ιγγλέση Χ., *Πρόσωπα Γυναικών, Προσωπεία Συνείδησης*, Αθήνα: Οδυσσέας 1990

Ιωαννίδου Ελένη, *Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Θεσσαλονικέων Πόλις, τχ.15, Οκτώβριος 2004

Joan Kelly, *The social relation of the sexes: Methological implications of women's history*, στο Έφη Αβδέλα – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997

Καυταντζόγλου Ρ., *Στη σκιά του Ιερού Βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*. Αθήνα 2001, Ελληνικά Γράμματα/ΕΚΚΕ.

Καυταντζόγλου Ρ., Μ. Πετρονώτη (επιμ.) *Όρια και περιθώρια. Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα 2000, ΕΚΚΕ.

Κακλαμανάκη Ρ., *Η θέση της Ελληνίδος – στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1984.

Καρζής Θ., *Η γυναίκα στον 20ο αι. Βιομηχανική επανάσταση- Μάχη της Ψήφου – Γυναίκες στον πόλεμο – Κοινωνική επανάσταση*, Εκδόσεις Φιλιπότη, Αθήνα 1993

Κετσετζοπούλου Μ., Χ. Συμεωνίδη, *Ισότητα των Φύλων: Η θέση της γυναίκας στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο*. Στο Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*. Αθήνα 2002: ΕΚΚΕ/ Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής.

Κοτσώνης Α. Ε., *Κατάλληλα ζώα, Κατάλληλα ποτά: Συμβολισμός και Αναπαραγωγή της Ιδεολογίας των Φύλων σε μια Κοινότητα των ορεινών Zemplen της Ουγγαρίας*, Εθνολογία, 2001(9): 75-102.

Κουλούρη Χ., *Η συλλογική μνήμη των δρόμων*, Βήμα (3 Μαΐου) 1998

Κουμαριανού Μ., *Προφορική ιστορία και γενεαλογική μνήμη στους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Μυτιλήνης*, Πρακτικά του συνεδρίου Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Θεσσαλονίκη, 6-8 Νοεμβρίου 1998, Παρατηρητής, Αθήνα 2001, σ. 209-218

Κουμαριάνου Μ., *Η Συνείδηση του Εκτοπισμού: Η Δημιουργία Ξεχωριστής Ταυτότητας στους Απογόνους των Ελληνοκύπριων Προσφύγων*, Εθνολογία τ.11, Αθήνα 2005

Κράββα Β., *Τροφή και ταυτότητα: Η περίπτωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, *Εθνολογία* 10 (2002 – 3): 81 – 98,

Κρίστιαν Μπρομπερτζε, *Ποδόσφαιρο: Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*, (μτφ-επιμ.) Geraldine Georget – Παντελής Κυπριανός, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

Κυριακίδου- Νεστορος, Α.1993, *Προφορική ιστορία και λαογραφία* (1982), *Τρεις γενιές προσφύγων της Μικράς Ασίας: Η σημασία της προφορικής τους Μαρτυρίας*(1985), *Η ζωντανή ιστορία της Θεσσαλονίκης* (1985), *Ιστορία, Προφορική Ιστορία, Ανθρωπολογία και Λαογραφία* (1986), *Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας* (1987), στο Κυριακίδου-Νέστορος, Α. Λαογραφικά Μελετήματα ΙΙ, Πορεία, Αθήνα, σ 227-270

Κυριακίδου – Νέστορος Α., *Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας*, *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37(1988), σ.233-238

Κυριακίδου – Νέστορος Α., *Λαογραφία και προφορική ιστορία*, *Εντευκτήριο* 8 (1989), σ.39-57, Θεσσαλονίκη

Κυρκίνη Α., *Η αναγκαιότητα της πολλαπλής προσέγγισης του μαθήματος της ιστορίας*, Τα Εκπαιδευτικά 2001, τεύχ. 59-60

Κωνσταντοπούλου Χ., (επιμ.), *Εμείς και οι Άλλοι: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα: τυπωθήτω 1999

Λαφαζάνη Δ., *Εμείς και οι Άλλοι: Η διαχείριση της εθνοπολιτισμικής διαφορετικότητας*, *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997 α), σ. 11-14, Αθήνα

Λαφαζάνη Δ., *Μικτά χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα*, *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997 β), σ. 96-107, Αθήνα

Μάντης Αλέξανδρος, *Προβλήματα της εικονογραφίας των Ιερειών και των Ιερέων στην Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα 1990, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων

Μαυραγάνη Μ., *Αντικείμενα του παρελθόντος και υλική μνήμη: Η κατανάλωση μιας ετερότητας*, στο Ρ. Μπενεβίτσε και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999

Μερακλής Μιχάλης, *Κλειδί* (Λαογρ.). εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, 34(1988), σ.93

Michael Z. Rosaldo, *The use and abuse of Anthropology*, *Signs* 5, 1980 στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο», εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1994

Μουσουρού Α., *Γυναίκα και Απασχόληση*, Cutenberg, Αθήνα 1993

Μπάδα Κ., *Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στην Ελλάδα: αποκλεισμοί, ενσωματώσεις και διλήμματα ταυτότητας*, Ουτοπία 21 (1996), σ. 49 - 61.

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο πολιτισμός της διατροφής ως συνιστώσα της τοπικής ανάπτυξης στην Κρήτη*, στο : Αυδίκος Ευ. (επιμ.), *Κρήτη: Λαϊκός Πολιτισμός Τοπικότητες: Αντιστάσεις, μεταβολές και συνδέσεις*, Αθήνα 2007, σ. 163 – 174

Μπάδα Κωνσταντίνα και Ματσούκα Ευαγγελία, *Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους*, στο : Κορρέ Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος(επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007), Πανεπιστήμιο Αθηνών Αθήνα 2010, σ. 375 – 399.

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο*, στο Κωνσταντίνα Μπάδα, Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 449-472

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού, στο Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2004, σ. 275-289

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως ιστορία*, στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: λαογραφία και ιστορία*, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 230-240.

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου*, στο *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου: Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Έκθεση- Εκδήλωση μνήμης, «Η πόλη θυμάται», Αγρίνιο, 23 Σεπτεμβρίου 2000, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ 117-130

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο εμφύλιος πόλεμος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών*», Στο: Ρ.Β. Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Κ. Μπάδα (επιμέλεια), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, Θεσσαλονίκη , Επίκεντρο 2008, σ. 103 – 129

Μπάδα Κ., *Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στην Ελλάδα: αποκλεισμοί, ενσωματώσεις και διλήμματα ταυτότητας*, Ουτοπία 21(1996), σ. 49 -61

Μπάδα Κ., *Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών*». Στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.). *Αγροτικότητα, Κοινωνία και χώρος*, Αθήνα, Πλέθρον 2008, σ. 95– 114

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο πολιτισμός της διατροφής ως συνιστώσα της τοπικής ανάπτυξης στην Κρήτη*, στο: *Τοπικότητες: Αντιστάσεις, Μεταβολές και Συνθέσεις* (Α΄ Συνέδριο για το λαϊκό πολιτισμό της Κρήτης, Χανιά, 21-23 Νοεμβρίου 2003).

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1994.

Μπακαλάκη Α., *Γευστικά ταξίδια, Συναντήσεις και Διακρίσεις, στο Όρια και Περιθώρια. Εντάξεις και Αποκλεισμοί*, Αθήνα 2000: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Πρόσωπα και πράγματα: Έμφυλες χρήσεις και σημασίες των κλειδιών, στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: λαογραφία και ιστορία*, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 94-105

Μπακαλάκη Α., *Τόποι ενσώματοι, τόποι ενσωματωμένοι, κοινοί τόποι*, Σύγχρονα Θέματα 93, 2006, σ. 15-22

Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997

Μπενβενίστε Ρ., *Μνήμη και Ιστοριογραφία*, στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.) *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999

Μπόρχες, *Η ιστορία και άλλα ποιήματα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1988

Νιτσιάκος Β., *Τόπος και τοπικότητα και Εθνική ταυτότητα: Η περίπτωση της Ελληνικής Μειονότητας της Αλβανίας*, Εθνολογία 4 (1995), σ.93-106, Αθήνα.

Νιτσιάκος Β., *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003

Ντανιέλ Ζ., *Ταξίδι στα Όρια του Έθνους*, Πόλις, Αθήνα 1996,σ. 195-205

Παπαταξιάρχης Ε. (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στην σημερινή Ελλάδα*. Ανθρωπολογία. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006

Παπαταξιάρχης Ε. και Θ. Παραδέλλης (επιμ),

-*Ταυτότητες και Φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, 1992 Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αιγαίου/Καστανιώτης, Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις.

-*Ανθρωπολογία και Παρελθόν, Συμβολές στην κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1993 Αθήνα.

Παραδέλλης Θεόδωρος, *Ανθρωπολογία της Μνήμης*, στο Ρ. Μπενεβίτσε – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999

Πεντελίκος Π.,(μετάφραση), *Το γυναικείο πρόβλημα*, Κέντρο Μαρξιστικών σπουδών και μελετών της Γαλλίας, Εκδόσεις Μνήμη, Αθήνα 1980

Πετρόπουλος Η., *Η ονοματοθεσία οδών και πλατειών*, Πατάκη, Αθήνα 1995

Πορταλιού Ε., *Η αποξένωση από το χώρο της πόλης και η κρίση της συλλογικής μνήμης*, περιοδικό ΟΥΤΟΠΙΑ τ.23

Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, *Νέα Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης: Προσφυγική συνείδηση και συλλογική ταυτότητα*, στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: λαογραφία και ιστορία*, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 262-272

Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, *Νέα Μηχανιώνα: Από τις χαμένες πατρίδες στην πατρίδα του σήμερα*. Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2003

Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών*, στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: λαογραφία και ιστορία*, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ.157- 165

Riki van Boeschoten, *Αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου*, στο *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*. Mark Mazower (επιμ.) εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ 139-161

P. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα, *Μνήμη και λήθη του Εμφυλίου Πολέμου* (επιμ.) Κ. Μπάδα, Συλλογικό έργο, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008

Σάσα Λάδα (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Futura 2009

Σκουτέρη – Διδασκάλου, Ν., *Ιστορία και ανθρωπολογία: Ένα σημείωμα με αφορμή την Ελληνική περίπτωση*, Σύγχρονα Θέματα 35-36-37 (1988), σ.230-232, Αθήνα

Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν., *Η προβληματική του γυναικείου ζητήματος. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Στο Ν.Σ.Δ, Ανθρωπολογία για το γυναικείο ζήτημα, Αθήνα, Ο Πολίτης 1991, σ 13-73

Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Φωτογραφίζοντας την προσφυγική Ελλάδα: Μνήμη και Ιστορία*, Εντευκτήριο 25, 85-92, Θεσσαλονίκη 1994.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Όρια και αντιστάσεις της λαϊκής μνήμης: Από τις πολιτιστικές αναβιώσεις στην πολιτισμική επιβίωση*, Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος, τ. 11, 26-30, τ.12. 30-35, Αθήνα 1995.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Ε, *Ανθρωπολογία της διατροφής*, σημειώσεις για το μάθημα ΛΑΚ 301:Υλικός βίος και Οικονομική Ανθρωπολογία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. 1997-1998, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας.

Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με το χώρο*, Κάλβος 1990

Σταυρίδης Σταύρος, (επιμ.) *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006

Σταυρίδης Σταύρος, *Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτυπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας*, Ουτοπία 72, 2006, σσ 145-158

Σταυρίδης Σταύρος, *Κατοικώντας ρυθμούς στο Σ.* Δημητρίου (επιμ.) Κριτική Διεπιστημονική (τ.3), *Αναπαραστάσεις, Πολιτισμικές αντιστάσεις*, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2008

Σταυρίδης Σταύρος, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2010

Τάκαρη Ν., *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, Αθήνα 1984

Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου: *Οι πολιτιστικοί σύλλογοι και η παράδοση: το πρόβλημα της αυθεντικότητας*, στο *Το παρόν του παρελθόντος: ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία*, (19-21 Απριλίου 2002), Επιστημονικό συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ.369-382

Ξενόγλωσση

Abu Lughod Lila, *Can there be a Feminist Ethnography?* Women performance 1990, 5 (1): 7-27

Adam Jones, *Gender and ethnic conflict in ex-Yugoslavia*, Ethnic and Racial Studies, 1994, 17(1): 115-129

Al Rasheed, M., *The Myth of Return: Iraqi Arab and Assyrian Refugees in London*, Journal of Refugee Studies, 1994 7(2/3): 199-219.

Alund Aleksandra, *Alterity in Mondernity*, Acta Sociologica, 1995, 38: 311-322

Andreasen N.C., *Post-traumatic stress disorder: Psychology, Biology and the Manichean warfare between false dichotomies*. American Journal of Psychiatry, 1995, 152, 963-965

Andre Leroi- Gourhan, *Le geste et la parole*. Tome II. La memoire et les rythmes. Paris, 1965. σ. 22-26

Anthias F., *Ethnicity, Class, Gender and Migration*, Aldershot: Avebury, 1992.

AJ Jaffe: *Σημειώσεις για τη Θεωρία του πληθυσμού του Eugene M. Kulischer*. Στο: *To Milbank Memorial Fund Quarterly*, Vol. 40, αρ. 2. (Απρίλιος 1962). Pp. 187-206.

Appadurai A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minnesota: University of Minnesota Press 1996

- Auge M., *Krise der Identität oder Krise des Anderssein? Die Beziehung zum Anderen in Europa*, in W. Kaschuba (επιμ.), *Kulturen – Identitäten – Diskurse*. Perspektiven Europäischer Ethnologie, Akademie, Βερολίνο, σ. 85-99
- Barthes R., *Towards a psycho sociology of contemporary food consumption* in E. And R. Foster (edc) *European Diet from Pre-industrial to Modern times*, New York: Harper Row 1975
- Bergson H., *Matter and memory*, New York, Zone Books, 1996
- Brillat-Savarin Jean Anthelme, *Physiologie du goût*, Paris 1825, (aphorisme iv).
- Brandes S.H., *Gender Distinctions in Monteros (Spain), Mortuary Ritual*, *Ethnology*, 20 (1981) 177-190
- Buydens-Branchey, L., Noumair, D. & Branchley M., *Duration and intensity of combat exposure and post-traumatic stress disorder in Vietnam veterans. The Journal of Nervous and Mental Disease*, 1990
- Boym S., *The Future of Nostalgia*, Basic Books, 2002, ix
- Bottomley G., *From another place. Migration and Politics of Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, σ.134
- Braudel Fernand, *Γενική εισαγωγή. Διατροφή και κατηγορίες της ιστορίας*, στο: Ματθαίου Άννα (επιμ.), *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, εκδ. Μνήμων, Αθήνα 1998
- Callarmard, Agnès, *Refugee Women: A Gendered and Political Analysis of the Refugee Experience*. Ager, Alistair (ed.) *Refugees: Perspectives on the Experience of Forced Migration*. London and New York: Continuum 1999. pp. 196-214.
- Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage: A study of Institutions and moral values in a Greek mountain*, Clarendon Press / Oxford University Press 1964
- Campbell J.K., *Regionalism and local community, in Regional Variation in Modern Greece and Cyprus* (επιμ.) M. Dimen και E. Friedl, *The New York Academy of Sciences*, New York 1976
- Caplan P., *Food, Health, Identity*, London 1997: Routledge and Kegan Paul
- Castles S. & Miller M., *The Age of Migration*. Basingstoke, Palgrave. 1998
- Cockburn C., *The line women, Partition and the Gender Order in Cyprus*, London: Zed books, 2004.
- Cohen A.P., *The Symbolic Construction of the Community*, Tavistock Publications, London 1999, σ.15

Cooke Miriam, WO-man, retelling the war myth, in Miriam Cooke and Angela Woollacott (eds), *Gendering war talk*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1993

Crawley H., *Women and refugee status. Beyond the public/private dichotomy in UK Asylum Policy*. In Buijs G., *Migrant women*. Oxford 1993. Berghahn Books.

Danforth L.M., *The Death Rituals of Rural Greece*, Princeton University Press 1982

Davis J., *The Anthropology of Suffering*, *Journal of Refugee Studies* 5 (1992): 149-161

De Beauvoir S., *The Second Sex*, Νέα Υόρκη, 1953

Demetriou O., *Streets not named: Discursive dead ends and the politics of orientation in intercommunal spatial relations in Northern Greece*, *Cultural Anthropology* 2006 21 (2), σσ. 295-320.

Deniz Senol Sert, *Cyprus: Peace, Return, Property*, *Journal of Refugee Studies*, 2010, 23(2), σ. 238-259

Di Leonardo Micaela, *Introduction: Gender, Culture and political economy: Feminist Anthropology in Historical Perspective*, στο M. Di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Post Modern Era*, Μπέρκλεϋ: University of California Press 1991, 1-50

Douglas M (επιμ.), *Food in the social order: studies of food and festivities in three American communities*, New York: Russel Sage Foundation 1984

Dubisch J., *Greek Women: Sacred or Profane?* *Journal of Modern Greek Studies* 1983, 1 (1) :185-202

Dubisch J., *Culture Enters through the Kitchen: Women, Food and Social Boundries in Rural Greece*. Στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press 1986

Dubisch J., *In a Different place: Pilgrimage Gender and Politics at Greek Island Shrine*, Princeton University Press 1995

Durkhem E., *The elementary forms of the religious life*, Karen Fields (trans), New York: Free Press 1912

Eisenbruch M., *The culture bereavement interview: A new clinical research approach for refugees*. *Psychiatric Clinics of North America* 1990, 13, 715-735

Eisenbruch M., *From post-traumatic stress disorder to cultural bereavement: Diagnosis of Southeast Asian refugees*. *Social Science and Medicine*, 1991, 33, 673-680

- Fischler C., *Food, Self and Identity*, Social Science Information, 1988, 27 (2): 275-92
- Flax Jane, *Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory*. Signs 1987, 12 (4): 621-643
- Forbes Martin, Susan (ed.) *Refugee Women*, London: Zed 1992
- Foucault M., *Language, Counter – Memory, Practice*, επιμ. D. F. Bouchard, Ιθάκα – Νέα Υόρκη, 1977, σ.139-164
- Frederick A., Olafson, *The Dialectic of action. A philosophical interpretation of history and the humanities*. Chicago University Press, 1979
- Friedl E., *The position of Women: Appearance and Reality*. Στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press 1986
- Fullilove M. T., *Psychiatric implications of displacement: Contributions from the psychology of place*. American Journal of Psychiatry, 1996, 153, 1516-1523
- Giles W., *Gendered Violence in War*. In Buijs G., (Ed.) *Migrant Women*. Oxford. Berghahn Books 1999
- G. Rosenthal, *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*, Φραγκφούρτη 1995
- Goddard V., *Food , Family and Community Memory* στο V. Goddard, *Gender, Family and Work in Naples*, London: Berg 1996
- Goody J., *Cooking, Cuisine and Class*, Cambridge: Cambridge University Press 1982
- Indra D.M., *Gender : A Key Dimension of the Refugee Experience*, Refuge,1987 ,Vol.6 : 3-4
- Indra Doreen Marie, *Some Feminist Contributions to Refugee Studies, Jointly presented at a joint plenary session of Gender Issues and Refugees : Development Implications and Crossing Boundaries : Exploring Knowledge, Power, and Practice*, in Society (CASCA Annual Meetings) York University, Toronto, May 9-11, 1993
- James A., *Curry and Chips: Global or Local identities in Food Cultures?* Ανακοίνωση στο ASA IV Decennial Conference, Oxford 1993
- Jennifer Hyndman, *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist politics of Geography*. Vol.17, Issue 4, 2010, 453-459
- Habsawm E.J., *Nations and Nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge [England], New York: Cambridge University Press 1990

Hadjipavlou M., *No Permission to Cross: Cypriot Women's Dialogue across the Divide*, *Gender Place and Culture*, Vol.13, No 44, σ.329-351

Holbwacks M., *The collective memory*, 1950

Helmut Eberhart, Compensation as a Culture Determining Fact, στον τόμο *Migration, Minorities, Compensation: Issues of Cultural Identity in Europe*, έκδοση του Coimbra Group Working Party for Folklore and European Ethnology, 2001, σ. 31-39

Hendin H. & Haas A.P., *Combat adaptations of Vietnam veterans without post-traumatic stress disorders*. *American Journal of Psychiatry*, 1984, 141, 956-959

Heumann-Gurian E., *What is the Object of this Exercise? A Meandering Exploration of the Many Meanings of Objects in Museums*, *Daedalus*, τ. 128 (3), Cambridge: American Academy of Arts and Sciences, 1999, σ. 165-167.

Harrell-Bond, Barbara E, *Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugees*. Oxford University Press 1986

Harrell-Bond and Efithia Vourtira, *Anthropology and the study of refugees*. *Anthropology Today* 8, 6-10)

Hastrup Kristen, *Writing Ethnography: State of Art*, στο J. Okley και H. Callaway (επιμ.) *Anthropology and Autobiography*, New York: Routledge 1992a, 1-13

Hirschon, R., *Essential Objects and the Sacred: Interior and Exterior Space in an Urban Greek Locality*. Στο S. Ardener (επιμ.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*. Λονδίνο: Croom Helm 1981

Hutton P., *History as an Art of Memory*, Λονδίνο 1993

Kaya A., *Cultural Reification in Circasian Diaspora: stereotypes, Prejudices and Ethnic Relations*, *Journal of Ethnic and Migration studies* 31(1), 129-149

Keohane Nannerl O and Barbara c. Gelpi, Forward, in *Feminist Theory: A Critique of Ideology*, Chicago, University of Chicago Press 1981

Krulfeld R.M, *Changing Concepts of Gender Roles and Identities in Refugee Communities*. In Camino, L. & Krulfeld, R.M (Eds) *Reconstructing Lives, Recapturing Meaning*. Gordon and Breach 1994

Lie B., *A 3-year follows up study of psychosocial functioning and general symptoms in settled refugees*. *Acta Psychiatry Scand* 106: 415-425, 2002

Loizos Peter, *Changes Property Transfer among Greek Cypriot Villagers*. *Man*(n.s) 1975, 10: 503-523

Loizos Peter, *The Heart Grown Bitter – A chronicle of Cypriot War Refugees*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1981

Loizos Peter, *Hearts, as well as mind: Wellbeing and Illness among Greek Cypriot Refugees*, Journal of Refugee Studies 2007, Vol. 20, No. 1, 2005, 86-107

Macklin A., *A Comparative Analysis of the Canadian, U.S and Australian Directives on Gender Persecution and Refugee Status*. In Buijs G. (Ed.) *Migrant Women*. Oxford. Berghahn Books 1999

Malkki Liisa, *Context and Consciousness: Local Conditions for the Production of Historical and National Thought among Hutu Refugees in Tanzania*. In *National Ideologies and the Production of National Cultures*, edited by Richard G. Fox. American Ethnological Society Monograph Series No. 2, (1990).

Malkii L., *Refugees and Exile: From refugees studies to the national order of things*, Annual Review of Anthropology 24, 1995, 495-523

Malkki, Liisa H., *Speechless emissaries: refugees, humanitarianism, and dehistoricisation*. Olwig, Karen. F. and Hastrup, Kirsten (eds.) *Siting Culture The Shifting Anthropological Object*. London and New York: Routledge 1997, pp. 223-254.

McSpadden, L.A & Moussa H., *I Have a Name: The Gender Dynamics in Asylum and Resettlement of Ethiopian and Eritrean Refugees in North America*. In Buijs G., (ed.), *Migrant Women*. Oxford. Berghahn Books 1993

Marc Augé, *Oblivion*. Minneapolis: University of Minnesota press 2004

Marcus G. and Fischer M., *Anthropology as Culture Critique*, The University of Chicago Press, Chicago, 1986

Mark Wyman: *ΑΣ: Εκτοπισθέντων της Ευρώπης, 1945-1951*. Cornell University Press, 1998 (ανατύπωση). ISBN 0-8014-8542-8 .

Marris Peter, *Loss and Change*, New York: Pantheon Books, 1974

Matsuoka A. & Sorenson J., *Eritrean Canadian Refugee Households as Sites of Gender Renegotiation*. In Indra D., (ed.) *Engendering Forced Migration*. Oxford. Berghahn Books 1999

Michael Frisch, *A Shared Authority: essays on the Graft and Meaning of Oral and Public History*, Albany, Νέα Υόρκη, 1990

Miller D., *Material Culture and Mass Consumption*, Oxford: Blackwell 1987

Mintz S. W., *Sweetness and Power*, London: Penguin Books 1985

Moore Henrietta, *Space, Text, Gender: An Anthropological Study of the Marakwet of Kenya*, Cambridge: Cambridge University Press 1986

Murray Parkes, C., *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life*. Λονδίνο: Tavistock Publications 1972

Nancy L Green; François Weil, *Citizenship and those who leave: the politics of emigration and expatriation*, Urbana: University of Illinois Press, ©2007.

Oliver Smith. A., *Here There is Lire: the Social and Cultural Dynamics of Successful Resistance to Resettlement in Postdisaster Peru*, Ch. 6, in Hansen, A. and Oliver-Smith, A.(eds.) *Involuntary Migration and Resettlement: the Problems and Responses of Dislocated People*, Boulder, Co., Westview Press 1982

Ong Aihwa, *Colonialism and Modernity: Feminist Re-presentation of Women in Non-Western Societies*. Inscriptions 1988, 79-83

P.Sorokin, *Man and Society in Calamity: The Effects of War, Revolution, Famine and Pestilence upon Human Mind, Behaviour, Social Organization and Culture Life*, Νέα Υόρκη 1942

Paul Sant Cassia and C. Bada, *The Making of the Modern Creek Family. Marriage and Exchange in Nineteenth - Century Athens*, Cambridge, Cambridge Univ. Press 1992, 2006

Parkes C.M., *Love and Loss: the roots of Grief and its Complications*. Awaiting publ'n by Routledge, London & NY. 1972

Renee B. Hirschon, *Under One Roof: Marriage, Dowry, and Family Relations in Piraeus*, in *Urban Life in Mediterranean Europe* eds Michael Kenny and David Kertzer Urbana: University of Illinois Press 1983, 299-323

Roussou Maria, *War in Cyprus: Patriarchy and the Penelope Myth*. In Rosemary Ridd and Helen Callaway (Eds.), *Women and Political Conflict* (pp. 25-44). New York: New York University Press 1987

Rosaldo Michelle, *Moral/Analytic Dilemmas Posed by Intersection of Feminism and Social Science*, in P.Rabinow and W.M. Sullivan (eds), *Interpretive Social Science: A Second Look*, Berkeley: University of California Press 1987, 280-301

Safran W., *Diasporas in Modern Societies: Myths of homeland and return*, *Diaspora* 1(1), 1991, 83-99

Samuel R., *Headington Quarry: Recording a Labouring Community*, *Oral History* 1(4), 116-119

Scholliers Peter (επιμ.), *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Age*, Oxford – New York, 2001, σελ. 3 -22

- Schutz, Alfred, *The stranger: an essay in social psychology* (1944), in A. Brodersen (ed.) Alfred Scutzz: Studies in Social Theory: Collected papers II. The Hague: Martinus Nijhoff. 1976, pp. 91-106
- Simmel, George, *The stranger*, in H.K. Wolff (ed), *The sociology of George Simmel*. New York: Free Press of Glencoe, 1950, pp. 402-409
- Stacey Judith, *Can There Be a Feminist Ethnography?*, Women's Studies International Forum 1988, 11 (1): 21-27
- Stathern Marilyn, *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*, Berkley: University of California Press 1988
- Sue R., *Temps et ordre social*, PUF, Παρίσι 1994
- Tina Sideris, *War, Gender and Culture: Mozambican Women Refugees*, Social Science & Medicine 56(2003) 713-724
- Thompson P., *The voice of the past: oral history*, Oxford University Press, Cambridge 1978
- Tomb D. A., *The phenomenology of post-traumatic stress disorder*. Psychiatric Clinics of North America 1994, 17, 237-249
- Tong Rosemarie, *Feminist Thought: A Comprehensive Introduction*. Μπούλντερ: Westview Press 1989
- Tonkin E., *Narrating Our Pasts: The social Construction of Oral History*, Cambridge University press, Cambridge, 1992
- Turner V., *Dramas, Fields, and Metaphors*, Ithaka: Cornell University Press 1974
- UNCHR (2000) *The state of the World's Refugees*. Oxford University Press. Oxford
- Van den Berghe P. L., *Ethnic Cuisine: Culture in Nature*, Ethnic and Racial Studies, 1984, 7 (3): 386-193.
- Van der Veer G., *Psychotherapy with victims of violence and torture: A symptom-oriented, developmental approach*. Paper presented at the VII international Symposium: Caring for Survivors of Torture. Challenges for the Medical and Health Professions, Cape Down, 15-17 November 1995
- Vassiliadou M., *Herstory: The Missing Woman of Cyprus*, The Cyprus Review, Vol.9, No 1, (spring 1997)
- Vetrovec S., *Three meanings of Diaspora, Exemplified among South Assian Religions*, Diaspora 1997, 6 (3), 277-299

Voutira E., *Pontic Greeks today: Migrants or Refugees?* , Journal of Refugee studies, 4(4), 1991, σ. 400-420

Voutira E. and B.E. Harrel – Bond, *Anthropology and the Study of Refugees*, Anthropology today, Vol. 8, No. 4, 1992, σ. 9-12

Voutira E. and B.E Harrel- Bond, *Refugees*, The Encyclopaedia of Culture Anthropology, D. Levinson and M. Ember eds, Hery Holt Ann Co, New York, Vol3, 1076-1082, 1995

Voutira E., *Refugees whose term is it anyway? Emic and Etic constructions of Refugees in Modern Greek, in the Refugee Convention at fifty: a view from force migration studies*, edited by Joanne van Selm, Khoti Kamanga, John Morrison, Aninia Nadiy, Sanja Spolijar Vrzina and Loes van Willigen, USA 2003, Lexington Books, σ. 65-80

Voutira E., Dona Giorgia, *Refugee Research Methologies: Consolidation and Transformation of Field*, Journal Refugee Studies, 20(2), 2007, σ. 163-171

Yuval-Davis N., *Gender & Nation*, Sage Public, London 1997

Yuval-Davis N. and Anthias F., *Woman-Nation-State*, London: Macmillan 1989

Zetter Roger, *Housing Policy in Cyprus: A Review*, Habitat 6(4), Οξφόρδη: Pergamon Press

Zetter R., *Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity*, Journal of Refugee Studies, 1991, 4(1), σ. 39-62

Zetter R., *The Greek Cypriot Refugees: Perceptions of Return under Conditions of Protracted Exile*, International Migration Review, Vol. 28, No. 2, 1994, σ. 307-322

Zetter R., *Reconceptualising the Myth of Return: Continuity and Transition amongst the Greek-Cypriot Refugees of 1974*, Journal of Refugee Studies Vol. 12. No. 1 1999

Zetter R., *We are strangers here: Continuity and Transition: The Impact of Displacement and Protracted exile on the Greek Cypriot Refugees*, στο V. Kalotychos (επιμ.), *Cyprus and its people. Nation, Identity, and Experience in an Unimaginable Community*, Westview Press, 1998, σ. 301-329

Waldron Sidney, *Blaming the refugees*, Refugee issues. RSP/BRC Working Paper Series 3(1987): 1-19

Waldron Sidney, *Working in the dark: Why social anthropological research is essential in refugee administration*. Journal of refugee studies 1 (1988): 36-39

Wilson J. P. & Lindy J.D. (Eds), *Counter transference in the treatment of PTSD*. New York: Guildford Press 1994

Πηγές από το διαδίκτυο

Wikipedia, the free encyclopaedia, <http://en.wikipedia.org/wiki/Refugee>, ημερομηνία πρόσβασης: 15/9/2011

Human Rights Education Associates, http://www.hrea.org/index.php?doc_id=418, ημερομηνία πρόσβασης: 13/9/2011

Les abus de la mémoire, Arlea 1995, ομιλία του Τοντόροφ σε συνάντηση που οργανώθηκε από το Ίδρυμα Άουσβιτς με θέμα « Ιστορία και μνήμη των ναζιστικών εγκλημάτων και γενοκτονιών», <http://www.hri.org/E/1996/96-11-03.dir/keimena/art/art3.htm>, ημερομηνία πρόσβασης: 20/8/2011

Λυγερός Ν., Η Κύπρος δεν είναι οίκος κατοχής, http://www.typos.com.cy/nqcontent.cfm?a_id=39643, ημερομηνία πρόσβασης: 30/7/2011

Αλεξαντωνάκη Ζωή, <http://www.aixmi.gr/index.php/pinelopi/>, ημερομηνία πρόσβασης: 27/11/2011

Einhorn, Barbara (2006). *Insiders and Outsiders: Within and Beyond the Gendered Nation*. In *Handbook of Gender and Women's Studies*. SAGE Publications. Retrieved from, http://www.sagereference.com/hdbk_genderstudy/Article_n12.html>. ChapterDOI: 10.4135/978-1-84860-802-3.n12., ημερομηνία πρόσβασης: 17/8/2011

Mitrogonia, prosfygi at <http://www.mitrogonia.com/prosfigi.html> [accessed: 17/9/2011].

Μανώλη Χρυσάνθος, Αυξημένες χορηγίες σε πρόσφυγες, Πολίτης 19/3/2008, http://news.karpasha.com/index.php?option=com_content&view=article&id=794%3A---&Itemid=72, ημερομηνία πρόσβασης: 12/11/2011

Γιουροφ Ανδρούλα, Κράτος στα ρεκόρ Guinness με 80% πρόσφυγες, <http://www.haravgi.com.cy/site-article-24177-gr.php> ημερομηνία πρόσβασης: 5/12/ 2011

Mitrogonia, prosfygi at <http://www.mitrogonia.com/prosfigi.html> [accessed: December 9, 2011].

